

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

EBŪ 'UBEYDE, HAYATI VE ESERİ "MECÂZU'L-KUR'ÂN"IN DİL ÖZELLİKLERİ

(Doktora Tezi)

93839

DANIŞMAN
Doç. Dr. Tacettin UZUN

Hazırlayan
Sabri TÜRKMEN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

KONYA 2000

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	III
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	IV
GİRİŞ	1
KUR'ÂN-I KERİM'LE İLGİLİ YAPILAN İLK DİL ÇALIŞMALARI	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1- EBŪ'UBEYDE, HAYATI VE ŞAHSİYETİ.....	8
a- EbŪ'Ubeyde'nin İsmi, Künyesi ve Nisbesi.....	8
b- Doğum Yeri ve Tarihi	11
c- Kişiliği.....	12
d- EbŪ'Ubeyde'nin Vefat Ettiği Yer ve Tarih	16
2- HOCALARI	20
3- İLMİ ŞAHSİYETİ VE KÜLTÜRÜ	24
4- TALEBELERİ	30
5- ESERLERİ	32
6- EBŪ'UBEYDE HAKKINDA SÖYLENENLER.....	46
EbŪ'Ubeyde'nin Hariciliği ve Şu'ûbiliği Meselesi	52
7- EBŪ'UBEYDE'NİN KENDİSİNDEN VE ESERLERİNDEN İSTİFADE EDEN ÂLİMLER.....	59

İKİNCİ BÖLÜM

A- MECÂZU'L-ḲUR'ÂN.....	65
a- Arap Dilinde Mecâz	71
b- "Mecâzu'l-Ḳur'ân"ın Telif Sebebi.....	75
c- EbŪ'Ubeyde'nin Mecâz Anlayışı	77
d- "Mecâzu'l-Ḳur'ân"ın Mahiyeti	80
e- Eserin İsmi	91
B- EBŪ'UBEYDE'NİN MECÂZU'L-ḲUR'ÂN'DA VERDİĞİ SARF VE NAHİVLE İLGİLİ BİLGİLER.....	93
1- İSİM	94
a- Müzekker-Müennes	94
b- Müfred-Tesniye-Cemi.....	96
c- Gayr-ı Munsarif.....	99

d- İsm-i Mevsûl	101
e- Masdar.....	103
f- İsm-i Fâil, İsm-i Meʔul	106
2- FİİL	108
a- Mâzi-Muzâri.....	108
b- Emir	112
c- Mukârebe Fiilleri.....	113
d- Ef'âl-i Kulûb	114
e- كان ve Benzerleri.....	115
3- EDATLAR	117
a- اِنْ، اُنْ، اُنْ v.b. Edatlar.....	117
b- İstifhâm Edatları	120
c- Şart ve Cevap Edatları.....	124
d- Nida Edatları.....	126
e- Zâid Edatlar	129
4- HAZF	134
5- ZARFLAR	136
6- MERFÛÂT	138
a- Fail	138
b- Mübtedâ-Haber	139
7- MANSÛBÂT	143
a- Meʔûl	143
b- Meʔûl-i Mutlak	144
c- Meʔûl-i Fih.....	145
d-Hâl	145
e- İstisnâ.....	146
8- MECRÛRÂT	150
İzafet ve Harf-i Cer	150
9- TEVÂBİ'	153
a-Sıfat	153
b- Atıf ve Atıf Harfleri	154
c- Bedel	157
SONUÇ	160
BİBLİYOGRAFYA	163

ÖNSÖZ

Arap dilbilgisi tarihinde dönüm noktası teşkil eden bir zaman diliminde yaşayan Ebû‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Muṣennâ (110-209/728-824), Arap dili ve edebiyatında önemli bir yer edinmiş meşhur şahsiyetlerden biridir. O uzun bir ömür yaşamış ve dönemin tefsir, hadis, fıkıh ve ahbâra dâir ilimlerinde önemli bir birikime sahip olmuştur. Özellikle Ebû‘Ubeyde’nin Kur’an-ı Kerimi luğavî açıdan tefsir etmesi ve Arapça ile ilgili bazı orijinal fikirler taşıması onu ilgi odağı haline getirmiştir.

Ebû‘Ubeyde’nin ilmî şahsiyeti birçok ilim adamının dikkatini çekmiş, ancak o, bu birikimine rağmen birkaç istisna dışında müstakil eserlere konu edilmemiştir.

Ulaşabildiğimiz kadarıyla Nihad el-Mûsâ, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili bölümünde doktora tezi olarak Ebû‘Ubeyde’nin hayatını çalışmıştır. Tâha el-Hâcirî’nin 1949’da Ebû‘Ubeyde hakkında yazdığı üç makaleden sonra en kapsamlı çalışma Nihad el-Mûsâ’nın 1969’da yapmış olduğu bu çalışma sayılır.

Böyle bir çalışmayı yapmaktan gayemiz, Arap dilinde çok önemli bir yer tutan Ebû‘Ubeyde’yi ve onun Arap dilbilgisinin ilk kaynaklarından olan en önemli eseri “Mecâzu’l-Ḳur’ân”ı dil açısından ele almak, özelliklerine dikkat çekmek ve bu sahada yapılacak başka çalışmalara ışık tutmaktır.

Çalışmamız; giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Kur’an-ı Kerim üzerine yazılmış ilk çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci Bölüm Ebû‘Ubeyde’nin hayatı ve şahsiyetiyle ilgilidir. Burada konu ile ilgili bilgi verebilecek kaynaklar, önceliklerine itibar edilerek taranmış, tarihî sıraya ve verdikleri rivayetin kaynağına dikkat edilmek suretiyle değerlendirilmiştir. Bu bölüm; hayatı ve şahsiyeti,

hocaları, ilmi şahsiyeti ve kültürü, talebeleri, eserleri, hakkında söylenenler, kendisinden ve eserlerinden istifade edenler gibi başlıklar altında ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde edebiyat ve luğat araştırmacıları için vazgeçilmez bir kaynak olan, Ebû 'Ubeyde'nin fikirlerini en iyi bir şekilde ihtiva eden "Mecâzu'l-Kur'ân" kitabı ele alınmış ve dil özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Uzun bir tarama ve incelemeyi müteakip, müellifin kendine has üslûp ve ıstılahları ile ifade ettiği bu dağınık bilgiler Türkçe'ye aktarılmış ve belli bir tertip içinde sunulmaya çalışılmıştır.

Ebû 'Ubeyde gibi bir şahsiyetin, yaşadığı asır göz önünde bulundurulursa, Arapçanın grameri hakkında görüş ve izahlarının düzenli bir şekilde sunulmasının ne kadar ehemmiyet taşıdığı daha iyi anlaşılır. Bu bakımdan tezimizdeki bu kısım, çalışmamızın en mühim ve orijinal tarafını teşkil etmektedir.

Tez konusunun belirlenmesinde ve çalışmalarımda bana rehberlik eden muhterem hocam Prof. Dr. İbrahim SARMIŞ'a, bana çok emeği geçen yeni danışmanım muhterem hocam Doç. Dr. Tacettin UZUN'a, ve benden yardımlarını esirgemeyen bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Ocak 2000

Sabri TÜRKMEN

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
(a.s.)	: Aleyhisselâm
b.	: bin
bas.	: baskı
Bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
Fak.	: Fakültesi
h.	: Hicrî
İst.	: İstanbul
(r.a.)	: Radıyallâhu anhu
(r.ah.)	: Radıyallâhu anhâ
s.	: Sayfa
(s.a.v.)	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
Thk.	: Tahkik
Trc.	: Tercüme Eden
trz.	: Tarihsiz
v.b.	: Ve benzerleri
Yay.	: Yayınları

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmamızda aşağıdaki transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır:

Sesliler: \bar{A} , A' , $أ$: \bar{a} , $ا$: \bar{i} ,
و , $و$: \bar{u} , $ا$: e, a , $ا$: i , $و$: u .

Sessizler: $'$: $'$, $ب$: b , $ت$: t , $ث$: \underline{s} , $ج$: c ,
ح : \underline{h} , $خ$: \underline{h} , $د$: d , $ذ$: \underline{z} , $ر$: r , $ز$: z , $س$: s ,
ش : \underline{s} , $ص$: \underline{s} , $ض$: $\underline{d}, \underline{z}$, $ط$: \underline{t} , $ظ$: \underline{z} , $ع$: $'$, $غ$: \underline{g} ,
ف : \underline{f} , $ق$: \underline{q} , $ك$: k , $ل$: l , $م$: m , $ن$: n , $و$: v ,
ه : h , $ی$: y .

Yukarıda verilen transkripsiyon sisteminden farklı olarak:

a) Harf-i tarifler cümle başında da küçük harfle yazılmıştır. el- \underline{H} alîl, ez-Ziriklî gibi.

b) Harf-i târif ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kameri harflerin okunuşu belirtilmiştir. eş-Şi'r ve ş-Şu'arâ, el- \underline{K} âmûsu'l-Mu \hat{h} î \hat{t} gibi.

c) Terkip halinde ad ve lâkapların cüzleri ayrı değil, bitişik yazılmış ve kaynaşan kelimelerden ilkinin bulunduğu yere göre irabında meydana gelen değişiklikler yazıda gösterilmiştir. $\text{ʿ}Abdurrahmân$, $\text{ʿ}Abdullah$, $\text{ʿ}Abdulfettâh$ gibi.

GİRİŞ

KUR'ÂN-I KERİM'LE İLGİLİ YAPILAN İLK DİL ÇALIŞMALARI

Kur'ân-ı Kerim iner inmez, Araplarda fikrî bir hareketlilik başlamıştır. Arapçaya getirmiş olduğu yeni ifade tarzı ve anlatım üslûbu açısından Arapların dikkatlerini celbetmiştir. Arapçanın en meşhur dilcileri ve söz ustaları Kur'an'ın üslûbuna hayran kalmışlar, ona olan hayretlerini gizleyememişlerdir.

Resûlullah (s.a.v.), hayatta iken ashâbı Kur'an'ı anlama hususunda herhangi bir problemle karşılaşmamıştır. Çünkü; onlar, herhangi bir ayeti anlamada müşkil duruma düştüklerinde durumu peygamber (s.a.v.)'e arz etmişler; O da onlara açıklamada bulunmuştur. Meselâ:

«وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ» “imanlarına bir zulüm karıştırmayanlar...” (el-Enfâm(6), 82) âyeti nazil olduğunda, Ashâb ayetin anlamını öğrenmek maksadıyla Peygamberimize: «وَأَيْنَا لَمْ يَظْلَمْ نَفْسَهُ!» “hangi birimiz nefesine zulmetmemiş ki?” diye sorduklarında Peygamberimiz ayette geçen “ظلم” kelimesini “شِرْكٌ” (şirk) ile tefsir etmiş ve “إِنَّ الشُّرْكََ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ” “şüphesiz ki şirk büyük bir zulümdür.” (Lokman(31), 13) ayetiyle istişhatta bulunmuştur.¹

Kur'an-ı Kerim, sahabenin konuştuğu dil üzere nazil olduğu halde Peygamber'imizden sonra Kur'an'daki bazı kelimeleri anlama hususunda müşkil duruma düşülmüş; Sahabe-i Kiram'dan bazıları ayetlerdeki bu lafızları anlama hususunda Arap dilinin inceliklerine bakmış, şairlerden yola çıkarak anlamaya çalışmış, bazıları ise “Kur'an ayetlerini kendi

1- el-Kurtubî Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Enşârî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, Mısır, 1987, VII, 30; İbn Keşîr Ebu'l-Fidâ ed-Dimeşkî, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm, Thk. Hüseyin b. İbrâhim Zehrân, Dâru'l-Fikr, II. bas., Beyrut, 1408/1988, II, 245.

görüşlerimizle yorumlamış oluruz” korkusuyla çekimser davranmışlardır. Ebûbekr, Ömer, Abdullah b. Ömer gibi sahabîler, Kur'an hakkında şahsî görüş bildirmekten sakınırken; Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Abbâs ve onlara tâbî olanlar Kur'an ayetleri hakkında yorum yapmaktan sakınmamışlar, Resûlullah'tan öğrendiklerini Arap şiiri ve kelimıyla irtibatlandırarak anladıkları kadarıyla Kur'an'ı tefsir etme yoluna gitmişlerdir.²

Kur'an'ın şiirle tefsir edilmesi hakkında İbn Abbâs şöyle demiştir: “Kur'an'dan herhangi bir kelimeyi anlayamazsanız, şiire bakınız. Zira şiir Arapça'dır”³ İbn Abbâs, Kur'an luğatı ve manasıyla çok yönlü ilgilenmiştir. Hatta O; “Ben şu dört kelimenin « الرَّقِيمِ، الأَوَاهِ، حَنَّانِ، غَسْلِينَ » dışında Kur'an'ın hepsini bilirim” demiştir.⁴

İbn Abbâs'ın tefsirdeki bu çabaları sonucu yeni bir ekol başlamış oldu. Bu ekol Arap edebiyatı, şiir ve nesirle mukayeseli olarak Kur'an'ın üslûbu ve manası üzerinde durmuştur. Böylece ulemadan birçok luğatçının Kur'an üslûbunu anlama “ğarîb” kelimeleri şiir, mesel ve fasîh kelâmla şerhetme yolu açılmış oldu. Bu büyük atılımla Arap dili zâyi olmaktan kurtulmuş, yabancı kelimelerden arınmıştır. Kur'an'ın dili olan Arapça, Arap olmayan kimseler tarafından da üzerinde çalışılan bir konu olmuş, bu sayede yabancılar tarafından anlaşılır duruma gelmiştir.⁵

Şiir ve luğati toplama hareketine başka bir çalışma da eşlik etmiştir. Bu da özellikle Kur'an'da bulunan luğavî terkipleri zaptetme hareketidir. Nahiv de bu ilimle ortaya çıkmıştır.

2- Zağlûl, Muhammed Selâm, Eşeru'l-Kur'ân fî Ta'avvuri Nakdi'l-Arabî, II. bas. Dâru'l-Meârif, Mısır, 1981, s. 32.

3- Zağlûl, a.g.e., s. 32. (Taberânî'den naklen, VII, 129.

4- es-Suyûtî, el-Muzhir fî Ulumi'l-Luğa ve Envâiha, Mısır, trz. II, 192.

5- Zağlûl, a.g.e., s. 33.

II. ve III. asırda da tefsir âlimleri arasında Kur'an'ı rey ile tefsir etmekten kaçınanlar vardı. Şa'bî bunlardandır. Yûnus b. Hâbîb ve el-Âşmaî gibi bazı luğatçılar da bu görüşü benimsemişlerdir.⁶

Kur'an'ı rey ile tefsir etmetkten kaçınanlar, 'Âişe (r.ah)'ın "Resûlullah (s.a.v.) Kur'an ayetlerini Cibril'den öğrenmedikçe tefsir etmezdi" rivayetini benimsemişlerdir. Kur'an ayetlerini tevil etmeyi ve Arap şiiriyle istişhatta bulunmayı caiz görenler ise şu görüştedirler: Kur'an; «بَلِّسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ» "apaçık Arap diliyle" (Şu'arâ(26),195) nazil olmuştur. Başka bir ayette وَمَا «أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بَلِّسَانٍ قَوْمِهِ» "Her peygamberi ancak kendi kavminin diliyle gönderdik" (İbrâhim(14),4) denilmektedir.⁷

Selef ve Peygamber'imizin vahyini idrak edenler, Kur'an ayetlerinin manalarını fazla sorma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Çünkü; lisanları Arapça idi ve onlar Kur'an'ı anlıyorlardı. Kur'an, i'rab vecihleri, ğarib, meânî gibi açılardan onların kendi aralarında konuştukları dile mutabık olarak inmiştir.⁸ İbn Haldûn da bu görüşü savunmuştur.⁹

Luğatçıların Kur'an'ı tefsirden sakınmaları pek uzun sürmemiştir. Çünkü bu akım III. asırda yoğunluk kazanan yeni fikrî hareketler karşısında sönük kalmıştır. Bu asırda Kur'an üzerindeki çalışmalar yeni bir merhaleye girmiş, Kur'an ayetlerinin manaları üzerine çeşitli yorumlarla karşılaşma imkânı oluşmuştur. Farklı kültürleri olan insanların Kur'an'a olan ilgilerinin artmasına paralel olarak, kişisel yorumlar da dikkat çekmiştir.¹⁰

6- Zağlûl, a.g.e., s. 33.

7- Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Muşennâ, Mecâzu'l-Kur'ân, Thk: Muhammed Fuad Sezgin, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, trz, I, 8.

8- Ebû 'Ubeyde, a.g.e. I, 8.

9- İbn Haldûn, Muḳaddime, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. bas. Beyrut, 1413/1993, s. 348.

10- Zağlûl, a.g.e., s. 34.

Bu asırda luğavî çalışmalar, me'sur (rivayete dayanan) tefsirlerle birbirine nüfuz etmiş, mutezile ve kelamcılar gibi rey ehlinden etkilenmiş ve onların fikir hürriyeti benimsenmiştir. Kelamcılar ve mutezilenin gayretleri neticesinde Kur'an üzerine yapılan çalışmalarda yeni görüşler ortaya çıkmıştır. Böylece kelamcılar ikinci asrın sonunda bu çalışmalar üzerinde hükümranlık kurmuş ve onlara yön vermiştir. Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Ahfeş, el-Ferrâ gibi meşhur luğatçiler ve nahivciler bunlardan etkilenmişlerdir.

Hicrî ikinci asırda tefsirin tedvîni için farklı girişimler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalar, müelliflerine ve takip etmiş oldukları metoda göre çeşitlilik arz etmişlerdir. Luğatçiler ve nahivciler bu alandaki eserlerini "Meâni'l Ḳur'ân" ismiyle te'lif etmişlerdir.

Bu dönemde Kur'an üzerine yazılan bazı kitaplarda da luğavî yön ağır basmıştır. Bu kitaplar Kur'an sûrelerine veya hece harflerine göre tertip edilmişler ve "Ġarîbu'l-Ḳur'ân" ismiyle ortaya çıkmışlardır. Ebû 'Ubeyde'nin "Ġarîbu'l Ḳur'ân" isminde bir eserinin olduğundan sözedilir. İbn Ḳuteybe, el-Yezîdî, Muḥammed b. Selâm el-Cumaḥî ve Ebû Abdillâh b. 'Arfe bu alanda kitap telif eden en meşhur simalardır.¹¹

Bu dönem alimlerinden bir kısmı Kur'an'ın üslûbuna, nazmına, nazım ile mana arasındaki irtibata ve Kur'an lafzına önem göstermişlerdir. Kur'an'daki söz sanatlarını önemsemişlerdir. Ebû 'Ubeyde'nin "Mecâzu'l-Ḳur'ân"ı, el-Câḥiz'in "Nazmu'l-Ḳur'ân"ı, İbn Ḳuteybe'nin "Muşkilu'l-Ḳur'ân"ı buna misal verilebilir. Bu ilim adamlarından herbiri kendi metoduna göre Kur'an-ı Kerim'in bir yönüne ağırlık vermiştir.¹²

11- Zağlûl, a.g.e., s. 36.

12- Zağlûl, a.g.e., s. 36.

Kur'an-ı Kerim üzerinde yapılan ilk çalışmalarda "Meâni'l-Ḳur'ân" isminin yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz.

Kur'an-ı Kerim'in luğat ve i'rabından bahsederek ayetlerin anlamını tahlil edip müşkil (kapalı) olanları vuzuha kavuşturmak maksadıyla "Meâni'l-Ḳur'ân" ismiyle kitaplar telif edilmiştir.

Hicrî ikinci yüzyılın başından itibaren Kur'an-ı Kerim'i rahat anlayabilmek maksadıyla yazılan bu kitaplar dört asrı geçkin bir süre boyunca ilim adamlarının odak noktası olmuştur.

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere "Meâni'l-Ḳur'ân" kitapları gibi "İ'râbu'l-Ḳur'ân" ismiyle de birçok kitap telif edilmiştir. İçerik olarak bu kitaplar birbirine çok benzediğinden müelliflerden bir kısmı eserlerine her iki ismi beraber kullanmışlardır. İbnu'l-İsbehanî'nin "Riyâżatu'l-Elsine fî İ'râbi'l-Ḳur'ân ve Meânihi " el-Ferrâ ve ez-Zeccâc'ın "el-Meâni"leri gibi. Biz "İ'râbu'l-Ḳur'ân" eserlerinin "Meâni'l-Ḳur'ân" lardan türediğine inanıyoruz. Çünkü "Meâni'l-Ḳur'ân" eserleri daha önce telif edilmiştir. İlk telif edilen bu eserler, nahiv ve i'rab ile ilgili bilgi veren, kelimelerin luğavî manalarını açıklayan, çoğu zaman cümleleri tahlil eden nitelikte idi. Daha sonra zamanla "İ'rab" ve "Meâni" eserleri birbirinden ayrılmış, "Meâni" kitapları tefsir kitaplarına dönüşmüşlerdir.¹³

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu sahada öncü olarak kabul edilen "Mecâzu'l-Ḳur'ân" da muhtevası itibarıyla Meâni'l-Ḳur'ân veya İ'râbu'l-Ḳur'ân olarak isimlendirilebilecek niteliktedir.

Meâni'l-Ḳur'ân ve İ'râbu'l-Ḳur'ân eserleri ilim adamlarının "Kur'an-ı Kerim'e" hizmet etmek amacıyla ortaya koydukları büyük gayretin tezahürüdür. O müellifleri bu eserleri yazmaya iten sebep, onların Kur'an'a olan bağlılıkları, Allah'a yaklaşma arzuları, Arapçayı ilk aslına sadık kalarak

13- er-Rufeyde, İbrâhim 'Abdullah, en-Nahv ve Kutubu't-Tefsir, Libya, 1980, s. 136.

geliştirmek ve müslümanların Kur'an'ı kolay anlamalarını sağlamak amacına mebnidir.¹⁴

Çalışmamızın ikinci bölümünde ifade ettiğimiz gibi Ebû 'Ubeyde'nin "Mecâzû'l-Ḳur'ân"ı telif etmesine, Fadl b. er-Rabî'in meclisindeyken vezirin katiplerinden olan İbrâhim b. İsmail'in "طَلَعَهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ" "Tomurcukları sanki şeytanların başları gibidir" (Sâffât(37), 65) ayetiyle ilgili sorduğu bir soru vesile olmuştur.¹⁵

Ebû Zekeriyya el-Ferrâ'nın "Meâni'l-Ḳur'ân"ı telif etmesinin sebebi olarak da, 'Amr b. er-Râviye ve vezir Me'mun'un katibi el-Hasen b. Sehl'in böyle bir kitabı talep etmeleri zikredilmiştir.¹⁶

"Meâni'l-Ḳur'ân" eserlerinin ortaya çıkmasına birçok sebep gösterildiği gibi Nahvin ortaya çıkışının sebepleri olarak da benzeri birçok sebep zikredilmiştir. Şöyle ki, bu sebeplerden bir kısmı dinîdir. Bu, Kur'an-ı Kerim naslarını ona yakışır bir şekilde doğru ve açık okumak maksadıyladır. Şu bilinmelidir ki; İslamın ortaya çıktığı ilk dönemde dilbilgisi ve i'rabda hata yapmak henüz çok azdı, nadirattandı. Zaman geçtikçe, Arapça çok geniş bir alana yayılınca, özellikle Arap olmayan kabileler Arapça konuşmaya başlayınca dilbilgisi ve i'rabda hatalar çoğaldı. İslam coğrafyası genişledikçe fasîh dil kaynağından uzaklaşıp farklı şehirleri mesken edinen Arapların, Arapça'yı güzel konuşma özellikleri zayıflamaya başladı.¹⁷

Bu durumda dili hatalardan korumak düşüncesiyle nahiv kaideleri kayıt altına alınmıştır.

Nahiv kaidelerini belirlemeye sevkeden başka âmiller de vardır. Bunların bir kısmı Arap milliyetçiliğinden kaynaklanmaktadır. Zira Araplar

14- er-Rufeyde, a.g.e., s. 146.

15- Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, Beyrut, trz., XIX, 158-159.

16- Yâkût, a.g.e., XV, 262-267.

17- Şevki Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye, V. bas. Dâru'l-Meârif, Mısır, 1968, s. 11-12.

kendi luğatlarıyla çok övünürler, onunla gurur duyarlardı. Yabancılarla içli dışlı olunca övgü kaynakları olan Arapça'nın bozulacağından endişe etmişlerdir. Bununla beraber Arapça'yı öğrenmek isteyen yabancılar, Arapça'yı doğru ve rahat öğrenmek için Arapça'nın nahiv ve sarf bilgisine şiddetle ihtiyaç duymuşlardır. Özetle bir araya gelen bu teşvik unsurlarının bütünü nahiv kaidelerini koyma düşüncesine sevk etmiştir.¹⁸

Her ne sebeple telif edilirse edilsin Kur'an-ı Kerim üzerine yapılan ilk çalışmalar ve daha sonra müstakil eserlere konu olan nahiv ilmiyle Kur'an-ı Kerim'e ve Arapça'ya hizmet edilmiş, bir sonraki çalışmalara da zemin hazırlanmıştır. Ebû 'Ubeyde "Mecâzu'l-Çur'an"ıyla bu alanda büyük bir hizmet yapmış, bir çok müellife öncülük etmiştir.

18- Şevki Dayf, a.g.e., s. 11-12.

BİRİNCİ BÖLÜM

1- EBÛ 'UBEYDE, HAYATI VE ŞAHSİYETİ

a- Ebû 'Ubeyde'nin İsmi, Künyesi ve Nisbesi:

Ma'mer b. el-Muşennâ, Basralı bir luğat âlimidir. Künyesi Ebû 'Ubeyde'dir.¹ İbn Hallikân (v.681/1282); onun ismi, künyesi ve nisbesi üzerinde ayrı ayrı durarak yapılan yanlışlıklara dikkat çeker ve Ma'mer b. el-Muşennâ'nın künyesinin "Ebû 'Ubeyd" değil de "Ebû 'Ubeyde" olduğunu belirtir.² Nahivci allâme olarak vasıflandırdığı Ebû 'Ubeyde'nin et-Teymî ve el-Başrî nisbelerini zikreder.³ et-Teymî ve el-Başrî nisbeleri birçok müellif tarafından nakledilmiş⁴ ve onun Ribâb Teym'ine değil Kureyş Teym'ine mensup olup onların mevalisinden olduğu zikredilmiştir.⁵

el-Câhiz (v. 255/868): "Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşennâ, Teym İbn Mürre mevalisindedir." demiştir.⁶ Kaynakların çoğunda onun, Beni 'Ubeydillah b. Ma'mer et-Teymî'nin mevalisinden olduğu belirtilirken bazı

1- ed-Dâvûdî, *Tabakatu'l-Müfessirîn*, Thk.: 'Ali b. Muhammed Ömer, Kahire, 1972, II, 326.

2- İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, Beyrut, 1977, V, 235.

3- İbn Hallikân, a.g.e., V, 235.

4- İbnu'l-İmâd el-Ĥanbelî, *Ebu'l-Felâh 'Abdulḥayy, Şezerâtü'z-Zeheb*, Beyrut, trz. II, 24; ez-Zirikî *Ḥayruddîn*, el-A'lâm, Beyrut, 1984, VIII, 272; Ebû Abdillâh, Muhammed b. 'Abdillâh es-Şâlihî, *Tabakâtu 'Ulemâi'l-Ĥadis*, Thk.: Ekrem el-Bûşî, s. 533.

5- İbnu'l-Enbârî, *Ebu'l-Berekât Kemâluddîn, Nüzhetü'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ*, Thk.: İbrâhîm es-Sâmerrâî, Ürdün, 1405/1985, s. 85; Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XX, 154; el-Ezherî Ebû Mansûr Muhammed b. 'Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, Thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, I, 14; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II, 24.

6- el-Câhiz, *Ebû 'Osman 'Amr b. Bahr, el-Beyân ve't-Tebyîn fi Terâcimi'n-Nuḥât ve'l-Luğaviyyîn*, Thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1975, I, 347.

yerlerde⁷ bu isim "Beni 'Abdillah b. Ma'mer et-Teymî" olarak geçmektedir.⁸

ed-Dâvûdî ve Taşkoprüzâde; "Ma'mer b. el-Muṣennâ luğat âlimi olup Basralıdır. Künyesi "Ebû 'Ubeyde"dir. Teymî Kureyş'in mevâlisinden Ebû-bekr es-Şiddîk'in soyundandır," demişlerdir.⁹es-Suyûfî (v.911/1505)de Ebû 'Ubeyde'nin Ebûbekr es-Şiddîk'in soyundan olduğunu ifade etmiştir.¹⁰

Bir çok kaynakta Ebû 'Ubeyde'nin dedesinin Bacervan'dan Basra'ya geldiği belirtilmiştir.¹¹

İbn Hallikân (v. 681/1282), Bacervan kelimesinin okunuş şeklini belirtmiş, Bacervan'ın bulunduğu yer hakkında şunları kaydetmiştir. "Bacervan, Rikḫa eyaletlerinden Belîḥ'in bir köyüdür. Ayrıca, Şirvan eyaletlerinden Ermeniyye civarında bir şehrin ismidir. Rivayete göre Hızır (a.s.)ın bulunduğu "Aynu'l-Ḥayat" buradadır. Büyük ihtimalle Ebû 'Ubeyde buralıdır. Bacervan'nın Mûsâ ve Hızır (a.s.)ın, ahalisinden yiyecek istedikleri köyün ismi olduğu da söylenmiştir."¹²

Yukarıda değindiğimiz gibi bir taraftan Ebû 'Ubeyde'nin Hz. Ebûbekr es-Şiddîk'in soyundan geldiği belirtilirken diğer taraftan bir takım kaynaklarca onun Yahudi kökenli olduğu ifade edilmiştir. Bu bir çelişkidir. Çünkü Ebûbekr (r.a.) Kureyşlidir. Yani Arap soyundandır. Yahudi asıllı olmasıyla ilgili; Muhammed b. Yûnus b. Mûsâ (v. 286/899) ve Ebu'l-Âynâ Muhammed b. Kâsım (v.282/895)dan nakledildiğine göre bir adam Ebû

7- es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdillah, Aḥbâru'n-Naḥviyyîn el-Başriyyîn, Thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Mısır, 1405/1985, s.80; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 1871, s. 53; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, V, 240; Gibb, H.A.R. E1,1970(Leiden, E.I. Brill, I, 158.)

8- el-Yemânî, 'Abdûlbâkî, b. 'Abdilmecîd, İṣâratü't-Ta'yyîn fi Terâcîmi'n-Nuḥât ve'l-Luğaviyyîn, Thk.: 'Abdûlmecîd Riyâb, 350.

9- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 326; Taşkoprüzâde, 'Ahmed b. Muṣṭafa, Miftâḥu's-Sâde ve Mişbâhu's-Siyâde, Kahire, trz. I, 105.

10- es-Suyûfî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, Buğyetu'l-Vu'ât fi Ṭabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât, Thk.: Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, Beyrut, trz. II, 294.

11- İbn Hallikân, a.g.e., V, 243; Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 158; C.E. Boswort; E1r, I. London, 1983, IV-V, 355.

12- İbn Hallikân, a.g.e., V, 243.

‘Ubeyde’ye “Ebû ‘Ubeyde! Sen insanlar hakkında ileri geri konuşup nesep-lerini kötülüyorsun, Allah aşkına sen bana babanı tanıtır mısın?” dedi. O da cevaben: “ Babam bana kendi babasının Bacervan ehlerinden bir Yahudi olduğunu söyledi” demiştir.”¹³ Onun Yahudi kökenli olduğu başka kaynaklarda da ifade edilmiştir.¹⁴ Bazılarına göre Ebû ‘Ubeyde bir köle olarak Yahudi-Farisi anne-babadan doğmuştur.¹⁵ Onun pek çok Basra’lı çağdaşı arasında son derece sevilmeyen bir kişi olarak görüldüğü, bunun sebebinin ise Ebû ‘Ubeyde’nin muhtemelen Yahudi asıllı olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.¹⁶

Görüldüğü gibi Ebû ‘Ubeyde’ye aslı sorulunca, onun dedesinin Yahudi olduğunu haber vermesi İbnu'n-Neđim tarafından nakledilmiş, sonra gelen müellifler de bu haberden yola çıkarak Ebû ‘Ubeyde’nin Yahudi kökenli olduğunu ifade etmişlerdir. Ebû ‘Ubeyde’nin şuûbî görüşlere sahip olması ve muasırlarını amansız bir şekilde eleştirmiş olması hasımlarını ona karşı harekete geçirmiştir. Bu sebeple hasımlarının ondan öç almak için ona böyle bir ithamda bulunup bunu Ebû ‘Ubeyde’ye isnad etmiş olmaları muhtemeldir.

Nitekim; bazıları onun ailesinin Yahudi asıllı olduğu düşüncesinin büyük ihtimalle ona hasımları tarafından yapılmış bir iftira ve karalama olduğunu belirtmişlerdir. Aşağıdaki olayda bunu destekler niteliktedir.¹⁷

13- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 85; Yâkût, a.g.e., XX, 156; İbn Hallikân, a.g.e., V, 240; ed-Dâvûdî, a.g.e, II, 327.

14- Taşköprüzâde, a.g.e., I, 166; es-Şâbûnî, ‘Abdülvehhâb, Şu‘ârâ ve Devâvîn, Beyrut, trz. s. 155; ‘Abdülazîz Sâlim, et-Târih ve'l-Muerrihûne'l-‘Arab, Mısır, 1967, s. 50; Marûn ‘Abbûd, Edebu'l-‘Arab, Beyrut, 1960, s. 231; Nisar Ahmed Farûqi, Early Muslim History, İndia, s.81; Wilferd Madelung Journal of İslamic Studies, 3:1 (1922) pp, 47.

15- Sarton, Newyork, 1975, I, 541.

16- Michael, Lecker, Studia İslamica, 1995/1 (Juin) 1995, s. 71.

17- C. E. Bosworth, a.g.e., s. 355.

Anlatıldığına göre 'Ebân İbni 'Abdilhamîd el-Lâhikî bir gece mecliste oturuyordu. Ebû 'Ubeyde'yi şu sözlerle yerdî: Ebû 'Ubeyde nesepler hakkında kötü konuşuyor. Halbuki kendisinin nesebi yok. Bu sözler Ebû 'Ubeyde'ye ulaşınca bulunduğu mecliste şöyle dedi: Sultan, 'Ebân el-Lâhikî'den cizye almayı ihmal etmekle herşeyi ihmal etti. O (Ebân) ve ehli Yahudidir. Onların evlerinde Tevrattan birçok kitap vardır. Ama, tek mushaf bile yoktur. Onların çoğu Tevrat'ı ezberlediklerini iddia ederler. Halbuki Kur'an'dan namaz kılacak kadar bile ezberleri yoktur.¹⁸

b- Doğum Yeri ve Tarihi:

Ebû 'Ubeyde'nin Basra'da doğduğu husunda, herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak, onun doğum tarihi hakkında kaynaklarda hicri 108 ile 114 arasında değişen, farklı tarihler geçmektedir.

İbnu'n-Nedim (v. 378/988), Ebû 'Ubeyde'nin 114 senesinde doğduğunu belirtmiştir.¹⁹ Ebûbekr el-Hatîb ve ondan sonraki bir çok müellif, Ma'mer b. el-Müsennâ'nın 110 senesinde, Hasan el-Başri'nin vefat ettiği gece doğduğunu zikretmişlerdir.²⁰ Yâkût (v. 626/1229), onun hicri 110 senesinin Receb ayında doğduğunu söylemiştir.²¹ Müelliflerin bir kısmı Ebû 'Ubeyde'nin 112 senesinde doğduğu kanaatindedirler.²² Bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen de şu açıklamayı yapmıştır. Ma'mer b. el-Müsennâ el-Başri meşhur dil âlimidir. Kureyş'in Teym kabilesine mensub, onların mevalisindedir. Hasan el-Başri'nin vefat ettiği geceye rastlayan 111 tarihinde Basra'da doğmuştur."²³

18- Yâkût, a.g.e., XX, 157.

19- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

20- el-Hatîbu'l-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, Beyrut, trz. XIII, 252; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 85; ez-Zehabî, Şemsuddîn Muhammed b. 'Ahmed b. 'Osmân, Siyeru 'Âlâmi'n-Nubelâ, Thk.: Şu'ayb el-'Arnâût, Beyrut, 1990, IX, 445; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272; Bağdatlı, İsmâîl Paşa, Hediyyetu'l-'Ârifîn, Esmâu'l-Müellifîn, İstanbul, 1955, II, 466.

21- Yâkût, Mu'cemu'l-'Udebâ, XX, 160.

22- Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106; es-Suyûtî, Buğye, II, 294; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 328.

23- Ömer Nasûhî Bilmen, Büyük Tefsîr Tarihi, Ankara, 1960, I, 144.

İbn H̄allikân (v.681/1282), Ebû 'Ubeyde'nin doğum tarihi hakkında farklı görüşlerin olduğunu dile getirmiş ve müelliflerin çoğu tarafından da benimsenen hicri 110 senesinin isabetli olduğunu şu şekilde izah etmiştir: "Ebû 'Ubeyde hicri 110 senesinin Recep ayında Hasan el-Başrî (v.110/728) (r.a.)nin vefat ettiği gece doğmuştur. Onun doğduğu tarih hakkında 111, 114, 108 ve 109 senelerini söyleyenler de vardır. Ancak, en isabetli olan görüş onun hicri 110 senesinde doğmuş olmasıdır. Nitekim; Emir Ca'fer b. Süleymân b. 'Ali b. 'Abdillah İbn 'Abbâs 'Abdulmuṭṭalīb (r.a.), Ebû 'Ubeyde'ye doğum tarihini sormuş, Ebû 'Ubeyde de şöyle demiştir: "Böyle bir soruya cevap verme hususunda 'Ömer b. Ebi Rabîâ el-Maḥzumî beni geçti. Ona, ne zaman doğdun diye sorulduğunda, o; Ömer (r.a.)in vefat ettiği gece, «فَأَيُّ» «خَيْرِ رُفِعَ وَأَيُّ شَرِّ وَضِعَ» demiştir. Ben de Hasan el-Başrî'nin vefat ettiği gece doğdum. Benim de bu soruya cevabım, 'Ömer b. Rabî'in cevabıdır"²⁴

c- Kişilgi:

Kaynaklara müracaat ettiğimizde, Ebû 'Ubeyde'nin zeki, hazırcevap olduğu, ancak üslûbunun kırıncı olduğu, yaşadığı toplumun normlarına uymadığı ve bu sebeple toplumda pek sevilmeyen biri olduğu anlaşılmaktadır.

İbn H̄allikân, Ebû 'Ubeyde'nin sevilmeyen, kendisinden yüz çevrilen biri olduğunu, Basra'da kimsenin ondan hoşlanmadığını, herkesin onunla tartışmaktan çekindiğini ifade etmiştir.²⁵

Ebû 'Ubeyde, kendisinden çok emindi, lafını esirgemezdi. Bu bakımdan onun dilinden çok korkulurdu. Meselâ; bir gün Fars diyarında bulunan Musâ b. 'Abdurrahmân el-Hilâli'ye misafir olduğunda, el-Hilâli hiz-

24- İbn H̄allikân, Vefeyâtü'l-A'yân, V, 242-243.

25- İbn H̄allikân, a.g.e., V, 240.

metçilerini şöyle uyarmıştır: Ebû 'Ubeyde'den sakının! Çünkü onun her sözü kırıcı ve serttir." Sonra yemek gelir. Hizmetçilerden biri Ebû 'Ubeyde'nin elbisesine yemek suyu döker. Hemen Musâ b. 'Abdurrahman devreye girerek; "Elbisene yemek bulaştı. Ben o elbisen karşılığında sana on elbise veriyorum" dediğinde, Ebû 'Ubeyde: "Hayır, ziyanı yok; sizin çorbanız zarar vermez" (yani çorbanızda yağ yok) cevabını verince, Musâ durumu anladı ve sustu.²⁶

İbn Kuteybe (v. 276/889), Ebû 'Ubeyde hakkında: " O Araplara buğzerdi, onları kötülemek için bir kitap tasnif etmiştir. Muasırlarını şiddetli bir şekilde tenkid ettiği için, öldüğünde kimse cenazesinde bulunmadı" demek suretiyle onun karakterine işaret etmiştir.²⁷

Ebû 'Ubeyde, "Mesâlib" (Arapların kusurlarından bahsettiği kitap) yazdığında, nesebi sağlam olmayan biri, ona "Sen bütün Arapları kınıyorsun, öyle mi?" der. Ebû 'Ubeyde: "Bunun sana zararı ne?" Sen bundan berisin (Sen Araplardan değilsin) cevabını verir."²⁸

es-Sevri de onun, kırıcı ve sert olduğuna dâir yaşadığı şu hadiseyi anlatır: Mescidde Ebû 'Ubeyde'nin yanına vardım. Yalnız başına oturmuş düşünüyordu. Parmakla yere birşeyler çiziyordu. Bana:

« أَقُولُ لَهَا وَقَدْ جَشَّاتُ وَجَاشَتْ مَكَانَكَ تَحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي »

beyti hangi şaire aittir?" dedi. Ben ona" Kaṭarî İbnu'l-Fucâe'ye aittir" dedim. O, "Allah dişlerini döksün dedi! (Söz sahibini yermek için kullanılır) Ben sana onun emiru'l-mü'minin Ebû Ne'âme'ye ait olduğunu söylemedim mi?" dedi.²⁹

26- el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, Beyrut, 1986, III, 284; İbn Hallikân, a.g.e., V, 240; İbnu'l-İmâd, a.g.e., s. 24; John A. Haywood, Arabic Lexicography Leiden, 1960, s. 43.

27- ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

28- İbn Hallikân, a.g.e., V, 240.

29- İbn Hallikân, a.g.e., V, 241.

Ebû 'Ubeyde'nin kendi muasırlarından özellikle el-Âsmaî ile çok uğraştığı herbirinin diğerini incittiği ve birbirlerini kınadıkları belirtilmiştir.³⁰

el-Âsmaî'nin (v.216/832), Ebû 'Ubeyde'yi "el-Mecâz" adlı kitabı sebebiyle ayıpladığı "Allah Teala'nın kitabı hakkında kendi görüşüyle konuşuyor." dediği Ebû 'Ubeyde'ye ulaştınca, el-Âsmaî'nin meclisini ve gününü öğrendi. O gün gelince hayvanına bindi ve onun meclisine vardı. Hayvanından inip selam verdi. Yanına oturarak söze başladı. Sonra, "Ebû Sa'îd " خُبْزُ " (ekmek) hakkında ne dersin, nedir o?" el-Âsmaî; "O pişirdiğin ve ye - diğin şeydir" dedi. Ebû 'Ubeyde de ona, sen Allah'ın kitabını kendi görüşüne göre tefsir ettin. Çünkü Allah Teala bir ayette şöyle buyuruyor:

« وَقَالَ الْآخِرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْزًا »

"Diğeri de: Ben de başımın üstünde kuşların yemekte olduğu bir ekmek taşıdığımı gördüm." (Yûsuf (12), 36) el-Âsmaî, "Bu benim için açık olan bir şeydir. Onun için söyledim. Yoksa onu kendi görüşümle tefsir etmedim" dedi. Bunun üzerine Ebû 'Ubeyde; "Senin bizi kötülediğin ayıpların hepsi bizim için açık şeylerdir ki söyledik, yoksa kendi görüşümüzle tefsir etmedik" dedi ve kalkıp hayvanına binerek oradan ayrıldı.³¹

Yukarıdaki hadisede el-Âsmaî, Ebû 'Ubeyde'yi Kur'an'ı kendi reyî ile tefsir ediyor diye suçlamasına, Ebû 'Ubeyde karşı çıkarak şöyle demiş oluyor: Ben Kur'an-ı Kerim'i Arap dilinin kurallarına göre tefsir etmiş, ehl-i lisan arasında mâruf ve mütedavil olan manalara göre izah etmiş bulunuyorum. Yoksa kendimden bir mana çıkarmış değilim. Bu ise rey ile tefsir sayılmaz.³²

30- İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 247; Mârûn 'Abbûd, a.g.e., s. 231.

31- el-Hatîb, Târihu Bağdâd, XIII, 255; İbnu'l-Enbârî, Nüzhetü'l-Elibbâ', s. 87-88; Yâkût, a.g.e., XX, 159; el-Kıftî, a.g.e., III, 278; İbn Hallikân, a.g.e., V, 237.

32- Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e., I, 145.

el-Âşmâî (v.216/832), mescide gitmek istediğinde Ebû ‘Ubeyde’nin dilinden korktuğu için “Bakınız orada o (Ebû ‘Ubeyde) bulunmasın” derdi. Ebû ‘Ubeyde öldüğünde bu karakterinden dolayı kimse onun cenazesinde bulunmamıştır. Çünkü kimse onun dilinden kurtulabilmiş değildir.³³

el-Bâhilî, el-Âşmâî’nin isnadının güzel olduğunu, lâfı süslemeyi iyi becerdiğini, ancak onda faydanın az olduğunu, Ebû ‘Ubeyde’nin ise ibaresinin güzel olmadığını, fakat onun söylediklerinde faydanın çok olduğunu ifade etmiştir.³⁴ Nitekim Ebû Nuvâs (v.199/814), el-Âşmâî hakkında “O, kafesteki bülbüldür” demiş, Ebû ‘Ubeyde için “O, ilme sarılmış deridir.” benzetmesini yapmıştır.³⁵

İmam es-Suyûfî (v.911/1505), “el-Muzhir”de şöyle demiştir. Ebû ‘Ubeyde ve Ebû Zeyd, el-Âşmâî’ye muhalefet ederler, ondan hoşlanmazlardı. el-Âşmâî’de onlara karşı öyleydi. Onlardan her biri hasmını az rivayette bulunmakla suçlarken, başkasını taklit etmekle suçlamamışlardır. Onlardan hiçbiri diğerini yalan söylemekle de itham etmemiştir. Çünkü, onlar yalan söylemezlerdi.³⁶

Yukarıda da işaret edildiği gibi, el-Âşmâî’nin, Ebû ‘Ubeyde’den daha güzel konuştuğu belirtilmiştir. Ebû ‘Ubeyde ve el-Âşmâî, er-Reşîd’e götürülmüş, Reşîd güzel konuşmasından dolayı el-Âşmâî’yi seçmiştir. O, hükümdarlarla oturmaya daha lâayık kabul edilmiştir.³⁷

Ebu’l-Ferec el-İşfehânî (v. 356/967) şöyle demiştir. İshâk el-Mevşilî (v. 188/804) er-Reşîd’e el-Âşmâî’nin kusurlarından; karşılaştığı iyiliklere pek şükretmediğinden, cimriliğinden, basit kişiliğinden ve hiçbir şeyi becere-

33- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 160; el-Kıftî, a.g.e., III, 285; İbn Hallikân, a.g.e., V, 240; el-Kimmî, el-Kunâ ve'l-Elkâb, Beyrut, trz., I, 119.

34- İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, Beyrut, 1327 h., X, 247.

35- es-Suyûfî, Buğye, II, 294.

36- es-Suyûfî, Muzhir, II, 404.

37- es-Sîrâfî, Ahbâru'n-Nahviyyîn, s. 82.

mediğinden haber verdi. Ebû 'Ubeyde'yi ise güvenilir, doğru, dürüst, hoş, ilim sahibi ve becerikli olarak takdim etti. Aynı şeyi el-Fađl b. er-Rabî'e de anlattı ve ondan yardım istedi. Onların yanında el-Âşmâî'nin mertebesini düşürünceye kadar buna devam etti. Bunun üzerine Ebû 'Ubeyde'yi kendilerine çağırarak için birini aradılar.³⁸

Ebû 'Ubeyde'nin, üstüne başına pek dikkat etmediği, kirli elbiseler giydiği³⁹, dilinin peltek olduğu⁴⁰, nesebinin ve itikadının karışık olduğu bir çok kaynakta belirtilmiştir.⁴¹

Kaynaklardan gördüğümüz kadarıyla Ebû 'Ubeyde çağının genel kurallarına pek uymamış, karakteri beğenilmemiş, bu sebeple onu küçük düşürmek için bazı ithamlarda bulunulmuştur.

d-Ebû 'Ubeyde'nin Vefat Ettiği Yer ve Tarih:

Ebû 'Ubeyde'nin vefat tarihi hakkında ihtilaf vardır. Kaynaklarda bu tarihin hicrî 203 ile 213 arasında farklılık arz ettiği görülmektedir. Ancak onun, uzun bir ömür yaşadığı konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir.

İlk olarak onun ölümünden İbn Kuteybe (v.276/889) bahsetmiş, Ebû 'Ubeyde'nin 100 yaşına yaklaştığı bir sırada hicri 210 veya 211 yılında vefat ettiğini bildirmiştir.⁴²

es-Sîrâfî (v.368/979) ve İbnu'n-Nedîm (v.378/988), Ebû 'Ubeyde'nin vefat tarihinin 208 veya 209 olduğunu ifade etmişlerdir.⁴³

38- Ebu'l-Ferec, el-İşfehâni 'Ali b. el-Hüseyn, Kitâbu'l-Eğâni, Beyrut, trz.,V, 107.

39- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; İbn Hallikân, a.g.e., V, 241.

40- İbn Hallikân, a.g.e., II, 241, Mârûn 'Abbûd, a.g.e., s. 231.

41- İbnu'n-Nedim, a.g.e., s. 53; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 85; Yâkût, a.g.e., 156, Taşköprüzade, a.g.e., I, 106.

42- İbn Kuteybe, el-Meârif, Beyrut, 1970, s. 236.

43- es-Sîrâfî, Aĥbâru'n-Naĥviyyîn el-Basriyyîn, s. 83; İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

İbn Hibbân (v.354/965) "es-Şikât"ında Ebû'Ubeyde'den şöyle bahsetmiştir. Ma'mer b. el-Müsenâ et-Teymî, Basra ehlindedir. Künyesi Ebû'Ubeyde'dir. Basralılardan rivayette bulunmuştur. (Hicri) 210 senesinde vefat etmiştir. Öldüğünde yaşı 100'e yakındı. Edebiyat ve şiir alanında birikimi çok fazlaydı.⁴⁴

Kaynakların birçoğunda Ebû'Ubeyde'nin vefat tarihinin 210 olduğu belirtilmiştir.⁴⁵ Ancak onun vefat tarihi hakkında hicri 209 senesini benimseyenler daha fazladır.⁴⁶

el-Hatîb (v.462/1072), Ebû'Ubeyde'nin vefatı hakkında bazı alimlerin tercihini şöyle sıralamaktadır: es-Şavlî, 209'da, 'Ali b. 'Abdullah b.el-Muğire el-Cevherî onun 98 yaşındayken Basra'da, 213'de, Muzafer b. Yahyâ (v.348/1056) ise onun 209'da vefat ettiğini, bu sırada 93 yaşında olduğunu söylemiştir.⁴⁷

Nuzhetu'l-Elibbâ'da şöyle denmiştir: es-Şavlî, Ebû'Ubeyde'nin 207'de vefat ettiğini söylemiştir. Muzafer b. Yahyâ onun 93 yaşındayken 209 senesinde vefat ettiğini belirtmiştir. Bazıları onun 211 senesinde vefat ettiğini söylerken bazıları da, el-Me'mun'un hilafeti sırasında 98 yaşındayken 213

44- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. 'Ahmed, Ebû Hâtîm et-Teymî, es-Şikât, trz., IX, 196; İbn Hacer el-'Askalânî, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 247-248.

45- el-Hatîb, a.g.e., XIII, 258; el-Kiftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen 'Ali b. Yusuf, İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrut, 1406/1986, III, 280; ez-Zehabî, Düvelu'l-İslâm, Thk. Muhammed Mustafâ İbrâhim, Mısır 1974, I, 129; ez-Zehabî, Mizânu'l-İtidâl, fi Nakdi'r-Ricâl, Daru'l-Fikri'l-'Arabî, trz., V, 280; ez-Zehabî, Tezkira, I, 372; en-Nevevî, Zekeriyya Muhyiddin, Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât, Beyrut, trz. I, 260; Ebû 'Abdillah, Tabakâtu'Ulemâi'l-Hadîs, s. 534; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272; Sarton, a.g.e., I, 154; Michael Lecker, Studia İslamica, 1995/1 (Juin) 81, s. 71.

46- ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272; Abbâs el-Kimmî, el-Kunâ ve'l-Elkâb, I, 118; (Ebu'l-Fidâ, Ebû'Ubeyde'nin ismini Muhammed b. Hamza diye verir ve onun 99 yaşındayken hicri 209 senesinde vefat ettiğini belirtir. Bkz. Ebu'l-Fidâ, 'İmâduddîn İsmâil, Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer, Tarihu Ebi'l-Fidâ, Beyrut, trz. II, 29); Ömen Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, I, 144; Gibb H.A.R. I, 258; C. E. Bosworth, IV-V, 355; Wilferd Madelung, s. 47.

47- el-Hatîb, Târihü Bağdâd, XIII, 257-258.

senesinde Basra'da vefat ettiğini söylemişlerdir.⁴⁸

Yâkût, Ebû 'Ubeyde'nin vefat tarihini 208 olarak kaydetmiş ve alimlerin tercihlerini yukarıdaki gibi nakletmiştir.⁴⁹

İbnu'l-Esîr (v.630/1233) şöyle demiştir: "Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Mü-sennâ 209 yılında vefat etmiştir. 210'da vefat ettiği de söylenmiştir. Haricîlerin görüşlerine meylederdi. Vefat ettiğinde 93 yaşındaydı. 213 senesinde vefat ettiğini ve vefatı sırasında 98 yaşında olduğunu da söylemişlerdir."⁵⁰

el-Kıftî (v.646/1248), Ebû 'Ubeyde'nin vefat tarihi olarak hicri 210 senesini tercih eder ve başkaları tarafından 211, 208, 209 ve 213 tarihlerinde söylendiğini kaydeder.⁵¹

ez-Zehbî (v. 748/1347), Ebû 'Ubeyde'nin 100 yaşına yaklaştığını veya 100'ü tamamladığını, Hicrî 209 veya 210 senesinde vefat ettiğini zikretmiştir.⁵²

en-Nevevî de (v.676/1277) Ebû 'Ubeyde'nin 100 seneye yakın yaşadığını 210 veya 211'de vefat ettiğini kaydetmiştir.⁵³

İbn Hacer el-Âşkalânî (v. 852/1448), bazı alimlerin tercihlerini şöyle sıralamaktadır: Ebû Musâ el-Ânzî, onun 208'de, İbn 'Ufeyr 211'de, es-Şavli 209'da vefat ettiğini söylemişlerdir. Bir rivayete göre 210, diğer bir rivayete göre de 211 yılında vefat ettiği söylenmektedir.⁵⁴

İmam es-Suyûtî ve ed-Dâvûdî onun 209'da vefat ettiğini benimsemişler ve 208, 210 ve 211 senelerinde vefat ettiğini söyleyenlerin de olduğunu kaydetmişlerdir.⁵⁵

48- İbnu'l-Enbârî, Nüzhetu'l-Elibbâ, s. 90.

49- Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, XX, 160.

50- İbnu'l-Esîr, 'İzzuddîn Ebu'l-Hasen, el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut, 1407/1987, V, 474.

51- el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, III, 280-285.

52- ez-Zehbî, Siyeru A'âlami'n-Nubelâ, IX, 447.

53- en-Nevevî, Tehzîbu'l-Luğa, Beyrut, trz., I, 260.

54- İbn Hacer el-Âşkalânî, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 247.

55- es-Suyûtî, Buğye, II, 294; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 328.

Bağdâtlı İsmail Paşa (v.1920) Ebû 'Ubeyde'nin Bağdat'ta yaşadığını ve 203'de orada vefat ettiğini zikretmiştir.⁵⁶

İbn Hallikân, Ebû 'Ubeyde'nin 209'da Basra'da vefat ettiğini birinci tercih olarak yazmış, sonra "211,210,213 senelerinde vefat ettiği de söylenmiştir" diyerek "rahimehullahu teâla" kaydını ilave etmiştir.⁵⁷

Ebû 'Ubeyde'nin zehirlenerek öldürüldüğü de söylenmektedir. el-Hatîb ve İbn Hallikân onun ölümü hakkında şu olayı kaydetmiştir: "Muhammed b. el-Kâsım b. Sehl en-Nûşcânî, Ebû 'Ubeyde'ye bir muz yedirdi. Muz Ebû 'Ubeyde'nin ölümüne sebep oldu. Sonra Ebu'l-Âtâhiye oraya geldi. Ona da bir muz takdim etti. Ebu'l-Âtâhiye şöyle dedi: Bu nedir? Ebû Câ'fer! Ebû 'Ubeyde'yi muzla öldürdün. Şimdi de beni mi öldürmek istiyorsun. Alimleri öldürmenin helal olduğunu düşünüyorsun galiba!.."58

Ebû 'Ubeyde vefat ettiğinde hiç kimsenin onun cenazesinde bulunmadığı, bu durumun onun incitici tutumundan kaynaklandığı belirtilmiştir.⁵⁹

56- Bağdâtlı, İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifîn, Esmâü'l-Müellifîn, İst. 1955, II, 466.

57- İbn Hallikân, a.g.e., V, 243; İbnu'l-Enbârî, Nuzhetu'l-Elibbâ, s. 89-90.

58- el-Hatîb, Târîhu Bağdâd, XIII, 257; İbn Hallikân, a.g.e., V, 243; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 89-90; Mârûn 'Abbûd, a.g.e., s. 231.

59- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 160; el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, III, 285.

2- HOCALARI

Ebû 'Ubeyde Basra'da doğmuş ve Basra'da vefat etmiştir. Basra o tarihlerde eğitimin en parlak merkezi konumunda idi. Çağın en meşhur bilim adamları Basra'da toplanmışlardı. Bu sebeple Ebû 'Ubeyde'nin hocalarının çoğu da Basralı'dır. Kaynaklarda Ebû 'Ubeyde'nin hocalarının birçoğundan bahsedilmiştir. Biz kaynaklara inerek burada onun en meşhur hocalarını zikredeceğiz.

Ebû 'Ubeyde, Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan (v.154/770) ders almıştır.⁶⁰ Ebû 'Amr'ın ismi Ebû 'Ubeyde'nin eseri olan Mecâzu'l-Qur'an'da da sık sık geçmektedir. Nitekim es-Suyûtî (v.911/1505) bu duruma dikkat çekerek şöyle der: "Ebû 'Ubeyde, Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan nahiv, şiir ve ğarib kelimeleri öğrenmiştir." "Mecâzu'l-Qur'ân"da Ebû 'Amr'ın Ebû 'Ubeyde üzerindeki tesiri açıkça görülmektedir.⁶¹

'İsâ b. 'Amr es-Sekâfî'den de (v.154/770) ilim almıştır.⁶²

Ebu'l-Hattâb el-'Ahfeş (v.149/763) de hocaları arasındadır.⁶³

İbn Hallikân (v.681/1282), Ebû 'Ubeyde Ma'mer'in hadisi, bu alanda otorite olan Hişâm b. 'Urve'ye ve başkalarına isnad ettiğini kaydetmiştir.⁶⁴ Anlaşılan İbn Hallikân, el-Hatîbu'l-Bağdâdî'nin (v. 462/1072) söylediklerini

60- Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-'Udebâ, XX, 155; ez-Zehebî, Tezkiratu'l-Huffâz, I, 372; Ebû 'Abdillah, Tabağâtu 'Ulemâi'l-Hadîs, s. 534; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 246; es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 401-402; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 326; İbnu'l-İmâd, Şezeratu'z-Zeheb, II, 24; Taşkoprüzâde, a.g.e., I, 105; 'Abbâs el-Qimmî, a.g.e., I, 118; 'Abdulazîz Sâlim, a.g.e., s. 50; Mârûn 'Abbûd, a.g.e., s. 231; A.A. Duri, The Rise of History Among the Arabs, s. 55; Nisar Ahmed Faruqi, s. 81.

61- es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 401-402.

62- el-Câhîz, Ebu 'Osman 'Amr b. Bahr, Kitabu'l-Hayavân, III. bas., Daru't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1989, III, 470-472; es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 401-402.

63- el-Câhîz, el-Hayavân, I, 177; el-Mûsâ Nihâd, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ, Riyâd, 1985, s. 81-115; M.F. Sezgin, Mukaddime, Mecâzu'l-Qur'ân, I, 11.

64- İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, V, 235.

olduğu gibi nakletmektedir. Zira el-Hatîbu'l Bağdâdî de Ebû 'Ubeyde'nin hadisleri Hişâm b. 'Urve'ye ve başkalarına dayandırarak senetleri zikrettiğini ifade etmiştir.⁶⁵ el-Hatîb, bu zikrettiğine şöyle misal getirir: ... Bize Ebû Hâzim 'Ömer b. 'Aḥmed b. İbrâhim haber verdi. Dedi ki; bana 'Alî b. 'Aḥmed b. 'Abdî lazîz el-Curcânî haber verdi. O da dedi ki, bana Dâvud b. Süleymân b. Huzeyme el-Buḥârî tahdis yoluyla haber verdi. O da dedi ki, bize Muḥammed b. İsmâîl el-Buḥârî tahdis yoluyla haber verdi. O da dedi ki, bize Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müşennâ et-Teymi tahdis yoluyla haber verdi. O da dedi ki bize Hişâm b. 'Urve tahdis etti ki; babası Hz. 'Âişe'den şöyle dediğini rivayet etti: "Ben oturmuş yün eğiriyordum. Nebi (s.a.v.) de ayakkabısını tamir ediyordu. Alnından terler akmaya başladı. Terinden nur saçıyordu. Benim hoşuma gitti. Resûlullah bana baktı ve niye gülümsüyorsun? dedi. Alnın terlemeye başladı ve terinden nur (ışık) çıkmaktadır. Şayet seni Ebû Kebîr el-Huzelî görmüş olsaydı, senin onun şiiirinden daha haklı olduğunu bilirdi" dedim. Ebû Kebîr ne diyor? dedi. Bende Ebû Kebîr'den

وَمَبْرَأٍ مِنْ كُلِّ غُبْرٍ حَيْضَةٍ وَفَسَادٍ مُرْضِعَةٍ وَدَاءٍ مُغْيِلٍ
فَإِذَا نَظَرْتُ إِلَى أُسْرَةٍ وَجْهَهُ بَرَقَتْ كَبْرَقِ الْعَارِضِ الْمُتَهَلِّلِ

beyitlerini okudum. Daha sonra Nebi (s.a.v.) kalktı. Alnımdan öptü ve şöyle dedi: "Allah senin hayrını versin Aişe! Sen beni kendi sevindimden daha fazla sevindirdin"⁶⁶

Hişâm b. 'Urve'den rivayette bulunduğu bir çok âlim tarafından ifade edilmiştir.⁶⁷ Yâkût el-Ḥamevî, bu arada Hişâm b. 'Urve'nin güvenilir olduğunu da şu şekilde ifade eder: Ebû 'Ubeyde, hadisi Hadiste otorite olan

65- el-Hatîb, Târiḥu Bağdâd, XIII, 252.

66- el-Hatîb, a.g.e., XIII, 252-253.

67- Yâkût, a.g.e., XX, 155; ez-Zehebî, Tezkiratu'l-Huffâz, I, 372; Ebû 'Abdillah, a.g.e., s. 534; İbn Ḥacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 246; İbnu'l-İmâd, a.g.e., II, 24.

Hişâm b. 'Urve'ye isnad etmiştir.⁶⁸

İbn Hallikân, Ebû 'Ubeyde'nin uzun zaman Yûnus b. Habîb'in (v. 187/802) yanında kaldığını ve ondan nakillerde bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Yûnus b. Habîb Ebû 'Ubeyde'nin en meşhur hocalarından olup Basra nahivcilerinin imamıdır.⁷⁰

Ebû 'Ubeyde'den nakledilen şu olay doğru ise hocası Yûnus b. Habîb de onun gibi sert mizaçlı ve kırıncıdır. Ebû 'Ubeyde şöyle der: Adamın biri Yûnus b. Habîb'e gelerek şöyle dedi; Siz hadis dersine başlayınca benim uykum geliyor. Yûnus b. Habîb şöyle müdahalede bulunur: "Şunu bil ki; sen insan kılığında bir merkepsin."⁷¹

Vekî' b. el-Cerrâh'tan (v.197/812) da rivayette bulunmuştur.⁷²

Ebû 'Ubeyde, daha fazla bedevî rivayetlerine ihtimam göstermiş, onları bir araya toplamıştır. Bu yönüyle o, Arap tarihini, şiirlerini, nesep bilgisini ve Arap dilini en iyi bilen kişi olarak kabul edilmiştir.⁷³ Onun filoloji bilgisinin çoğunu göçebe Araplardan, bedevilerden aldığı ifade edilmiştir.⁷⁴

Yukarıda zikrettiğimiz hocalarının dışında pek çok fesahat sahibi bedevi ve sîkâttan istifade etmiştir. Bunlar arasında Ebû Sevvâr el-Ğanevî⁷⁵ Ebû Muhammed 'Abdullah b. Sa'îd el-Emevî⁷⁶, Munteci' b. Nebhân el-

68- Yâkût, a.g.e., XX, 155.

69- İbn Hallikân, a.g.e., I, 670.

70- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 326; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105; 'Abdulaziz Sâlim, a.g.e., s. 50; 'Abbâs el-Ğimmî, a.g.e., I, 118; A.A. Duri, The Rise of History Among the Arabs, s. 55; Nisar Ahmed Faruqî, a.g.e., s. 81.

71- el-Câhîz, el-Beyân ve't-Tebyîn, Thk.: 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1975, II, 284-285.

72- Ebû 'Ubeyde, el-Hayl, Thk: Muhammed 'Abdulkâdir 'Ahmed, I. bas., Kahire, 1986, s. 4.

73- 'Abdulazîz Sâlim, a.g.e., s. 50.

74- Nisar, Ahmed, Faruqî, a.g.e., s. 81.

75- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 45.

76- ez-Zubeydî, Tabakâtu'n-Nahviyyîn, s. 124.

‘Adevî⁷⁷, Ebû Munî‘ el-Kuleybî⁷⁸ ve Ebû ‘Amr el-Huzelî⁷⁹ gibi isimler zikredilebilir. İbn Hacer Tehzibu’t-Tehzîb de Ebu’l-Velîd b. De’b’i de Ebû ‘Ubeyde’nin hocaları arasında zikretmiştir.⁸⁰

ez-Zehebî (v.748/1347) onun hadisci hocalarını şöyle nakletmiştir: “Ebû ‘Ubeyde, Hişâm b. ‘Urve (v.146/765), Ru’be b. el-‘Accâc, Ebû ‘Amr b. el-A‘lâ ve başkalarından hadis rivayet etmiştir.”⁸¹

77- Ebû ‘Ubeyde, Mecâz, I, 400.

78- Ebû ‘Ubeyde, en-Nekâid, s. 30.

79- Ebû ‘Amr el-Huzelî’nin ismi Mecâzu’l-Kur’ân’ın birçok yerinde geçmektedir.

80- İbn Hacer, Tehzîbu’t-Tehzîb, X, 246.

81- ez-Zehebî, Siyeru ‘Âlâmi’n-Nubelâ, IX, 445.

3- İLMÎ ŞAHSİYETİ VE KÜLTÜRÜ

Ebû 'Ubeyde'nin muhtelif alanlarda çok büyük bir ilme sahip olduğu ifade edilmiştir. Âmr b. Baḥr el-Câhiz (v. 255/868) onu, kendi döneminin en büyük âlimi sayarak şöyle demiştir: "Yeryüzünde bütün ilimleri Ebû 'Ubeyde kadar iyi bilen ne bir hârici, ne de bir sünnî vardır"⁸²

Ensâbu'l-ârab (Arap nesepleriyle ilgili bilgi) ve eyyâmu'l-ârab (Arapların önemli günleri ve savaşlarıyla ilgili bilgi) hakkında Ebû 'Ubeyde insanların en alimiydi. Onun, eyyâmu'l-ârab ve savaşları hakkında birçok eseri vardır.⁸³ "Ġarîbu'l-Ḥadîs" konusunda ilk kitap telif eden odur.⁸⁴ Bu konuda ilk kitap telif eden "Naḍr b. Şumeyl'dir (v.203/818)", diyenler de vardır.⁸⁵

Ebu'l-Abbâs el-Müberrid (v.285/898) onun hakkında şöyle demiştir: Ebû 'Ubeyde; şiir, ğarib (anlaşılmasında güçlük çekilen kelimeler), aḥbâr (rivayet edilen bilgiler) ve neseb hakkında âlim idi. el-Âşmaî; ğarib, şiir ve meâni hakkında Ebû 'Ubeyde gibiydi. Nahiv konusunda ondan daha âlim idi. Ebû 'Ubeyde ile el-Âşmaî arasında rekabet vardı. Bu ikisi birbirlerini yerirdi.⁸⁶ Ensâb, eyyâm ve aḥbâr bilgisinde, Ebû 'Ubeyde, el-Âşmaî (v.226/832) ve Ebû Zeyd'den (v.210/825) daha alimdi. Ebû Nuvâs ondan ilim alır, onu metheder; el-Âşmaî'yi ise zemmederdi. Bir gün ona el-Âşmaî hakkında soruldu. O; "el-Âşmaî kafesteki bülbül gibidir." dedi. Peki Ebû 'Ubeyde hakkında ne dersin? diye sorulunca, O, "Ebû 'Ubeyde ilme

82- el-Câhiz, el-Beyân ve't-Tebyîn; I, 247; el-Ḥaṭîb, Târîḥu Bağdâd, XIII, 252; İbnu'l-Enbârî, Nüzhetü'l-Elibbâ', s. 85; Yâkût, a.g.e., XX, 156; İbn Ḥallikân, a.g.e., V, 235; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; el-Yemânî, İşarâtü't-Ta'yîn, s. 350; ez-Zehebî, Tezkiratü'l-Ḥuffâz, I, 372; Mîzânü'l-İ'tidâl, V, 280; İbn Ḥacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 247; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

83- es-Sîrâfî, Aḥbâru'n-Nahviyyîn, s. 81; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 85.

84- Yâkût, a.g.e., XX, 155; es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 402; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 326; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105.

85- el-Kimmî, el-Kunâ ve'l-Elkâb, I, 119.

86- es-Sîrâfî, a.g.e., s. 81; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 85; İbn Ḥacer, Tehzîb, X, 247.

sarılmış deridir” benzetmesini yapmıştır.⁸⁷

Ebû ‘Ubeyde’nin, eyyâm, ahbâr ve neseb konusuna daha fazla önem verdiği kaydedilmiştir. Bu konuda el-Câhiz (v.255/868) şöyle der: “Şiir ilmini el-Aşmaî’nin yanında aradım; ancak onu iyi beceremediğini, sadece ğaribu’s-şi’r konusunda başarılı olduğunu gördüm. el-Ahfeş’e yöneldim. Onu da sadece i’rab’da başarılı buldum. Ebû ‘Ubeyde’ye yöneldim onun da sadece ahbâr, eyyâm ve ensabla ilgili bilgileri naklettiğine şahit oldum.”⁸⁸

Kaynaklarda Ebû ‘Ubeyde”nin luğatçılığının yanında nahivci olduğu da vurgulanmış; hatta el-Ḥatîb onu, “nahivci allâme” olarak vasıflandırmıştır.⁸⁹

“Ebû ‘Ubeyde, eyyâmu’l-‘arab, ahbâru’l-‘arab ve bütün ilimleri kendinde toplama hususunda, bilgiliydi. Onun mükemmel bir ilmi vardı.”⁹⁰ denmiştir. İbnu’l-İmâd, onun için, “O, bir ilim hazinesiydi”⁹¹ benzetmesini yapmıştır.

Taşköprüzade; “Bil ki, luğat ilmini ilk tedvin eden âlim, Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ et-Teymî’dir”⁹² demiş ve Raḥimehullah tabirini eklemiştir. ez-Zehebî; “Ebû ‘Ubeyde İbnu’l-Müsennâ et-Teymî el-Başrî luğatçı, hâfızdır.”⁹³ demiştir.

Halife Hârun er-Reşid, kitaplarından istifade etmek için Ebû ‘Ubeyde’yi 188/803 yılında sarayına davet etmiştir. Zira Ebû ‘Ubeyde büyük bir şöhrete sahipti, özellikle de Arab kabilelerin tarihi ve eyyâmu’l-‘arabta otorite idi.⁹⁴

87- Yâkût, a.g.e., XX, 155; İbnu’l-Enbârî, a.g.e., s. 90; es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 402; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 326.

88- İbn Raşîk, Ebû ‘Ali el-Hasen, el‘Umde fi Maḥâsini’s-Şi’ri ve ‘Adâbih, II, trz., 736.

89- el-Ḥatîb, Târihu Bağdâd, XIII, 252; İbn Ḥacer, Tehzîb, X, 246; Fikri Zekî el-Cezzâr, Medâhîlu’l-Müellifîn ve’l-A‘lâmu’l-‘Arab, Riyâd, 1994, III. cüz.

90- es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 402.

91- İbnu’l-İmâd, Şezerâtü’z-Zeheb, II, 24.

92- Taşköprüzâde, Miftâhu’s-Saâde, I, 105.

93- ez-Zehebî, Tezkiratü’l-Ḥuffâz, I, 371.

94- el-Yemânî, İşârâtü’t-Ta’yîn, s. 350; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105.

Ebû 'Ubeyde'nin Bağdat'a davet edilip, bazı kitaplarını Hârûn er-Reşîd'e okutması şüphesiz ki; onun ilmiyle şöhret bulduğuna delildir. Ebû 'Osmân el-Mazîni'nin Ebû 'Ubeyde'den naklettiği şu olay da buna işaret etmektedir: "Hârûn er-Reşîd'in yanına götürüldüm, bana dedi ki; "Ma'amer! Atlar hakkında sende güzel bir kitabının olduğunu duydum, onu senden dinlemek istiyorum." (O esnada halifenin huzurunda bulunan) el-Âşmâî de: "Kitapları ne yapacaksın? At hazırlanır; biz elimizi onun her organı üzerine tek tek koyar, onun ismini ve hakkında söylenenleri zikrederiz." dedi. Bunun üzerine er-Reşîd hizmetçiden bir at istedi ve at getirildi. Daha sonra el-Âşmâî elini tek tek atın her organı üzerine koydu. "Bu şudur, şair bunun hakkında şöyle demiştir." dedi. Onun söyledikleri bitince er-Reşîd, bana "Onun söyledikleri hakkında ne dersin?" dedi. Ben de bazısında isabet etti; bazısında hata etti. İsbet ettikleri benden öğrendikleridir. Hata ettiklerini ise nereden aldığını bilmiyorum" dedim.⁹⁵

Ebû 'Ubeyde, Cahiliye ve İslâmî dönem Arap tarihçilerinin öncülerindedir. Kuzey Arabistan bölgelerine özel ilgi göstermiştir. O bölgelerdeki kabilelerin haberlerini önemli görmüş, tarihlerini zikretmiştir. Aktardığı haberler, İslâm tarihinin bir kısmını içerdiği gibi nübüvvet dönemindeki Arap tarihini ve İslami fetihleri kapsamaktadır. O bedevî rivayetlerine özel ihtimam göstermiş, onları bir araya toplamıştır. Bu sebeble; Arap tarihini, şiirlerini, nesep bilgisini ve Arap dilini en iyi bilen kişi olarak kabul edilmiştir.⁹⁶

Tabii ki luğat ve edebiyatta onun Arapların tek mercii olduğunu söylemek, o olmayınca Arap luğatının ve edebiyatının olamayacağını düşünmek doğru olmaz. Doğrusu, Ebû 'Ubeyde'den daha önce veya onun

95- el-Hatîb, a.g.e., XIII, 256; Yâkût, a.g.e., XX, 160; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 88; İbn Hallikân, a.g.e., V, 236.

96- 'Abdulazîz Sâlim, et-Târîh ve Muerrihûne'l-'Arab, Mısır, 1967, s.50.

muasırı luğatçılar, edebiyatçılar ve onlardan ilim alanlar az değildir. el-Halîl b. Aḥmed, Yûnus b. Ḥabîb, Ebû 'Amr b. el-A'lâ, el-Mufaḍḍal ed-Dabbi, Ebû Zeyd el-Ensâri, el-Aşmâi, Sibeveyh, el-Kisâi, eş-Şeybâni, İbnu'l-A'râbi gibi isimler bunlardan bazılarıdır.⁹⁷

Ebû 'Ubeyde, luğat ilmi ve eyyâmu'l-'arab konusunda derya idi. Onun şöyle dediği zikredilir: "İster Cahiliye dönemi; ister İslamî dönem olsun, her ne zaman iki at bir arada bulunursa hem onları, hem de binicilerini mutlaka tanırım"⁹⁸

Ebû 'Ubeyde; ilmi, meşhur Basralı ilim adamlarından almıştır. Ebu'l-Munzir Hişâm b. 'Urve, İbnu'z-Zübeyr b. el-'Avvâm, Ebû 'Amr b. el-A'lâ ve Ebu'l-Velîd 'İsâ b. Yezîd gibi ilim adamlarının dizi dibinde yetişmiştir.⁹⁹

O, Basra ekolüne mensup belli başlı ilim adamlarından ders almıştır. Ancak; o daha fazla tarih, kültür ve Arapların geçmiş literatürünü araştırmaya yönelmiş, değişik kaynaklardan istifade ederek bilgi toplayıp, onları tasnif etmiştir. Onun tasnif ettiği eserlerin 200 civarında olduğu İbnu'n-Nedîm, Ḥaṭîb, Yâḳût ve başkaları tarafından ifade edilmiştir. Bu kadar eser vermiş olması onun ilminin ve kültürünün ne kadar fazla olduğunun tezahürüdür. Onun eserleri; Arapça'nın grameri, din, kabileler tarihi, hayvan ve bitkilerle ilgili bir takım bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁰⁰

Ebû 'Ubeyde'nin tarihle ilgili çalışmaları mefahir, mesâlib ve ahbar gibi konulardan müteşekkildir. Buna ek olarak, tarihi çalışmalarına bakılırsa ilk asırda meydana gelen savaşlar, politik hizipleşmeler (haricîler gibi) meşhur hukukçu, yargıç, mevâli ve yaşadığı asrın ilk dönemlerindeki şairlerle de ilgilendiği görülür.¹⁰¹

97- Muḥammed Ḥıdr Huseyn, Naḳḍu Kitâb "Fi'ş-Şifril-Câhili, trz., s. 257.

98- es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 402; 'Abbâs el-Ḳimmî, el-Kunâ ve'l-Elkâb, I, 118.

99- 'Abdulhamîd Seyyid Ta'leb, Ğarîbu'l-Kur'ân, Safat, 1986, s. 124.

100- C.E. Bosworth, Eir, I, (5-4) s. 355.

101- Nisâr Ahmed Faruqî, s. 80.

Ebū ‘Ubeyde’nin ilim ehlerinden olup¹⁰² zamanın en büyük müslüman a-
limlerinden sayıldığı¹⁰³ Basra ekolünün meşhur filozoflarından ders aldığı,¹⁰⁴
filoloji bilgisinin çoğunu göçebe Araplardan olan bedevilerden öğrendiği,¹⁰⁵
Araplara ve İslam medeniyetine III/VIII. asırda önemli katkılarda bulun-
duğu ifade edilmiştir.¹⁰⁶ Bir filozof ve tarihçi olarak¹⁰⁷ o, Arap literatürünün
en üst düzeyde olduğu bir dönemin en üretken yazarlarından biri¹⁰⁸ olarak
kabul edilmiştir.

Ebū ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ mevalidendir. O konumu itibarı ile
günün şartları gereği entellektüel birikime sahip olma zorunluluğu hisset-
miş, tabiatı itibarıyla diğer mevalî ve Araplarla tarihî ve linguistik alanda
yarışabilmiştir.¹⁰⁹

Ebū ‘Ubeyde, el-‘Aşmâî ve Ebû Zeyd ikilisinin üçüncüsüdür. Onlar, Hic-
rî ikinci asrın bariz simalarındandı ve Basra’daki ilmi kariyeri temsil ediyor-
lardı. Arapça ilmiyle ilgili Basra Kültürünün bütün özelliklerini üzerlerin-
de taşıyorlardı. Fazla kitap telif etme hususunda Ebû ‘Ubeyde her ikisinden
daha ilerdedir. Hatta ona, “luğat ve genel kültürün zirvesine ulaşmış, hicri
ikinci asrın ustası” demek de doğru olur.¹¹⁰

102- el-Cumaḥî, Muḥammed b. Sellâm, Ṭabaḳātu Fuhûli’ş-Şuâra, Kahire, 1980, I, s. 80.

103- Sarton, Newyork, 1975, I, 541.

104- Gibb. H.A.R., EI, I, 158.

105- Nisar Ahmed Faruqî, s.81.

106- Micheal Lecker, Studia İslamica 1995/1, (Juin) 81 (1995) s. 71.

107- Ronart Stephan and Naney Ceac, Amsterdam, 1959, s. 541; Gibb, H.A.R. EI, I, 158.

108- Micheal Lecker, Studia İslamica, s. 71.

109- Micheal Lecker, Studia İslamica, s. 71.

110- Ebû ‘Ubeyde, Tesmiyetu Ezvâci’n-Nebiyy ve Evlâduhû, Thk.: Nihad el-Mûsâ,
Mecelletu Ma‘hedî'l-Maḥtûtâtî'l-‘Arabiyye, XIII. mücellid, II. cüz, Kahire, 1967, s.
225.

Ebû 'Ubeyde'nin aslen Farisi; atalarının Yahudi;¹¹¹ ancak kendisinin Temîm Araplarından veya "Benî Teym" mevalisinden olduğu ifade edilmiş ve Fars, Yahudi ve Arap kültürlerini mezcettiğinden, çok geniş bir kültüre vakıf olduğu zikredilmiştir.¹¹²

'Ahmed Emîn; İbn Hallikân'ın verdiği bilgilerden yola çıkarak Ebû 'Ubeyde hakkında şunları söyler: " Ebû 'Ubeyde'nin ilminin Ebû Zeyd ve el-Âşma'î'den daha çok, kültürünün daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. O Farisi olduğu için farisilerin tarihini biliyordu. Dedeleri Yahudi asıllı olduğu için onların kültürüne de vakıftı. İslami kültürü de almıştı; çünkü o ortamda büyümüşü.¹¹³

Ebû 'Ubeyde lehinde ve aleyhindeki herşeye rağmen, büyük bir ilim adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Eleştirenler dahi; onun ilmini ve kültürünü ikrar etmekten kendilerini alamamışlardır.

111- es-Şâbûnî, 'Abdolvahhâb, Şu'arâ ve'd-Devâvîn, s. 155.

112- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 153; Abdulazîz Sâlim, et-Târîh ve Muerrihune'l-Ârab, s. 50.

113- 'Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, I, 72.

4- TALEBELERİ

Ebû 'Ubeyde, yeterli bir ilmî kariyere sahip olduktan sonra Basra'da ders vermeye başlamıştır. O, sadece Basra'lı değil, Kûfe ve Bağdat gibi farklı yerlerden gelen birçok kişiye de ders vermiştir. Ondan ders alan veya ilminden istifade edenlerin sayısı oldukça fazladır. Biz kaynaklardan yola çıkarak işlemlerinden en önemlilerini aktarmaya çalışacağız.

Ebû 'Ubeyd el-Şasım b. Sellâm (v.224/838), Ebû 'Osman el-Mâzinî (v. 249/863), Ebû Hâtim es-Sicistânî (v. 255/868), 'Ömer b. Şebbe (v. 262/886), 'Alî b. el-Muğîre el-Eşrem¹¹⁴ gibi meşhur zatlar kendisinden ders almışlar ve rivayette bulunmuşlardır. İbnu'l-Enbârî Yâkût, İbn Hallikân ve İbn Hacer 'Ömer b. Şebbe'nin nisbesini en-Nümeyrî olarak zikretmişlerdir . İshak b. İbrâhim el-Mevşilî (v.188/804) de Ebû 'Ubeyde'den ders görmüştür.¹¹⁵ Şair Ebû Nuvâs da (v.199/814) ondan ders almış, onu övmüş ve el-'Aşmâ'yi yermiştir.¹¹⁶

İbn Hacer (v.852/1448) Tehzîbu't Tehzîb'de, Ebû 'Ubeyde'nin öğrencileri arasında 'Abdullah b. Muhammed et-Tevvezî'yi zikretmiştir.¹¹⁷

el-Câhîz (v. 255/868) ve Ebû'l-'Aynâ (Ebû 'Abdullah Muhammed b. el-Şasım) da (v.191/283) Ebû 'Ubeyde'nin ilminden çok istifade etmişler;

114- el-Hatîb, a.g.e., XIII, 252; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 86, Yâkût, a.g.e., XX, 155, ez-Zehabî, Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ, IX, 446; İbn Hallikân, a.g.e. V, 216; İbn Hacer Tehzîbu't-Tehzîb, X, 146 Taşköprüzade, a.g.e. I, 105; ed-Dâvûdi. a.g.e. II, 326; H.A.R. Gibb. I, 158.

115- el-Hatîb, a.g.e. XIII, 254; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb X, 246.

116- 'Abbâs el-Şimmi, el- Kunâ ve'l-Elkâb, I,118; Marûn 'Abbûd, a.g.e., s. 231; H.A.R. Gibb, EI, I, 158.

117- İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 246.

ondan bolca nakilde bulunmuşlardır.¹¹⁸

Ebû 'Ubeyde'den ilim adamları istifade ettikleri gibi, devlet ricali de istifade etmiştir. Hārūn er-Reşid, onu Basra'dan Bağdat'a çağırması ve onun yanında okumuştur.¹¹⁹ O, Hārūn er-Reşid'in isteği üzerine 188 yılında Basra'dan Bağdat'a gider ve kitaplarından bazı kısımları Hārūn er-Reşid'e okutur.¹²⁰ Nitekim daha sonraki konularda işleyeceğimiz gibi, Ebû 'Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'ân'ı yazmasına sebep olan hadise; vezir el-Faḍl b. er-Râbî'in, ilminden yararlanmak için Ebû 'Ubeyde'yi davet etmesidir.

Ebû 'Ubeyde şöyle demiştir: el-Faḍl İbn Rabî'in yanına gittim; bana en iyi şair kimdir? dedi. Ben de "er-Râf'dir" dedim. "Onu diğerlerine nasıl tercih ettin?" diye sordu. Ben şöyle dedim: "Çünkü o, Saîd b. 'Abdirrahmân el-Emevî'ye (v.155/734) geldi. Onunla karşılaştığı gün ona ihsanda bulundu; iltifat etti ve gitmesine müsaade etti. O da halini şöyle vafsetmişti.

وَأَنْضَاءُ تَحْنُ إِلَى سَعِيدٍ طُرُوفًا ثُمَّ عَجَلْنَا ابْتِكَارًا
حَمِدْنَا مَنَاحَهُ وَأَصْبَنَ مِنْهُ عَطَاءٌ لَمْ يَكُنْ عِدَّةً ضِمَارًا

Bunun üzerine el-Faḍl dedi ki: Ebû 'Ubeyde! Bize bildirdiğin hüküm ne güzel; ne güzel söyledin." Ertesi gün erkenden Hārūn er-Reşid'e gitti. Benim için hediye ve armağan getirdi. Hārūn er-Reşid, malından bir miktar bana verilmesini emretti ve beni uğurladı.¹²¹

Biz buraya Ebû 'Ubeyde'den bizzat okuyan bazı talebelerini kaydetmiş bulunuyoruz. Eserlerinden istifade eden alimler oldukça çoktur. Bunları ayrı bir başlık altında ele alacağız.

118- ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, IX, 446; Ebû 'Abdillâh, Tabakâtu 'Ulemâi'l-Hadis, s. 534; Ömer Ferruh, Târih, II, 338.

119- el-Hatîb, Târihu Bağdâd, XIII, 252; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327.

120- İbn Hallikân, a.g.e., V, 235; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

121- İbn Hallikân, a.g.e., V, 240.

5- ESERLERİ

Ebū 'Ubeyde, ilmen yeterli birikime sahip olduktan sonra kitap yazmaya başlamış ve bu telif işi vefat edinceye kadar devam etmiştir. Telif ettiği eser sayısının 200'e yakın olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.¹²²

İbn Hallikân (v.681/1282) onun ölünceye kadar eser yazmaktan vazgeçmediğini ve eserlerinin sayısının 200 civarında olduğunu belirtir. Kitaplarında bir kısmının ismini zikredip onlar haricinde de nice eserlerinin olduğunu; ancak konuyu fazla uzatmamak için bütün eserlerini zikretmediğini ifade eder.¹²³

ez-Zirikli de; Ebū 'Ubeyde'nin eserlerinin 200 civarında olduğunu söyleyip, onlardan bir kısmını zikretmiş; bunların matbu veya yazma olduğuna işaret etmiştir.¹²⁴

Ebū 'Ubeyde'nin eserleri, onun ilminin boyutlarını ve geniş kültürünü yansıtmaktadır. Onun ilmi hakkında; "Ebū 'Ubeyde, eyyâmu'l-ârab, aḥbâru'l-ârab ve bütün ilimleri kendisinde toplama konusunda çok büyük bir alimdi. Onun mükemmel bir ilmi vardı" denmiştir.¹²⁵ "Ġarîbu'l-Ḥadîs" konusunda da ilk kitap telif edenin o olduğu belirtilmiştir.¹²⁶

Ebū 'Ubeyde, Kur'ân, hadis ve şiire ek olarak, şehirler, beldeler ve kabileler arası övgü ve kınama, tarih, tarihi şahsiyetler, savaşlar, siyasî akımlar (özellikle hariciler), kadılar, efendi ve köleler hakkında bir çok kitap tasnif etmiştir.¹²⁷

122- Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 328; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., II, 28.

123- İbn Hallikân, a.g.e., V, 238-239.

124- ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

125- es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 402.

126- es-Suyûtî, el-Muzhir, II, 402; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 326; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105; 'Abbâs el-Ġimmî, a.g.e., 118-119.

127- 'Abdulazîz Sâlim, et-Târîḥ ve'l-Muerrihûn, s. 50.

Geleneksel tarih ve edebî malzemeleri derlemenin yanısıra Kur'an ve hadis üzerine de çeşitli filolojik eserler tasnif eden Ebû 'Ubeyde'nin "Ġarību'l-Ĥadīṣ"i kendi sahasında ilk gibi görünmektedir. O isnad içermeyen, küçük ebadlı bir kitaptır. Bundan da daha önemlisi tefsir konusunda bilinen -luğavî bir tefsir olarak değerlendirilen- ilk çalışma onun "Mecâzu'l-Ķur'ân"ıdır.¹²⁸

Ebû 'Ubeyde, bedevî rivayetlerine özel ilgi göstermiş, onları bir araya toplamıştır. Bu sebeble Arap tarihini, şiiirlerini, neseb bilgisini ve Arap dilini en iyi bilen kişi olarak kabul edilmiştir.¹²⁹

O, aklına gelen ve zihninde olgunlaşan her bilgiyi telif etmiştir. Arkasında bırakmış olduğu ilmin hepsi bize kadar ulaşmış olsaydı, birçok esraren-giz bilgiden faydalanır, luğat ilminden büyük bir servet kazanmış olurduk.¹³⁰

Yezīd b. Murre, Ebû 'Ubeyde hakkında şöyle demiştir; " O, ilimlerden hangi konuyu ele alırsa alsın; o konuda Ebû 'Ubeyde'den daha iyi kimsenin çalışamayacağı, ancak Ebû 'Ubeyde'nin onun hakkını verebileceği düşünülürdü."¹³¹

Müellifin; nahiv, luğat, aḥbâru'l-ʿarab, eyyâmu'l-ʿarab hakkında yazmış olduğu eserler 200'e yaklaştığı halde günümüze onlardan çok azı gelebilmiştir. O, yukarıdaki konulara ek olarak daha birçok konuda eser vermiştir. Bu eserlerden tesbit edebildiklerimiz alfabetik sıraya göre aşağıda zikredilmektedir.¹³²

128- Gibb, H.A.R. EI, I, 158.

129- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 326; 'Abdulazîz Sâlim, a.g.e., s. 50.

130- 'Abdulḥamīd Seyyid, Ġarību'l-Kur'ân, s. 125.

131- Yâkût, a.g.e., XX, 156; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327.

132- Mârûn 'Abbûd, a.g.e., s. 231.

- Ahbâru Beni Mâzin.¹³³
- Ahbâru'l-Haccâc.¹³⁴
- Ahbâru Kudati'l-Başra.¹³⁵
- el-'Akağa¹³⁶ (el-'Akağa ve'l-Barara¹³⁷)

Bu bir risale şeklindedir. Yazar 17 kişiden bahsetmiş, onlardan seçmiş olduğu şiirleri yazmıştır. Eser, 'Abdusselâm Hârun'un çabasıyla Kahire'deki el yazmaları arasından çıkarılmış ve 1954 yılında yayınlanmıştır.

- el-Âkârib¹³⁸
- el-Âkğa¹³⁹
- el-Â'lâm¹⁴⁰
- el-Âşaru'l-Cuzûr¹⁴¹
- el-Â'yân¹⁴²
- el-Bâzî¹⁴³
- el-Bekera¹⁴⁴

- Beyânu Bâhile¹⁴⁵ İbnu'n-Nedîm bu eseri "Menakıbu Bâhile" adıyla zikretmiştir.¹⁴⁶

133- Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, İst., 1972, I, 26.

134- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 26.

135- Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 29; Kehhâle, Ömer Rızâ, Mu'cemu'l-Müellifin, Dâru İhyai't-Turas, Beyrut, trz., XII, 310.

136- İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

137- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

138- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, Esmâu'l-Müellifin, İst., 1955, II, 467.

139- Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

140- Bağdatlı, a.g.e., II, 466.

141- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54, Bağdatlı İsmail Paşa bu eseri "Aşaru'l-Cizvâr" diye vermiştir. a.g.e., II, 466.

142- Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

143- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 466.

144- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

145- İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

146- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

- el- Beydâ¹⁴⁷
- Biḥāru'l-Ḳur'ān¹⁴⁸
- el-Bulh¹⁴⁹
- Buyûtātu'l-Ārab¹⁵⁰
- el-Cānn¹⁵¹
- Cefvetu Ḥālid¹⁵²
- el-Cem' ve't-Teşniye¹⁵³
- el-Cemel ve Şifḫin¹⁵⁴
- ed-Delv¹⁵⁵
- ed-Dībāc¹⁵⁶
- ed-Dīfān¹⁵⁷
- Ed'iyetu'l-Arab¹⁵⁸
- el-Ehlām¹⁵⁹
- el-Emsāl¹⁶⁰
- el-Emsāl fi Ġarībi'l-Ḥadīs¹⁶¹

147- İbn Ḥallikān, a.g.e., V, 239.

148- Kātib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 220.

149- Yâkût, a.g.e., XX, 162.

150- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Ḥallikān, a.g.e., V, 239; Kātib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 265.

151- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

152- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.

153- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Ḥallikān, a.g.e., V, 239; Kātib Çelebi, a.g.e., I, 600-601.

154- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Ḥallikān, a.g.e., V, 239.

155- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Ḥallikān, a.g.e., 239.

156- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Ḥallikān, a.g.e., V, 238; Bağdatlı'nın "Dībāc fi Ḥukemāi'l-Ārab" olarak zikrettiği eser aynı olmalıdır. Esmâu'l-Müellifin, II, 466.

157- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Ḥallikān, a.g.e., V, 238.

158- Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Ḥallikān, a.g.e., V, 239; İbnu'n-Nedîm ve Bağdatlı bu eseri "Ed'iyätü'l-Arab" şeklinde vermişlerdir. el-Fihrist, 54; Esmâu'l-Muellifin, II, 466.

159- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, İzâhu'l-Meknûn, II, 236.

160- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; ed-Dāvûdî, a.g.e., II, 327; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

161- Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106; es-Suyûtî, Buğye, II, 295.

- el-'Emsâlüs-Sâira¹⁶²
- el-'Enbâz¹⁶³
- 'Esmâü'l-Hayl¹⁶⁴
- el-'Esnân¹⁶⁵
- 'Eş'âru'l Kabâil¹⁶⁶
- el-'Evfiyâ¹⁶⁷
- el-'Evs ve'l-Hazrec¹⁶⁸
- el-'Eyyâm¹⁶⁹
- 'Eyyâmu'l-'Arab¹⁷⁰

Ebü 'Ubeyde, Eyyâmu'l-'Arab konusunda kebîr ve saġîr diye ayrı tasniflerde bulunmuş; Kebîr'de 1200 gün, Şaġîr'de 75 gün zikretmiştir.¹⁷¹

- el-'Eyyâmu'l-Kebîr (1200 gün)¹⁷²
- el-'Eyyâmu's-Şaġîr (75 gün)¹⁷³
- 'Eyyâmu Beni Mâzin ve Aġbâruhum¹⁷⁴
- 'Eyyâmu Beni Yeşkur ve Aġbâruhum¹⁷⁵
- el-'Ezdâd¹⁷⁶

162- Yâkût, a.g.e., XX, 161.

163- ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

164- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Kâtib Çelebi, a.g.e., I, 87.

165- Bağdatlı, İzâhu'l-Meknûn, II, 267; Esmâu'l-Müellifîn, II, 466.

166- Yâkût, a.g.e., XX, 161.

167- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466.

168- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466; Kâtib Çelebi, a.g.e., II, 1400.

169- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466.

170- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272; es-Suyûtî, Buġye, II, 295.

171- Kâtib Çelebi, a.g.e., I, 204.

172- Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

173- Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

174- Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; İbnu'n-Nedîm, bu eseri "Benî Mâzin ve Aġbâruhum" şeklinde vermiştir. el-Fihrist, s. 54.

175- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, a.g.e., II, 466.

176- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

- el-Ezdâd ve'z-Zîd¹⁷⁷
- el-Ezdâd fi'l-Luġa¹⁷⁸
- el-Farġ¹⁷⁹
- Fe'ale ve Ef'ale¹⁸⁰
- Fedâilu'l-'Arş¹⁸¹
- Fedâilu'l-Feras¹⁸²
- Fedâilu'l-Furs¹⁸³
- el-Feras¹⁸⁴
- el-Firaġ¹⁸⁵
- Futuġu Ehvâz¹⁸⁶
- Futuġu Ermeniyye¹⁸⁷
- el-Ġârât¹⁸⁸
- Ġarîbu Buṭuni'l-'Arab¹⁸⁹
- Ġarîbu'l-Ĥadîs¹⁹⁰
- Ġarîbu'l-Ķur'ân¹⁹¹

177- Bağdatlı, İzâhu'l-Meknûn, I, 93.

178- Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466.

179- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 467.

180- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106; es-Suyûtî, Buġye, II, 295.

181- Yâkût, a.g.e., XX, 162.

182- Bağdatlı, a.g.e., II, 466; Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1276.

183- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

184- Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

185- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161.

186- Kâtip Çelebi, a.g.e., II, 1239; Kaynakların çoğunda bu eser "Futuġu'l-Ehvâz" diye verilmiştir. Bkz.: İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 466.

187- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; İbn Hallikân, V, 239; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272; Kâtip Çelebi, a.g.e., II, 1239.

188- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 467.

189- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Kehhâle, a.g.e., XII, 310; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466.

190- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466; Kâtip Çelebi, a.g.e., II, 1203.

191- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 160; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1203; Bağdatlı, İzâhu'l-Meknûn, II, 147.

- Haberu 'Abdi'l-Kays¹⁹²
- Haberu'l Berrâd¹⁹³
- Haberu Ebi Bağîd¹⁹⁴
- Haberu'r-Rivâye¹⁹⁵
- Haberu't-Tevâm¹⁹⁶
- Haberu't-Tev'em¹⁹⁷
- Halku'l-İnsân¹⁹⁸
- el-Hamâm¹⁹⁹
- el-Hammâlîn ve'l-Hammâlât²⁰⁰
- el-Harrât²⁰¹
- el-Hasf²⁰²
- Haşyu'l-Hayl²⁰³
- Havâricu'l-Bahreyn ve'l-Yemâme²⁰⁴
- Hayavân²⁰⁵

-
- 192- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.
- 193- İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Yâkût, a.g.e., XX, 162. Bu eserde meşhur Arap savaşçılarından Berrâd b. Kays el-Kinânî'den bahsedilmektedir.
- 194- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466; İzâhu'l-Meknûn, I, 426.
- 195- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.
- 196- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.
- 197- Bağdatlı, İzâhu'l-Meknûn, I, 426; Esmâu'l-Müellifin, II, 466.
- 198- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Yâkût, a.g.e., XX, 162; ed-Dâvûdî, a.g.e., 327; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466; es-Suyûtî, Buğye, II, 295.
- 199- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1413.
- 200- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.
- 201- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.
- 202- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.
- 203- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, a.g.e., II, 467. Yâkût bu eseri "Hudru'l-Hayl" olarak vermiştir. Mu'cemu'l-Udebâ, XX, 161.
- 204- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, V, 238; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 725.
- 205- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.

- el-Hayl²⁰⁶

Kitābu'l Hayl, 1958 yılında Haydarabād'da basılmıştır. Bu eser atlarla ilgili bir zooloji kitabını hatırlatıyorsa da, gerçekte bir edebiyat kitabı veya atlarla ilgili söylenmiş şiirlerin mecmuası olarak kabul edilebilir. Eserde Arapların ata verdikleri önem, atların özellikleri, ayıpları ve beğenilen yönleri, renkleri, yürüyüşleri, hareket ve kişnemeleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Müellif, her konuda söylediklerini Arab şiirlerinden getirdiği şevahit ile desteklemiş ve eserini zenginleştirmiştir. Müellif, eserin son kısmında 'Alkame, İmriu'l-Qays, Cerîr, Zuhayr ve Tarafa gibi meşhur Arab şairlerinin at tasviri ve methi hakkında şiirlerinden örnek vermiştir.

Kitābu'l-Hayl, daha sonra Muḥammed 'Abdulkâdir 'Aḥmed tarafından tahkik edilerek Kahire'de 1406/1986 yılında basılmıştır.

- el-Hayl ve'l-İbil²⁰⁷

- el-Hayyât²⁰⁸

- Horāsân²⁰⁹

- Hudru'l-Hayl²¹⁰

- el-Hudûd²¹¹

- el-Huff²¹²

- el-Hums min Qureyş²¹³

- el-İbdâl²¹⁴

206- el-Ezherî, Tehzîbu'l-Luġa, I, 14; İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

207- Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106.

208- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.

209- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.

210- İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

211- Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1411.

212- Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, V, 239.

213- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., 239.

214- Yâkût, a.g.e., XX, 161, Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.

- el-'İbil²¹⁵
- el-'İffe²¹⁶
- el-'İhtilâm²¹⁷
- el-'İlle²¹⁸
- el-'İnsân²¹⁹
- İ'rābu'l-Ḳur'ān²²⁰
- İ'tibâr²²¹
- İyâdi'l-Ezd²²²
- el-Ḳabâil²²³
- Ḳâmetu'r-Reis²²⁴
- el-Ḳarâin²²⁵
- el-Ḳavârîr²²⁶
- el-Ḳavs²²⁷
- Ḳıṣṣatu Ka'be²²⁸

215- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; es-Suyûtî, Buğye, II, 295; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327.

216- Yâkût, a.g.e., XX, 161.

217- Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1385; İbnu'n-Nedîm bu eseri "Kitâbu'l-Eh'lâm" ismiyle kaydetmiştir. Fihrist, s. 54.

218- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

219- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

220- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54, 272; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466.

221- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466.

222- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 232; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifîn, II, 466.

223- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

224- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

225- Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238.

226- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

227- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54.

228- Bağdatlı, a.g.e., II, 466; Kaynakların çoğunda bu eser "Ḳıṣṣatu'l-Ka'be" diye geçmektedir. Bkz. İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, İzâhu'l-Meknûn, I, 51.

- el-Ḳabâlin²²⁹
- Ḳudâtu Baṣra (Ḳudâtu'l-Baṣra)²³⁰
- el-Licâm²³¹
- el-Luġât²³²
- Luṣûṣu'l-Ârab²³³
- Maḳtelu Ösmân (r.a.)²³⁴
- Mâ Telḥânu fihî'l-Âmme²³⁵
- Meâni'l-Ḳur'ân²³⁶
- Meâsiru'l-Ârab²³⁷
- Meâsiru Ğatafân²³⁸
- el-Mecân²³⁹
- el-Mecâz²⁴⁰
- el-Mecâz fi Ğaribi'l Ḳur'ân²⁴¹

229- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

230- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1351; Bağdatlı, a.g.e., II, 466.

231- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

232- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; es-Suyûtî, Buġye, II, 295; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106.

233- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 437.

234- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

235- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272; Bağdatlı bu eseri "Mâ Naḥnu fihî'l-Âmme" diye vermiştir. Bkz. Esmâu'l-Müellifin, II, 467; Taşköprüzâde ise "Mâ Yelḥânu fihî'l-Âmme" olarak vermiştir. Bkz. Miftâhu's-Saâde, I, 106.

236- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; es-Suyûtî, Buġye, II, 295; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; Kehhâle, a.g.e., XII, 310; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

237- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

238- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

239- Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 467.

240- Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

241- es-Suyûtî, Buġye, II, 295; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106.

- Mecâzu'l -Kur'âni'l-Kerîm²⁴²

Arap dilbilgisinin ilk kaynaklarından olan ve luğavi bir tefsir olarak değerlendirilebilecek bu eseri, konumuz gereği çalışmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak tanıtmaya çalışacağız.

- el-Mecelletu'l-'Ulâ ve's-Sâniye²⁴³

- Meğâratu Kays ve'l-Yemen²⁴⁴

- Mekâtilu'l-Eşrâf²⁴⁵

- Mekâtilu'l-Fursân²⁴⁶

- Mekke ve'l-Harem²⁴⁷

- el-Melâş²⁴⁸

- el-Melâşi²⁴⁹

- el-Melâviyât²⁵⁰

- Menâkibu Bâhile²⁵¹

- Men Şukire mine'l-'Ummali ve Humide²⁵²

- Mercu Râhi²⁵³

- el- Meşâdir²⁵⁴

242- İbnu'n-Nedîm, a.g.e, s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 160; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 466; İzâhu'l-Meknûn, II, 263; ez-Zirikli, a.g.e, VII, 272.

243- İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

244- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, Esmâu'l-Müellifin, II, 467.

245- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

246- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; Kehhâle, a.g.e., XII, 310.

247- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

248- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

249- Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

250- Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

251- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bu kitabın aslının "Beyânu Bâhile" olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Yâkût, a.g.e., XX, 162.

252- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

253- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

254- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; es-Sûyûfî, Buğye, II, 295; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Taşköprü-zâde, a.g.e., 106; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

- Meşâlib²⁵⁵
- el-Meşâlib fi 'Eyyami'l-Ârab²⁵⁶
- Meşâlibu Bâhile²⁵⁷
- Kitabu Mes'ud²⁵⁸
- Mes'ud b. 'Amr ve Maqteluhu²⁵⁹
- el-Mevâlî²⁶⁰
- el- Muâtebat²⁶¹
- el-Muḥaḍarât ve'l-Muḥaverât²⁶²
- Muhammed ve İbrâhim (İbney 'Abdillah b. Ḥasen b. Ḥuseyn b. 'Ali, b.

Ebi Tâlib (r.a.ecmaîn)²⁶³

- el-Mulâvemât²⁶⁴
- el-Munâferât²⁶⁵
- Muslim b. Kuteybe²⁶⁶
- Nakâidu Cerîr ve'l-Ferazdak²⁶⁷

255- İbnu'Nedîm, a.g.e., s. 54; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; es-Suyûtî, Buğye, II, 295; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

256- Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106. Büyük ihtimalle Yâkût'un "Meşâlibu'l-Ârab" olarak zikrettiği kitap bununla aynıdır. Bkz. Mu'cemu'l-Udebâ, XX, 161.

257- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

258- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

259- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, II, 467.

260- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

261- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

262- ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

263- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

264- Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; İbnu'n-Nedîm bu eseri "el-Mulâveyât" adıyla zikretmiştir. el-Fihrist, s. 54.

265- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; Bağdatlı, a.g.e., 467.

266- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, eseri "Muslim b. Kuteybe ve Maqteluhu" diye vermiştir. Bkz. Esmâu'l-Müellifîn, II, 467.

267- Yâkût, a.g.e., XX, 161; es-Suyûtî, Buğye, II, 295; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Kehhâle, a.g.e., XII, 310; ez-Ziriklî, a.g.e., III, 272; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; es-Şâbûnî, 'Abdulvehhâb, Şuârâ ve Devâvîn, s. 156.

Eserin adından da anlaşıldığı gibi, Emevi dönemi şairlerinden Cerîr ve el-Ferazdağ arasındaki çatışmaları ve bazı şiir sanatlarını içermektedir. Eserde 113 kaside yer almaktadır. Bunların 62'si Cerîr'e, 38'i el-Ferazdağ'a, 6'sı el-Bâis el-Mucaşfi'ye, 5'i Ğassân b. Züheyl'e, biri Ukbe b. Muleys'e, biri de Nu'aym b. Şerîk'e aittir.

Nekâid; üç büyük cilt olarak hazırlanmış, üçüncü cilt tamamen fihriste ayrılmış, ilk ciltte mukaddime bölümü İngilizce yazılmış, İngiliz müsteşrik Anthony Ashley Bevan tarafından tahkik edilmiş. 1905-1912 yılları arasında Leiden'de neşredilmiştir.

- en-Naşra²⁶⁸
- en-Nevâih²⁶⁹
- en-Nevâkih (Bazı nushalarda el-Menâkih adıyla geçmektedir.)²⁷⁰
- en-Nevâşiz²⁷¹
- en-Nufûs²⁷²
- er-Rahl²⁷³ -
- Rüstekbâz²⁷⁴
- Rüstukbân²⁷⁵
- es-Serc²⁷⁶
- es-Sevâd²⁷⁷
- es-Sevâd ve Fethuhû²⁷⁸

268- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

269- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; Bu eserin aslı "en-Nevâkih" olmalıdır. Bkz. Yâkût, a.g.e., XX, 162.

270- İbn Hallikân, a.g.e., V, 238.

271- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

272- Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

273- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

274- Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

275- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54.

276- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1424.

277- Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

278- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 162; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239.

- es-Seyf²⁷⁹
- eř-řevârid²⁸⁰
- eř-ři'r ve'ř-řufarâ²⁸¹
- Tabakâtu'l-Fursân²⁸²
- Tabakâtu'ş-şufarâ²⁸³
- et-Tâc²⁸⁴
- et-Tarûfe²⁸⁵
- Tesmiyetu Ezvâci'n-Nebiyy ve Evladuhu²⁸⁶

Yazar, bu eserde Peygamber'imizin hanımlarının ve çocuklarının isimlerine genişçe yer vermiştir.

Eser, Nihad el-Mūsâ tarafından tahkiki yapıldıktan sonra 1967 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

- Tesmiyetu Men Kutilet bi Nevâsid²⁸⁷
- ez-Zarufe²⁸⁸
- ez-Zer²⁸⁹
- ez-Zevâid²⁹⁰

279- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; es-Suyûtî, Buğye, II, 295; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106.

280- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

281- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

282- Yâkût, a.g.e., XX, 162; es-Suyûtî, Buğye, II, 295; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1105; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 106.

283- ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

284- Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238;

285- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

286- ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

287- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, a.g.e., II, 466.

288- Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

289- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Yâkût, a.g.e., XX, 161; İbn Hallikân, a.g.e., V, 239; Bağdatlı, a.g.e., II, 467; ez-Ziriklî, a.g.e., VII, 272.

290, İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 54; Bağdatlı, a.g.e., II, 467.

6- EBÛ 'UBEYDE HAKKINDA SÖYLENENLER

Bir çok âlim hakkında olduğu gibi, Ebû 'Ubeyde hakkında da leyhte ve aleyhte çok şey söylenmiştir.

Daha öncede ifade ettiğimiz gibi el-Câhiz (v.255/868), onu kendi döneminin en büyük âlimi sayarak şöyle övmüştür: "Yeryüzünde bütün ilimleri Ebû 'Ubeyde kadar iyi bilen, ne bir haricî ne de bir sünnî vardır!"²⁹¹

İbn Kuteybe (v.276/889); "Onun uğraştığı ilimler daha çok eyyâmu'l-'arab, ahbâru'l-'arab ve ğarîb hakkında idi. Bilgisinin çokluğuna rağmen şiir söylediğinde hata yapardı. Araplara buğzederdi, onları kötüleyen kitaplar (Meşâlib) yazardı. O, Haricilerin görüşünde idi." demiştir.²⁹²

"Ebû 'Ubeyde ve el-'Aşmaî, er-Reşîd'e götürüldü. er-Reşîd el-'Aşmaî'yi seçti. Çünkü o, daha güzel konuşurdu. Meliklerle oturmaya daha lâyık idi" denilmiştir.²⁹³

el-'Aşmaî'nin Ebû 'Ubeyde'den daha zeki, ğarîb kelimeler hakkında ezberinin daha fazla olduğu; Ebû 'Ubeyde'nin ise rivayetlerinin daha çok olduğu söylenmiştir.²⁹⁴ Onun hakkında "kavmin en fazla rivayette bulunandır" denilmiştir.²⁹⁵

"Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v. 224/838); onun sika (güvenilir) olduğunu söylediği, kitaplarında onun rivayetlerine çokça yer verdiği" belirtilmiştir.²⁹⁶

Ayrıca el-Ezherî (v.370/980), Ebû 'Ubeyde hakkında şöyle demiştir: Onun eyyâm-ı 'arab hakkında çok eseri vardı. Özellikle şiir, ğarîb ve ahbarla

291- el-Câhiz, el-Beyân ve't-Tebyîn, I, 347.

292- İbn Kuteybe, el-Maârif, Beyrut, 1970, s. 236; İbn Hallikân, a.g.e., V, 235; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 248; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327.

293- es-Sîrâfi, Ahbâru'n-Nahviyyîn, s. 82; el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, s. 283; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238.

294- el-Ezherî, Tehzîbu'l-Luğa, I, 14.

295- Şihâbuddîn 'Ahmed b. Yağyâ, Mesâliku'l-Ebşâr fi Memâliki'l-Emsâr, Almanya, 1408/1988, s. 3.

296- el-Ezherî, Tehzîbu'l-Luğa, I, 14.

ilgilenirdi. O, nahivde kusurluydu, çok hata yapardı. Arapların kusurlarıyla ilgili telifata önem verirdi. Arablardan olan her zayıf ve şişman kim-selerle ilgili bilgileri toplar, onları yazardı. Ebû 'Ubeyde bu yönüyle zemme-dilmiştir. Fakat o, Arablardan rivayet ettiği ğarib konusunda mevsuktur.²⁹⁷

en-Nevevî (v.676/1277); Ebû 'Ubeyde luğat alimlerinin büyüklerinden-dir" dedikten sonra el-Ezherî'nin "Tehzîbu'l-Luğa"da verdiği bilgileri ay-nen nakleder.²⁹⁸

"Ebû 'Ubeyde ilminin genişliğine rağmen bir şiir inşâd edecek olsa, veznini düzgün yapamazdı. Kur'an-ı Kerimî yüzünden okuyunca hata ettiği olurdu" denilmiştir.²⁹⁹

İbn Hacer (v.852/1448); İbn İshâk İbnu'n-Nedîm'in "el-Fihrist"te şöyle dediğini belirtmiştir... Ebû Abd ullah b. Mukle'nin kendi el yazısından oku-dum, Sa'leb'den öğrendiğine göre, Ebû 'Ubeyde, haricilerin görüşündeydi. Kur'an-ı Kerim ezberlememişti, onu bakarak okurdu. Bir şiir inşâd ettiği zaman hakkını vermezdi. "el-Mesâlib" eseriyle Nebî (s.a.v.)in etbâsından birçok kişiyi kötülemiştir.³⁰⁰

İbnu'n-Nedîm (v.385/965): "Ebû 'Ubeyde Cahiliye ve islamî dönemin ilimlerine malikti" demiştir.³⁰¹

'Ali b. Abd ullah b. Ca'fer el-Medinî (v.235/849), Ebû 'Ubeyde'yi iyilikle anar, onun rivayet ittiklerini sahîh görür ve Arablardan sadece sahîh olan şeyleri rivayet ettiğini söylerdi."³⁰²

297- el-Ezherî, a.g.e., I, 14.

298- en-Nevevî, Ebû Zekeriyya, Tehzîbu'l-Esmâ, I, 260.

299- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; Yâkût, a.g.e., XX, 155; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105; Ebu'l-Fidâ, Târîhu Ebi'l-Fidâ, Beyrut, B.trz., II, 29; ez-Zikrîlî, a.g.e., VII, 272.

300- İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 248.

301- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53; A.A. Durî, The Rise of History Among the Arabs, s. 56.

302- el-Hatîb, a.g.e., XIII, 257; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 89; ez-Zehebî, Mîzânu'l-İtidâl, V, 280; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 247; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238.

Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberraîd (v.285/898) şöyle demiştir: Ebû Zeyd el Enşârî, el-Aşmâî ve Ebû 'Ubeyde'den daha iyi nahiv bilirdi. Ebû 'Ubeyde ve el-Aşmâî nahiv bilgisinde birbirlerine yakınlardı. Ebû 'Ubeyde bütün ilimleri kendinde toplamıştı. Onun mükemmel bir ilmi vardı.³⁰³

el-Ferrâ (v.207/822); "Ebû 'Ubeyde bana gelseydi, "Mecâz" adlı kitabından dolayı ona yirmi tokat atardım"³⁰⁴ diyerek, müellifi "Mecâzu'l-Çurân" sebebiyle eleştirmiş fakat, ilmîni şu ifadelerle takdir etmiştir: O, kavmin en mükemmeli, şiir ve lügati en iyi bilen ve ezberi en kuvvetli olandır.³⁰⁵

İbnu'l-Ârabi;"Ben birgün Ebû 'Ubeyde'nin yanına vardım, konuşurken iki yerde hata yaptığına şahit oldum deyip, buna misal vermiş ve kelimelerin hareketlerini yanlış okuduğunu belirtmiştir.³⁰⁶

Ebû Saîd es-Sîrâfî (v.368/979): "Ebû 'Ubeyde, ensâb ve eyyâmu'l-ârab konusunda insanların en alimiydi" demiştir.³⁰⁷

ez-Zehebî (v.748/1347); "Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ"da Ebû 'Ubeyde'ye yer vererek "O, hadisci değildi, ancak, 'ilmü'l-lisân ve eyyâm hakkında çok birikimi olduğu için onu bu eserde zikrettim" der³⁰⁸ ve Yaḥyâ b. Maîn'in Ebû 'Ubeyde hakkında "لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ" (kabul edilebilir) dediğini nakleder.³⁰⁹ ez-Zehebî "el-Muğnî"de de: ed-Darekuṭni (v.385/995)nin onun hakkında "لَا بَأْسَ بِهِ" (onda beis yoktur, rivayeti alınabilir), ancak haricîlerin bazı görüşlerini benimsemek ve bid'at ehli olmakla itham edilmiştir" dediğini nakleder.³¹⁰

303- el-Ḥaṭîb, a.g.e., XIII, 257; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 88; ez-Zehebî, a.g.e., V, 280; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238.

304- el-Ḥaṭîb, a.g.e., XIII, 235; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 87; Yâkût, a.g.e., XX, 159.

305- es-Suyûtî, el-Muzhir, I, 404.

306- İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 89.

307- es-Sîrâfî, Aḥbâru'n-Naḥviyyîn, s. 81; İbn Ḥacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 246.

308- ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, Beyrut, 1990, IX, 445.

309- ez-Zehebî, a.g.e., IX, 447; İbn Ḥacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 248.

310- ez-Zehebî, el-Muğnî fi'd-Duâfâ, Thk.: Nurettin İtr, Suriye, 1971, II, 271; İbn Ḥacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 248.

İbn Hacer (v.852/1448); Ebû 'Ubeyde hakkında Yaḥyā b. Ma'īn ve ed-Dârekuṭni'nin görüşlerini naklettiği gibi, el-Âcurrî (v.360/970)nin Ebû Dâvut'tan rivayetle: "كَانَ مِنَ أَثْبَتِ النَّاسِ" insanların en güveniliriydi" dediğini belirtmiştir.³¹¹ Ayrıca İbn Hacer, Ebû Mansûr el-Ezherî (v.370/980)nin "et-Tehzîb"ine atıfta bulunarak oradaki bilgileri olduğu gibi aktarmıştır. Zirâ orada Ebû 'Ubeyde'nin güvenilir biri olduğu, çok rivayette bulunduğu, nahivde zayıf olduğu, i'rablarda hata ettiği, Arabları yerme hususunda kitap telif ettiği; bu açıdan kınandığı, güvenilmediği ifade edilmiştir.³¹²

ez-Zehbî (v.748/1347) Ebû 'Ubeyde hakkında: "Bu adam ilim deryasıydı. Ancak; O, böyle bir ilme sahip olduğu halde Allah'ın kitabı husunda mahir değil, Resûlullah'ın sünneti hususunda fazla malûmata sahip değildi. Fıkıhı ve müctehid imamların ihtilaflarını da pek önemsemezdi" demiştir.³¹³

Ebu'l-Ferec el-İşfehânî (v.356/967): "Ebû 'Ubeyde, eyyâm, ensâb, ahbâr, şiir ve Arab filolojisinde cîrîte idî", demiştir.³¹⁴

"el-Meânî" adlı kitabın müellifi Aḥmed b. Naşr el-Bâhilî (v.231/845) şu beyanda bulunmuştur.: İlim talebeleri, el-Aşma'î'nin meclisine geldiklerinde, inci çarşısından gübre satın alırlardı. Ebû 'Ubeyde'nin meclisine geldiklerinde ise gübre pazarından inci satın alırlardı. Çünkü el-Aşma'î'nin şiir söyleme, kötü haberlerini ve şiirleri süsleme kabiliyeti yüksek idi. Onun yanında kötü ve çirkin olan iyi olurdu. Bununla beraber onun faydası az olurdu. Ebû 'Ubeyde'nin ise kötü ibaresine rağmen bir çok faydaları ve ilmî birikimi vardı."³¹⁵

311- İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 248.

312- İbn Hacer, a.g.e., X, 248.

313- ez-Zehbî, Siyeru 'Âlâmi'n-Nubelâ, IX, 447.

314- Nisar Ahmed Faruqî, a.g.e., s. 81.

315- el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, III, 279; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; el-Kımmî, el-Kunâ ve'l-Elkâb, I, 118-119; es-Suyûtî, Buğye, II, 294.

Ebū Nuvās (v.199/814); Ebū ‘Ubeyde’den ders alır, onu metheder, el-‘Aşmaî’yi ise sevmez; ondan uzak dururdu. Ona, “el-‘Aşmaî hakkında ne dersin?” diye sorulunca o, “el-‘Aşmaî kafesteki bülbül gibidir” demiştir. “Peki Halefu'l-‘Aşmar hakkında ne dersin?” dediler. “O, insanların ilimlerini topladı ve onu hazmetti” demiştir. Daha sonra “Ebū ‘Ubeyde hakkında ne dersin?” denilince O, “Ebū ‘Ubeyde ilme sarılmış deridir.” benzetmesini yapmıştır.³¹⁶

İşhak b. İbrāhim en-Nedīm el-Mevşilî; el-Faḍl b. er-Rabî‘nin yanında el-‘Aşmaî’yi hicveden ve Ebū ‘Ubeyde’yi metheden şu şiiri inşad etmiştir.³¹⁷

عَلَيْكَ أَبَا عَبِيدَةَ فَاصْطِنِعْهُ فَإِنَّ الْعِلْمَ عِنْدَ أَبِي عَبِيدَةَ
وَقَدِّمَهُ وَأَثَرَهُ عَلَيْنَا وَدَعَّ عَنكَ الْفُرَيْدَ بْنَ الْفُرَيْدَةَ

Yâkûb b. Şeybe (v.262/875); “İbnu’l-Medīni’yi işittim; O, Ebū ‘Ubeyde’nin rivayetlerini sahîh kabul ederdi” demiştir.³¹⁸

ed-Darekūṭnî de ondan kötülük gelmeyeceğini; onun rivayetinin kabul edilebileceğini ifade etmiş; ancak haricîlerin bazı görüşlerinden etkilenmiş olmakla itham edildiğini belirtmiştir.³¹⁹ İbnu’l-İmâd; onun, ilimlerde hafız, musannefatında öncü olduğunu, bütün ilimleri kendinde toplamış olmakla beraber, haricîlerin bir takım görüşlerini benimsemek ve nesebinin karışık olması gibi gerekçelerle tenkid edilirdi.” demiştir.³²⁰

Yezîd b. Murre; “Ebū ‘Ubeyde, ilimlerden herhangi biriyle uğraştığı zaman , en iyi bildiği ilmin o olduğu, o ilimde mütehassıs olduğu zannedilir, o hususta kimsenin onun kadar başarılı olamayacağı düşünülürdü”, demiştir.³²¹

316- İbn Hallikân, a.g.e., V, 238; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 326; İbnu’l-İmâd, Şezerātu’z-Zeheb, II, 24; el-Ḳimmî, a.g.e., I, 118; Mârûn ‘Abbûd, a.g.e., s. 231.

317- el-Ḥaṭîb, a.g.e., XIII, 255; İbn Hallikân, a.g.e., V, 238.

318- Yâkût, a.g.e., XX, 155; ez-Zehebî, Mîzânu’l-İ’tidâl, V, 280.

319- Yâkût, a.g.e., XX, 155; ez-Zehebî, a.g.e., V, 280; İbnu’l-İmâd, Şezerât, II, 24.

320- İbnu’l-İmâd, a.g.e., II, 24.

321- Yâkût, a.g.e., XX, 156; es-Suyûtî, Buğye, II, 294; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Taşköp-rüzâde, a.g.e., I, 105.

İmam Buhâri; Ebû 'Ubeyde için ta'likte bulunmuş, Ebû Dâvud da onun "sadûk" olduğunu söyleyerek³²² güvenilirliğine işaret etmiştir.

İbn Kuteybe'nin onun hakkında, "daha çok ğarib, eyyâmu'l-ârab ve aĥbâru'l-ârab ile ilgilenirdi" dediği nakledilmiştir.³²³

Taşköprüzâde ayrıca şu bilgileri vermektedir. "Ebû 'Ubeyde ensâb ve eyyâm ilmi konusunda el-Aşmaî ve Ebû Zeyd'den daha âlimdi. Ebû Nuvâs ondan ilim öğrenir, onu metheder, el-Aşmaî'yi zemmederdi. Nitekim o, el-Aşmaî'nin işi, inşâd ve sözü süslemektir. Ancak söylediklerinin pek faydası yoktur. Ebû 'Ubeyde'de durum bunun tam aksinedir. Ebû 'Ubeyde lafı pek süslemez, fakat onun söyledikleri çok değerlidir³²⁴ demiştir.

Ebû 'Ubeyde; bazılarınca da "fakih, luġatçı ve ahbarî" diye vasıflandırılmış,³²⁵ "ilmu'l-ĥayvan'a özel ilgi gösterdiği,³²⁶ Bu konuda eser yazdığı,³²⁷ onun "Ġarîbu'l-Ĥadîs" eserinin kendi sahasında ilk olduğu belirtilmiştir.³²⁸

Ebû 'Ubeyde; ensâb ve aĥbâr hakkında geniş bilgisi olan bir âlimdir. Birçok şiir rivayet etmiştir. Çok sayıda âlim onun ihlaslı ve güvenilir olduğunu ittifakla belirtmişlerdir. O, aĥbâru'l-ârab'la ilgilenen bir çok kişiye öncülük etmiştir.³²⁹

Ebû 'Ubeyde; zamanındaki ilim ve bilgiye herkesden daha çok vakıf bulunuyordu. Luġat, nahiv, edeb, hadis, ensâb-ı arab ve aĥbâr-ı arab hususlarında mütehasıs idi.

322- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 328.

323- Yâkût, a.g.e., XX, 156; Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105.

324- Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105.

325- Bağdatlı, İsmâil Paşa, Esmâu'l-Müellifin, II, 466.

326- 'Ali Abdullah ed-Difâ; İshâmu 'Ulemâi'l-ârab ve'l-Müslimîn fî 'İlmi'l-Ĥayavân, Beyrut, 1407/1986, s. 389.

327- Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 726.

328- C.E. Bosworth. Eir, I, c (5-4) s. 356.

329- Mârûn 'Abbûd, a.g.e., s. 236.

Ebû 'Ubeyde'nin Hariciliği ve Şu'ûbiliği Meselesi:

Eski kaynaklarda, Ebû 'Ubeyde'nin haricî olduğunda görüş birliği sağlanmış, ancak o bazılarınca Hariciyye fırkasının İbâdiyye³³⁰ koluna nisbet edilirken, bazıları da onun Şufriyye'nin³³¹ görüşlerini benimsediğini iddia etmişlerdir.³³²

İbn Kütaybe, İbnu'n-Nedim, İbn Hâlikân ve daha birçok ilim adamı Ebû 'Ubeyde'nin haricîlerin görüşlerini benimsediğini söylemişlerdir.³³³

Onun Hariciyye'nin "İbâdiyye" koluna ait görüşleri benimsediği ve Şu'ûbiyye (Araplar ile yabancıları eşit kabul eden düşünce akımı) düşüncesini taşıdığı belirtilmiştir.³³⁴

Ebû Hâtim es-Sicistânî (v.255/868); "Ebû 'Ubeyde, beni Sicistan haricîlerinden zannederek, bana yakınlık duyar, ikramda bulunurdu" demiştir.³³⁵

Taşköprüzâde; onun haricîlerin İbâdiyye koluna ait görüşlere sahip olduğunu belirtir ve İbâdiyye'nin 'Abdullah b. İbâd'a tabi olduklarını ifade ederek onların; "Ehli kıbleden olan muhaliflerimiz müşrik değil, kâfirdirler. Kebîre (büyük günah) işleyen muvahittir, mü'min değildir. Kebire işleyen nimeti inkar anlamında kâfirdir, inanç olarak kâfir değildir." gibi görüşleri olduğunu zikreder.³³⁶

Çağdaş yazarlardan Aḥmed Emîn;" Haricîler, halifenin Kureyşli veya Arap olmasının şart olduğu görüşünde değillerdi" diyerek şu açıklamayı

330- İbâdiyye: 'Abdullah İbâd'a tabi olanlar veya Yemâme köylerinden olan "İbâd"a mensup olanlar anlamındadır.

331- Şufriyye: Haricîlerin bir kolu olan bu cemaat da ismini, Ziyâd el-Aşfar, Numan b. el-Aşfar veya 'Abdullah b. Sefâr'dan almıştır.

332- Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, XX, 156.

333- İbn Kütaybe, el-Meârif, s. 236; İbnu'n-Nedim, a.g.e., s. 53; İbn Hâlikân, a.g.e., V, 241; el-Yemânî, İşârâtü't-Ta'yîn, s. 350; el-Ḳimmî, el-Kunâ ve'l-Elkâb, I, 119.

334- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Yâkût, a.g.e., XX, 156.

335- İbn Hâlikân, a.g.e., V, 241; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 248; el-Ḳiftî, a.g.e., III, 281.

336- Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105

yapar: “Ben haricilerin bundaki maksadlarının Arapları tahkir etmek olmadığını düşünüyorum. Hem bu nasıl olur ki? Zira haricilerin çoğu katıksız Araptırlar. Bu görüş, sahabeden ‘Alî ile Mu‘âviye arasındaki ihtilaf döneminde ortaya çıkmıştır. O dönemde Şu‘ûbiyye fırkası da henüz oluşmuş değildi. Şu açıktır ki, onların bu görüşü, müslümanların işlerinin düzelmesi arzusuyla ortaya çıkmış bir ictihattır.”³³⁷

Ebû ‘Ubeyde’nin haricî olduğu fikri Goldziher tarafından reddedilmiştir. Goldziher onun haricî diye itham edilmesinin ; özel kişilerin yanındaki imtiyazlı pozisyonu reddetmesinden, bu davranışıyla haricî ve şu‘ûbilerle uyum sağlamış olmasından kaynaklandığını ifade etmiş, onun gerçek anlamda bir haricî olmadığını belirtmiştir. Fakat H.A.R. Gibb; el-Câhiz’in tanıklığına dayanarak, Ebû ‘Ubeyde’nin el-E‘arî’nin bir öğrencisi ve haricî olduğunu benimsemiştir. Bundan daha ötesi, A.A.Duri konuyu araştırıp incelemeyen geleneksel tanımlara uyarak onun hem haricî hem katı bir şu‘ûbi olduğunu söylemiştir.³³⁸

Bilindiği gibi bir çok konuda haricilerle Mutezile arasında ittifak vardır. Bu yakınlık onları karşılıklı olarak birbirlerini taltif etmeye götürmüştür. Ebû ‘Ubeyde’nin, Mutezilenin fikir adamı en-Nazzâm’a yapmış olduğu övgüler bu meyanda değerlendirilmiştir. O, « مَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ كَانِ فِي الدُّنْيَا مِثْلَ النَّظَامِ » (dünyada onun gibi ilim adamı yoktur) demiştir. en-Nazzâm’ın öğrencisi el-Câhiz (v.255/868), bu taltife mukabelede bulunarak şöyle der: “Haricî görüşlerini taşıyanlardan biri de Teym b. Mürre mevalisinden Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ’dır. Yeryüzünde haricî olsun, sünnî olsun bütün ilimlerde ondan daha âlim kimse yoktur.”³³⁹

337- ‘Ahmed Emin, Du‘ha’l-İslâm, Beyrut, 1351/1933, I, 60.

338- Wilferd Madelung, Journal of Islamic Studies 3:1 (1992) PP-48.

339- Naşr Hamid Ebû Zeyd, el-İtticâhu’l-‘Aklî fi’t-Tefsîr, Beyrut, 1983, s. 154.

Ebû ‘Ubeyde’nin haricî görüşlere sahip olduğu düşünülürse onun, zahiri, Allah’ın beşere benzediğini ifade eden ayetler üzerinde durarak, haricîlerin ve mutezililerin iman esasları olan tenzih ve tevhid kavramlarına uygun bir şekilde yorumlamasının pek tabii olduğu görülecektir. Buna binaen o, «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» Onun zatından başka herşey yok olacaktır” (Kasas(28),88) ayetindeki «إِلَّا وَجْهَهُ» ifadesini «إِلَّا هُوَ» olarak yorumlamıştır.³⁴⁰

Buna benzer daha bir çok ayette Allah’ın beşere benzediği vehmini bertaraf etmek için ayetleri bu yönde tevil etmiştir. Bu meyanda Ebû ‘Ubeyde’nin şu ayetlerdeki yorumları dikkat çekicidir.

Allahu Teala’nın; «إِنِّي مَعَكُمْ» “Korkmayın; çünkü ben sizinle beraberim” (Tâhâ(20),46) ayeti “Ben size yardım ederim” anlamındadır.³⁴¹

«قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا» “Allah’ın tuzağı daha sur’atlidir” (Yûnus(10),21) ayetindeki «مَكْرًا» kelimesi, «أَخْذًا وَعُقُوبَةً وَأَسْتِدْرَاجًا لَهُمْ» (onları yakalaması, cezalandırması) anlamındadır.³⁴²

«إِلَّا هُوَ أَخَذُ بِنَاصِيَتِهَا» “...O’nu perçeminden tutar” (Hûd(11),56) ayeti «إِلَّا هُوَ فِي قَبْضَتِهِ وَمُلْكِهِ وَسُلْطَانِهِ» (ancak o, onun (Allah’ın) hükümranlığı altındadır) manasındadır.³⁴³

«إِلَّا لِنَعْلَمَ» (Sebe’(34),21) ayetindeki «إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ» yerinde kullanılmıştır.³⁴⁴ Kezâ «فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا» (Ankebut(29),3) ayetindeki «فليعلمن» (mutlaka bilecektir), «فليميزن» mutlaka ortaya çıkacaktır) manasındadır. Çünkü Allahu Teala doğru kullarını önceden bilmektedir.³⁴⁵

340- el-Mecâz, II, 112.

341- a.g.e., II, 20.

342- a.g.e., I, 276.

343- a.g.e., 1, 290.

344- a.g.e., II, 147.

345- a.g.e., II, 113.

« فِي ذَاتِ اللَّهِ » (Zümer(39),56) « فِي جَنْبِ اللَّهِ » demektir. Her iki ifade de aynı anlama gelir.³⁴⁶

« إِنَّا تَرَكْنَاكُمْ وَلَمْ نَنْظُرْ إِلَيْكُمْ » (Secde(32),14) ayeti, « إِنَّا نَسِينَاكُمْ » (biz sizi terkettik, size bakmayız) anlamındadır. Çünkü Allahu Teâla unutmaz.³⁴⁷

Müellif, « يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ » “Allah ve Rasulüne karşı savaş açanların...” (Mâide(5),33) ayetindeki “المُحَارِبَةَ”yi “الكُفْرَ” olarak te’vil etmiştir.³⁴⁸

« فَأَذْهَبَ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا » (Mâide(5),24) ayetinin mecâzı, “Sen Rabbinle git. Sen savaş, Rabbin de savaşsın; yani sana yardım etsin” şeklindedir.³⁴⁹

« هَلْ يُرِيدُ رَبُّكَ » (Rabbin ister mi?) anlamındadır.³⁵⁰

« خَيْرُ اللَّهِ مُمْسِكٌ » (Mâide(5),64) ayeti “يَدُ اللَّهِ مَغْلُوبَةٌ” Allah’ın eli sıkıdır; yani hayır yapmaz” manasındadır.³⁵¹

Ebū ‘Ubeyde, « وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى » (Enfâl(8),17) ayetini de; “zaferi kazanan, isabet ettiren sen değilsin; bilakis Allah seni destekledi, muzaffer kıldı, sana isabet ettirdi ve zafer verdi” şeklinde yorumlamıştır.³⁵²

Ebū ‘Ubeyde, Kur’an’daki teşbih (Allah’ın kullara benzemesi) ayetlerini te’vil ettiği gibi cebr ve Allah’ın kabih’i (çirkin olanı) irad ettiği zannını veren ayetleri de te’vil etmiştir. Bu açıdan « فَأِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا » «مُتْرَفِيهَا» “Bir ülkeyi helak etmek istediğimizde, zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarına emrederiz.” (İsra(17),16) ayetini “أَكْثَرْنَا مُتْرَفِيهَا” “şımarmış elebaşlarını çoğaltırız” diye yorumlayarak ayetin zahirinden anlaşılan Allah’ın mütreflere, fıskı (şımarmış elebaşlara) emretmesi şeklindeki

346- el-Mecâz, II, 190.

347- a.g.e., II, 132.

348- a.g.e., I, 164.

349- a.g.e., I, 160.

350- a.g.e., I, 182

351- a.g.e., I, 170.

352- a.g.e., I, 244.

anlayışı bertaraf etmiştir.³⁵³

Ebû 'Ubeyde'nin haricî olduğu ifade edildiği gibi şüûbî olduğu da zikredilmiştir.³⁵⁴

Taşköprüzâde; Ebû 'Ubeyde'nin şüûbî olduğunu belirtmiş ve "Şüûbiyye; Arabı aceme üstün kılmayan bir fırkadır" şeklinde açıklamıştır.³⁵⁵

el-Kıftî (v.646/1248); onun Şüûbiyye fırkasına nisbet edildiğini ifade etmekle beraber net bir görüş ortaya koymamış, şüpheli bir yaklaşım sergilemiştir.³⁵⁶

Çağdaş yazarlar, Ebû 'Ubeyde'nin şüûbiliğiyle ilgili değişik görüşler beyan etmişlerdir. Bir taraftan onun ateşli bir Şüûbî olduğu, bu nedenle Basra halkının kendisinden nefret ettiği ifade edilirken³⁵⁷, bazıları Ebû 'Ubeyde'nin Arapların mefahirinden daha fazla mesâlibinden hoşlandığını gösteren hiçbir şeyin bulunmadığını, belki de verdiği bir takım tarihi bilgilerden dolayı yanlış yorumlandığını belirtmişlerdir.³⁵⁸

Ebû 'Ubeyde'nin Şüûbiyye taraftarı olduğu ve Arapların kusurları ile ilgili kitap telif ettiği, bunun da Ebû 'Ubeyde'ye Arap karşıtı olma yönünde şöhret kazandırdığı belirtilmiştir.³⁵⁹ İbn Kuteybe'nin, bunun daha da ötesine giderek Ebû 'Ubeyde'nin Araplardan nefret ettiğini söylemiş olduğu, ancak bu olumsuz imajın çağdaş ilim adamları tarafından kısmen sorgulandığı kaydedilmiştir.³⁶⁰

A.A. Duri, Ebû 'Ubeyde'nin Şüûbilik konusunda hangi noktada olduğunu şu ifadelerle izah etmiştir. "Ebû 'Ubeyde, Araplarla Şüûbiler ara-

353- el-Mecâz, I, 392.

354- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 327; Yâkût, a.g.e., XX, 156.

355- Taşköprüzâde, a.g.e., I, 105.

356- el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, III, 280.

357- Sarton, I, 542.

358- C.E. Bosworth, Eir, I, 355.

359- C.E. Bosworth, Eir, I, c. (5-4) s. 355.

360- Wilferd Madelung, Journal of Islamic studies 3:1 (1992) PP. 48.

sındaki kültürel çatışmada Arapların aleyhinde bir tavır sergilemiştir. O, "Kitābu'l-Mevālī" diye bir kitap yazmış, bu kitapta Arap olmayan müslümanların münakaşasını yapmıştır. Yine "Aḥbaru'l-Furs", "Feḏāilu'l-Furs" gibi eserler yazmıştır. Ayrıca Arapların kusurlarıyla ilgili "Mesâlib" adında bir eser telif etmiştir."³⁶¹

Aḥmed Emīn, el-ʿAşmaʿî ile Ebû ʿUbeyde arasındaki anlaşmazlığa dikkat çekerek: "Öyle anlaşılıyor ki, "el-ʿAşmaʿî ve Ebû ʿUbeyde" her biri o sırada kendi düşüncesinin temsilcisi durumundaydı. el-ʿAşmaʿî, Arapçılığı temsil ediyor, körü körüne Araplara sarılıyor, onları seviyor, onlardan iyilikle bahsediyordu. Ebû ʿUbeyde ise şüûbiyye fikrini temsil ediyor, Arapların kusurlarını araştırıyor ve teşhir ediyordu. Onlar birer liderdi. Onlardan birinin görüşünü benimseyenler onun etrafında toplanıp; ona yardım ediyorlar ve körü körüne savunup onu öne çıkarmaya çalışıyorlardı. Araplar, el-ʿAşmaʿî'nin, Fârisiler Ebû ʿUbeyde'nin çevresindeydiler."³⁶² demiştir,

Aḥmed Emīn, Ebû ʿUbeyde'nin halkçılık temayülünü onun aslen Fârisi olmasına ve Arap milliyetçiliğine boyun eğmekten kurtulmuş olmasına bağlamaktadır.³⁶³

Tāhā el-Ḥâcirî ise Ebû ʿUbeyde'nin Şüûbi oluşunun Fârisilikle bir bağlantısı olmadığını belirterek şu izahatta bulunur: "Bize göre Ebû ʿUbeyde'nin Şüûbiliği, İslam ümmetini oluşturan farklı halkların eşit olduğunu ve Arabın Aceme bir üstünlüğünün olmadığını savunmasından kaynaklanmaktadır. Onun Ḥaricî mezhebine bağlı olmasında bu görüşümüzü desteklemektedir. Nitekim; el-Câḥiz, Ebû ʿUbeyde'nin haricî olduğunu belirtmiş, İbnu'n-Nedim ve Yâkût onun "Ḥavâricu Bahreyn" diye bir kitap

361- A.A. Duri, *The Rise of History Amongst the Arabs*, s. 59.

362- Aḥmed Emīn, *Duḥa'l-İslâm*, I, 72-73.

363- Aḥmed Emīn, *Duḥa'l-İslâm*, II, 305.

yazdığını ifade etmişlerdir. Haricî mezhebiyle halklar arasındaki tesviye anlamında olan Şuûbîlik, bu bağlamda birbirleriyle örtüşmektedirler. Haricî mezhebine göre bütün insanlar eşittir. Hilafete en uygun olan kim ise o seçilir. Onun Arap olup olmaması arasında fark yoktur. Eğer; Ebû ‘Ubeyde’nin Şuûbîliği, Fârisi milliyetçiliği olsaydı, onun, bu düşünceye en uygun olan Şîî mezhebinden olması gerekirdi.³⁶⁴

364- Tâhâ, el-Ĥâcirî, el-Kitabu'l-Mısrî, 1949, s. 286.

7- EBŪ 'UBEYDE'NİN KENDİSİNDEN VE ESERLERİNDEN İSTİFADE EDEN ÂLİMLER

Meşhur dilbilimci el-Âhfeş Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade (v.215/820), Ebū 'Ubeyde'den çok istifade etmiştir. "Meâni'l-Ḳur'ân", Ebū 'Ubeyde'nin Mecâzu'l-Ḳur'ân'ına çok benzediğinden, bazıları; el-Âhfeş'e isnad edilen "Meâni'l-Ḳur'ân" aslında, Ebū 'Ubeyde'nin Mecâzu'l-Ḳur'ân'ından başka bir şey değildir. "el-Âhfeş, kitapta bazı değişiklikler yapmış ve kendine mal etmiştir" gibi yorumlarda bulunmuşlardır. Meâni'l-Ḳur'ân'ı tahkik eden 'Abdolemîr Muḥammed Emîr, iki kitab arasındaki benzerliği misallerle kaydetmiştir.³⁶⁵

O, el-Âhfeş'in Meâni'l-Ḳur'ân'da Mecâzu'l-Ḳur'ân'ın tesiri altında kalan 249 yer tesbit ettiği halde, Ebū 'Ubeyde'den sadece bir defa zikredilmiş olmasını ilginç bulur ve esefle karşılar.³⁶⁶

İbn Sellâm el-Cumaḥî (v.231/845), "Ṭabakât"ın bir çok yerinde Ebū 'Ubeyde'den rivayette bulunmuştur.³⁶⁷

el-Câhiz Ebū 'Osḡmân Amr b. Baḡr (v.255/868), "el-Beyân ve't-Tebyîn" de 50'ye yakın yerde Ebū 'Ubeyde'den bahsetmiş, ondan nakilde bulunmuştur. Meselâ; Ebū 'Ubeyde "ألف" kelimesini şu şekilde izah etmiştir: Bir kişi lafı evirip çevirerek, uzatarak konuşuyorsa ona "ألف" denir. Dilinde ağırlık olan için "بِلِسَانِهِ لَفَفَ" derler.³⁶⁸

el-Câhiz; "وَتَمُودًا فَمَا أَبْقَى" "Semûd'u da (o helak etti) ve geriye hiçbir şey bırakmadı" (Necm (53), 51) ve « فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ » "Şimdi onlardan

365- Meâni'l-Ḳur'ân ile Mecâzu'l-Ḳur'ân arasındaki benzerlikler için Bkz.: el-Âhfeş, Meâni'l-Ḳur'ân, Beyrut, 1985, I, 99-107.

366- el-Âhfeş, a.g.e., I, 84.

367- İbn Sellâm, el-Cumaḥî, Ṭabakâtü Fuḡuli's-Şu'arâ, Kahire, 1980.

368- el-Câhiz, el-Beyân ve't-Tebyîn, I, 38.

arda kalan bir şey görüyor musun?" (Hâkkâ (69), 8) ayetlerini zikrettikten sonra "Kur'ân'ı tasdik ettiği halde Arap kabilelerinin Semud kavmine dayandığını zanneden müslümana şaşarım" der. Bundan sonra, Ebū 'Ubeyde'nin "وَتَمُودًا فَمَا أَبْقَى" (Necm (53), 51) ayetini ğalibiyete hamlederek te'vil ettiğini belirtir. Aynı zamanda onun bu görüşünü şöyle eleştirir: "Ebū 'Ubeyde'nin bu tevili, kavimler hakkındaki kötü düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ortada genel, kayıtsız, mutlak bir haber varken; onu özele indirgemek, ondan bazı şeyleri istisna tutmak doğru olmaz, "فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ" "Şimdi onlardan arda kalan birşey görüyor musun?" (Hâkkâ (69), 8) ayeti varken nasıl böyle bir şey söylenebilir. Zira; biz, her tarafta Arapları görmekteyiz. Böyle bir yorumu benimsemekten Allah'a sığınırız."³⁶⁹

Ebū 'Ubeyde; "فُلَانٌ مُفْتَضِدٌ" "falan tutumludur" cümlesi, "cimrilikten kinayedir" demiştir.³⁷⁰

İmam el-Buĥârî (v.256/869) hadis kitaplarının en sahihi olarak kabul gören el-Câmi'ü's-Şaĥîh'inde bir çok yerde Ebū 'Ubeyde'den bahsetmiştir. "Kitābu't-Tefsîr"de bazen adıyla bazen de künyesiyle ondan söz etmiştir.³⁷¹ Şaĥîhü'l-Buĥârî'nin şarihi İbn Hacer el-Âşkalânî (v.852/1448), İmam el-Buĥârî'nin Ebū 'Ubeyde'den aldıklarına işaret edip, "Mecâzu'l-Ķur'ân"daki ifade şeklini olduğu gibi aktarır. Meselâ; Buĥârî, Fatiha sûresi için; سُمِّيَتْ « Fatihâ sûresi Ummu'l-Kitâb diye isimlendirilmiştir. Çünkü mushafa onunla başlanır, önce o yazılmıştır. Namaza da onu okumakla başlanır) demiştir. İbn Hacer; "Bu, Ebū 'Ubeyde'nin görüşüdür" der. Ebū 'Ubeyde'nin "Mecâzu'l-Ķur'ân"ın

369- el-Câhîz, a.g.e., I, 188.

370- el-Câhîz, a.g.e., I, 263.

371- İbn Hacer, Fethu'l-Bârî bi Şerĥi Şaĥîhi'l-Buĥârî, Dâru'r-Rayyân li't-Turâs, I. bas. Kahire, 1986, VIII, 5.

başında getirdiği yorumu aynen nakleder ve “Muşannif (el- Buhārî) Ebū ‘Ubeyde’nin yazdığını özetlemiştir” izahında bulunur. Buhārî, “الدِّينَ” kelimesi için, “الْجَزَاءُ فِي الْخَيْرِ وَالشَّرِّ” hayrın ve şerrin karşılığıdır demiş, “كَمَا تَدِينُ تُدَانُ” (başkasına nasıl davranırsan sana da öyle davranılır) ifadesini eklemiştir. Şarih, bunun da Ebū ‘Ubeyde'nin kelamı olduğunu belirtmiş ve aslını kaydetmiştir. Ebū ‘Ubeyde ise şöyle demiştir: «الدِّينُ الْحِسَابُ وَالْجَزَاءُ»³⁷² «يُقَالُ فِي الْمَثَلِ: كَمَا تَدِينُ تُدَانُ»

İmam el-Buhārî, yukarıda görüldüğü gibi bazen, Ebū ‘Ubeyde’ye isnad etmeksizin nakilde bulunurken; bazen, onu sadece “Ma‘mer” adıyla zikreder. İmam el-Buhārî «وَلَا تَبْرُجْنَ تَبْرُجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى» “eski cahiliye adetinde olduğu gibi açılıp saçılmayın” (Ahzâb (33), 33) ayetindeki “تَبْرُجَ” lafzı için; “Ma‘mer: “التَّبْرُجُ أَنْ تُخْرِجَ زِينَتَهَا” teberruc, kadının zînetini ortaya çıkarmasıdır” demiştir. İbn Hacer de; el-Buhārî’nin Ma‘mer olarak kaydettiği kişinin Ebū ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ olduğunu ifade etmiştir.³⁷³

İmam el-Buhārî kitabındaki özellikle “ğarîb” kelimelerle ilgili izahatı, bu ilmin ehlerinden Ebū ‘Ubeyde, en-Naḍr b. Şumeyl (v.203/818), el-Ferrâ (v.215/830) ve diğer birçoklarından almıştır.³⁷⁴

İbn Naşruddîn de, Kur’ân’ın tefsiri hakkında el-Buhārî’nin Ebū ‘Ubeyde’den rivayette bulunduğunu; bazı luğat bilgilerini ondan aldığını kaydetmiştir.³⁷⁵

İbn Hacer, “Tehzîbu’t-Tehzîb”inde şöyle demiştir: “el-Buhārî Şahîh’inde bazen ismini, bazen de künyesini zikrederek Ebū ‘Ubeyde’den alıntı yapmıştır. el-Buhārî tefsir bölümünde “er-Ruc‘â” kelimesini Ma‘mer, “el-

372- İbn Hacer, a.g.e., VIII, 6.

373- İbn Hacer, a.g.e., VIII, 379.

374- M. Fuat Sezgin, Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, s. 72-124.

375- İbnu'l-İmâd, Şezerât, II, 24.

Merci", et-Teberruc'u, "kadının zînet yerlerini açığa vurması", كَلِمَةٌ أَلْقَاهَا "Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir" (Nisâ (4), 171) âyetindeki كَلِمَةٌ أَلْقَاهَا olarak tefsir etmiştir. el-Buhârî, el-Camî'inde Ebu 'Ubeyde'den çokça nakilde bulunmuş "Mecâz" adlı kitabından alıntılar yapmıştır.³⁷⁶

İbn Kuteybe Abdullah b. Müslim (v.276/889), Ebû 'Ubeyde'nin eserlerinden birçok nakiller yapmıştır. Meselâ Ebû 'Ubeyde, "بِضْعَةٍ" kelimesini birden dörde kadar, başkaları, birden dokuza kadar olan sayıdır diye açıklamışlardır.³⁷⁷

"İِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِيْ اَنْ يُّضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوْضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا" "Şüphesiz Allah (Hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez." (Bakara (2), 26) ayetinde "فَوْقَ" kelimesinin "دُونَ" anlamına geldiğini söylemiştir.³⁷⁸

O, « خَفِيْتُهُ » (birşeyi açığa vurmak anlamında)'nun yerine "أَخْفِيهِ"nin da kullanılabileceğini belirtmiştir.³⁷⁹

Yine o, « مطر » fiili için, "Azab ifade eden her yerde « مطر » fiili elifli gelir. Allah'ü Teâla'nın: « فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِّنَ السَّمَاءِ » "üzerimize gökten taş yağdır..." (Enfâl (8), 32) ayetindeki gibi. Rahmet ve yardım ifade ediyorsa "مُطْرًا" olarak gelir"³⁸⁰ demiştir. Ayrıca İbn Kuteybe; "Ebû 'Ubeyde Kur'ân'da Arap luğatinin dışında hiç bir yabancı kelimenin bulunmadığını savunurdu.

376- İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, X, 247.

377- İbn Kuteybe, Edebu'l-Kâtib, Beyrut, 1968, s. 61.

378- İbn Kuteybe, Edebu'l-Kâtib, s. 233; Muşkilu'l-Kur'ân, s. 146; Ğarîbu'l-Kur'ân, s. 44.

379- İbn Kuteybe, Edebu'l-Kâtib, s. 374.

380- İbn Kuteybe, Edebu'l-Kâtib, 375.

Bu izlenimi veren kelimenin başka luğatte de kullanılan müşterek kelime olduğunu söylerdi"³⁸¹ demiştir.

"el-Eğânî" müellifi Ebu'l-Ferec el-İşfehânî Ebû 'Ubeyde'nin "Eyyāmu'l-'Arab"ından çok istifade etmiştir.³⁸² Meselâ o, naklettiğine göre Ebû 'Ubeyde: "en-Nâbiğatü'l-Ca'dî'nin; içkiden, sarhoşluktan, akli zedeleyen hiçbir şeyden hoşlanmadığını, fal oklarından ve putlardan uzak kaldığını" söylemiştir.³⁸³

el-Belâzurî (v. 279/892), Futûhu'l-Buldân'da çokca Ebû 'Ubeyde'den nakilde bulunmuş; bazı yerlerde Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ diyor ki ifadesini kullanırken; genelde, "Ebû 'Ubeyde diyor ki" veya "Ebû 'Ubeyde ve başkaları diyor ki" gibi ifadeler kullanmaktadır.³⁸⁴

İbn 'Abdirabbih el-Endelusî (v.328/939)³⁸⁵, el-'Askerî Ebû Aḥmed el-Hasen b. 'Abdillah (v.382/992)³⁸⁶ ve Ebû Manşûr el-Bağdâdî³⁸⁷ de Ebû 'Ubeyde'nin eserlerinden nakilde bulunmuşlardır.

Rivayet tefsirleri arasında çok önemli bir yeri bulunan et-Ṭaberî tefsirinde el-Hasen b. Yaḥyâ'dan, o da 'Abdurrezзақ'tan, "o da Ma'mer'den nakletti" denilerek bir çok rivayette bulunulmuştur. Bu sened zincirlerinde Ma'mer; bazen Kâtâde, bazen el-Hasen el-Başri ile Kâtâde'den müştereken, bazen de Zeyd b. Eslem, Mücâhid (v.104/723), ez-Zührî (v.124/742) ve Hişâm b. 'Urve gibi zatlardan rivayette bulunmuştur.³⁸⁸

Bu eserde, bazen de; "Ma'mer dedi ki" denilerek Ebû 'Ubeyde'nin sözü nakledilmektedir.³⁸⁹

381- İbn Kuteybe, Edebu'l-Kâtib, s. 527.

382- Mârûn 'Abbûd, a.g.e., s. 231.

383- Ebu'l-Ferec el-İşfehânî, el-Eğânî, V, 8.

384- el-Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, Maârif Basımevi, İst., 1955, II, 307.

385- İbn 'Abdirabbih, el-İkdu'l-Ferîd, Beyrut, 1404/1983, II, 106.

386- el-'Askerî, Mâ Yeḳau fihi't-Taşhîf ve't-Ta'rîf, Thk.: Abdülazîz Aḥmed, Mısır, 1963.

387- Ebû Manşûr, el-Bağdâdî, el-Farḳ Beyne'l-Fıraḳ, Ankara, 1991, s. 239.

388- et-Ṭaberî, Ebû Ca'fer, Tefsîru't-Ṭaberî, Kahire, 1373/1954.

389- et-Ṭaberî, a.g.e., III, 9; M. Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s. 111.

Mâlikî müfessir İmam el-Ğurtubî (v. 671) de tefsirinde Ebû 'Ubeyde'nin görüşlerine yer vermiştir. Meselâ; Keĥf sûresinin 58. ayetinin tefsirinde “مَوْئِلًا” kelimesi hakkında görüşünü “مَلَجًا” olarak belirttikten sonra başka görüşleri verir ve Ebû 'Ubeyde'nin ise bu kelimeyi “مَنْجِيًّا” (مَوْئِلًا) (kurtuluş yeri) olarak tefsir ettiğini belirtir.³⁹⁰ Aynı sûrenin 71. ayetinde geçen “إِمْرًا” kelimesi hakkında da İmam el-Ğurtubî görüşünü “عَجَبًا” olarak vermiş, daha sonra başka âlimlerin görüşlerini zikretmiş ve “Ebû 'Ubeyde şöyle dedi” diyerek Ma'mer'in görüşünü nakletmiştir.³⁹¹

Yine O, el-Enbiya sûresinin 78 ve 79. ayetlerini tefsir ederken “burada 26 mes'ele vardır” demiş; 13. mes'elede yaptığı nakiller sırasında Ma'mer'den de bahsetmiştir. Şöyle ki; 'Abdurrezzâĥ Ma'mer'den, o da ez-Zuhrî'den o da Ĥirâm b. Muĥayyeşâ'dan, o da babasından, babası da en-Nebî (s.a.v.)den rivayet etmiştir.³⁹²

İbn Manzûr da (v.711/1309) meşhur Lisânu'l-Ârab'ta birçok kelimenin anlamını Ebû 'Ubeyde'ye nisbet etmiştir.³⁹³

Hiç şüphesiz; Ebû 'Ubeyde ve eserlerinden istifade eden alimler burada zikrettiklerimizle sınırlı değildir. Ancak biz bu kaydettiklerimizle yetinmeyi uygun buluyoruz.

390- el-Ğurtubî, Ebû 'Abdillah Muĥammed b. 'Aĥmed, el-Câmî'li 'Aĥkâmi'l-Ğur'ân, Mısır, 1987, XI, 8.

391- el-Ğurtubî, a.g.e., XI, 19.

392- el-Ğurtubî, a.g.e., XI, 315.

393- İbn Manzûr, Ebu'l-Faĥl Cemâluddîn el-Mısrî, Lisânu'l-Ârab, Kum/İran, 1405 h. Misal için bkz.: IV, 177, 387; X, 492.

İKİNCİ BÖLÜM

A-MECÂZU'L-ĞUR'ÂN

Ebû 'Ubeyde'nin Mecâzu'l-Ğur'ân" adlı eserini incelemeye geçmeden önce, onunla, aynı maksada matuf olarak telif edilen "Me'âni'l Ğur'ân" müelliflerini vefat tarihlerine göre buraya aktarmamızın uygun olacağı kanaatindeyiz.

Şunu belirtelim ki, aynı dönemde yaşamış olan ve vefat tarihleri birbirine yakın olan müellifler arasında, mutlak suretle erken vefat edenin eserinin daha erken telif edildiğini savunmak doğru olmaz. Çünkü onlardan bir kısmı "Me'âni'l-Ğur'ân" isimli eserini ömrünün sonuna doğru telif ederken, diğer kısmının daha erken yaşta telif etmiş olması pek tabiidir.

"en-Naĥvu ve Kutubu't-Tefsîr" müellifi İbrâhim 'Abdullah er-Rufeyde mezkur eserinde "Me'âni'l-Ğur'ân" ismiyle kitap yazan müellifleri aşağıdaki şekilde sıralamış ve onlardan bir kaç kişinin dışında, hepsinin nahivci olduğunu belirtmiştir.

1- Vâşıl b. Âtâ Ebû Ğuzeyfe (v.131). Kelam, edebiyat ve hitabette tebaruz etmiştir. Kendisine nisbet edilen kitaplar arasında "Me'âni'l-Ğur'ân" da mevcuttur.³⁹⁴

2- Ebû Sa'îd Ebân b. Tağlîb b. Ribah el-Cenîrî el-Bekrî (v.141). İbnu'n-Nedim, "onun " Me'âni'l-Ğur'ân" diye güzel bir eseri vardır" demiştir.³⁹⁵

3- Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Ğasen b. Ebî Sâra er-Revâsî el-Kûfi. Müellifler onun vefat tarihi hakkında belli bir sene zikretmemişlerdir. Ancak ez-Ziriklî, onun h.190 senesinde vefat ettiğini söylemiştir.³⁹⁶ İbnu'n-Nedim onun eserleri arasında "Me'âni'l-Ğur'ân"ın da olduğunu belirtmiştir.³⁹⁷

394- Yâkût, Mu'cemu'l-'Udebâ', Beyrut, trz. XIX, 243-246; ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Âlî, Ğabaĥâtu'l-Müfessirîn, Thk:Âli b. Muhammed 'Ömer, Kahire,1972, II, 356.

395- İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, Thk. Gustav Flüegel, Leipzig, 1871, s. 220.

396- ez-Ziriklî, Ğayruddîn, el-Â'âm, Beyrut, 1984.III, 897.

397- İbnu'n-Nedim, a.g.e., s. 64.

4- Ebû 'Abdurrahmân Yûnus b. Hâbib el-Başrî (v.182 veya 183). İbnu'n-Nedîm "onun kitapları arasında "Me'âni'l-Ķur'ân" vardır" demiştir.³⁹⁸

5- Ebu'l-Hâsen 'Ali b. Hâzma b. 'Abdullah b. 'Osmân el-Kisâi. O Kûfe medresesinin imamı ve gerçek kurucusudur. İbnu'n-Nedîm "Me'âni'l-Ķur'ân, onun telif ettiği kitaplar arasındadır" demiştir.³⁹⁹ Vefat tarihi ile ilgili 179,182 ve 192 gibi muhtelif tarihler verilmiştir.

6- Mu'ric b. 'Amr b. el-Hâris el-Başrî (v.195)⁴⁰⁰ İbnu'n-Nedim onu "Me'âni'l-Ķur'ân" müelliflerinden saymıştır.⁴⁰¹

7- İbnu'n-Nedîm, Fihrist'inde "Me'âni'l-Ķur'ân" müellifleri arasında Ebû Muhammed es-Sedusî'yi de zikretmiştir.⁴⁰²

8- Ebû 'Ali Muhammed b. Mustenîr Ķuṭrub (v.206). Sibeveyh'in öğrencisidir. Nahiv ve luğat alanında ileri gelen âlimlerdendir. İbnu'n-Nedîm onu "Me'âni'l-Ķur'ân" müellifleri arasında zikretmiştir.⁴⁰³

9- Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (v.207). Kûfe nahiv ekolünün imamlarındanıdır.⁴⁰⁴ "Me'âni'l-Ķur'ân"ı, üç cilt halinde neşredilmiştir.

10- Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşennâ (v.209). Ebû 'Ubeyde'nin eserlerini kaydeden İbnu'n-Nedîm bu alanda müellifin "Me'âni'l-Ķur'ân", "Ķarîbu'l-Ķur'ân", "İ'râbu'l-Ķur'ân" ve "Me'âni'l-Ķur'ân" adında müstakil eserlerinden bahsetmiştir.⁴⁰⁵ İbnu'n-Nedîm'in Ebû 'Ubeyde'nin yukarıdaki isimler altında ayrı ayrı kitapları olduğuna inandığı anlaşılmaktadır. Mezkur eserler arasında elimize ulaşan kitap Ebû 'Ubeyde'nin "Mecâzu'l-Ķur'ân"ıdır. Tezimizin konusunu teşkil etmesi hasebiyle çalışmamızın ikinci bölümünde bu eser üzerinde ayrıntılı olarak durmaktayız. Yerinde de

398- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 42.

399- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 65.

400- Yâkût, a.g.e., XIX, 196.

401- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 48.

402- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s.34.

403- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 34.

404- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 66-67; Yâkût, a.g.e., XX, 19-20.

405- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53-54.

izah edildiği gibi bizde Ebû 'Ubeyde'ye müstakil bir esermiş gibi izafe edilen yukardaki kitapların aslında aynı kitap olduğu kanaati hasıl oldu. Çünkü müellifin "Mecâzu'l-Ḳur'ân" kitabı mahiyeti itibarıyla yukarıdaki başlıkları kabul edebilecek niteliktedir. Müellif, bu eserinde Meâni'l Ḳur'ân'la ilgili izahatta bulunmakta, Kur'ân'daki ğarîp kelimeleri açıklamakta, bu esnada i'raba dâir bilgiler vermekte ve ibarelerdeki farklı vecihleri anlatmaktadır.

11- İbnu'n-Nedîm "Meâni'l-Ḳur'ân" müellifleri arasında Ebû Muâz el-Faḍl b. Ḥalef en-Nahvî ismini zikretmiş, onun hakkında ayrıca bir bilgi vermemiştir.⁴⁰⁶ ed-Dâvûdî de onun hakkında başka bir bilgi vermeksizin "el-Faḍl b. Ḥalef en-Nahvî'nin " Meâni'l-Ḳur'ân" diye eseri vardır" demiştir.⁴⁰⁷ en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr müellifi, yukardaki ismin biraz tahrife uğdarığı, zikredilen kişinin el-Faḍl b. Ḥâlid Ebû Mu'âz el-Mervezî (v.210) olduğu kanaatini taşımıştır.⁴⁰⁸

12- Ebu'l-Ḥasen Saîd b. Mes'ade el-Aḥfeş (v.215 veya 221). Basra Nahvinin meşhur imamlarındandır. Nahiv ve luğatla ilgili bir çok meselede münferid kalmıştır. "Meâni'l-Ḳur'ân"la ilgili kendisine izafe edilen kitabın aslında kendisinin olmadığı, onun Ebû 'Ubeyde'nin eserinde bir takım değişiklikler yaparak kendisine mal ettiği söylenmiştir. Kitap, müellifi ve içeriği açısından bir çok tartışmaya konu olmuştur.⁴⁰⁹

13- el-Fihrist'de "Meâni'l-Ḳur'ân" müellifleri arasında el-Minhâl 'Uyeyne b. el-Minhâl ismi de geçmektedir.⁴¹⁰ İbnu'n-Nedîm bu ilim adamını tanıtırken onun "Meâni'l Ḳur'ân" dışında bazı eserlerini zikretmiş ve onun mesel, ahbar ve ensâb ravisi olduğunu zikretmekle yetinmiştir.⁴¹¹

406- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s.34.

407- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 28-29.

408- er-Rufeyde, İbrâhim 'Abdullah, en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr, Libya, 1980, s. 123.

409- er-Rufeyde, a.g.e., s. 124-125.

410- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 34.

411- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 108.

14- Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v.224). Luğatçı, fakih ve muhaddistir⁴¹² ed-Dâvûdi, Ebû 'Ubeyd'in "Me'âni'l-Ķur'ân"ı hakkında şöyle demiştir: Ebû 'Ubeyd "Me'âni" kitabını Hac veya Enbiyâ sûresine kadar yazmış daha sonra Aĥmed b. Ĥanbel (r.a.) onu Ebû 'Ubeyde ve el-Ferrâ gibi "Me'âni'l-Ķur'ân" konusunda otorite olan iki alimi kitabında kınadığı gerekçesiyle yaptığı işten vazgeçirmiştir.⁴¹³

15- Ebû Muhammed Seleme b. Âsım. Onun "Me'âni'l-Ķur'ân" isminde bir telifinin olduğu, bir çok kaynakta ifade edilmiştir.⁴¹⁴

16. 'Abdullah b. Müslim b. Ķuteybe Ebû Muhammed (v. 276). Onun "Ġarību'l Ķur'ân" ve "Te'vīlu Muşkilī'l-Ķur'ân" isimli Kur'ân üzerine yapmış olduğu çalışmalar matbudur ve yeterince tanınmışlardır.

İbnu'n-Nedīm gibi "Me'âni" kitaplarına özel ilgi gösteren müellifler İbn Ķuteybe'ye "Me'âni'l-Ķur'ân" diye bir eser nisbet etmemişlerdir. Ancak bazı kaynaklarda ona Me'âni'l Ķur'ân isminde telif, nisbet edilmiştir.⁴¹⁵

17- Ebû İşĥâĥ İsmâil b. 'İşĥâĥ b. İsmâil el-Ezdî (v.282).⁴¹⁶ Luğat ilminde derin bir bilgiye sahip olan mâliki fakihin, "Me'âni'l-Ķur'ân" adında eseri vardır.⁴¹⁷

18- Muhammed b. Yezîd b. 'Abdulkber Ebû'l-'Abbâs el-Müberrid (v.285). Bir çok önemli eserinin yanında "Me'âni'l-Ķur'ân" adlı eseri de vardır.⁴¹⁸

19- Aĥmed b. Yahyâ b. Yesâr (veya Seyâr) Ebu'l-'Abbâs Şa'leb (v.291). Terâcīm kitaplarında onun "Me'âni'l-Ķur'ân"ının olduğu ifade edilmiştir.⁴¹⁹

412- İbnu'n-Nedīm, a.g.e., s. 71.

413- ed-Dâvûdî, a.g.e., I, 106-107.

414- Yâĥût, a.g.e., XI, 243; ed-Dâvûdî, a.g.e., I, 105.

415- es-Suyûfî, Buĥyetu'l-Vuât, Thk: Muhammed Ebu'l-Faĥl İbrâhīm, Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut, trz., II, 63; ed-Dâvûdî, a.g.e., 245.

416- İbnu'n-Nedīm, a.g.e., s. 20; Yâĥût, a.g.e., VI, 129.

417- el-Ĥatīb, Târīhu Bağdâd, Beyrut, trz., III, 285-286; Yâĥût, a.g.e., VI, 132.

418- İbnu'n-Nedīm, a.g.e., s. 59; es-Suyûfî, Buĥye, I, 269-271; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 267-271.

419- İbnu'n-Nedīm, a.g.e., s.-34-74; Yâĥût, a.g.e., V, 102-146.

20- Muḥammed b. 'Aḥmed b. İbrâhim b. Kîsan Ebu'l-Ḥâsen (v.299). Yâḳût, onun telif ettiği eserler arasında "Me'âni'l-Ḳur'ân" bulunduğunu ifade etmiştir.⁴²⁰

21- el-Mufaẓẓal b. Seleme b. 'Âsım Ebû Talîb el-Luġavi el-Kûfi, (v.300). Kur'ân'la ilgili "Ziyâu'l-Ḳulûb fi Me'âni'l-Ḳur'ân" ve "Me'âni'l-Ḳur'ân" diye iki eserinden bahsedilir. İbnu'n-Nedîm, her iki kitabın ismini vererek birinin diğerinin tefsiri mahiyetinde olduğunu kaydeder.⁴²¹

22- İbrâhim b. es-Serrî b. Sehl Ebû İshâḳ ez-Zeccâc (v.311). Eseri, bu konuda yazılmış en meşhur te'lifattandır. Öyle ki çoğunlukla müellifin isminden sonra "Sâhibu Kitâbi Me'âni'l-Ḳur'ân" ifadesi yer alır.⁴²²

23- Muḥammed b. 'Aḥmed b. Mansûr Ebûbekr b. el-Ḥayyât (v.320). Ebû 'Alî el-Fârisî'nin, hocalarından biridir. Aslen Semerkanlıdır. "Me'âni'l-Ḳur'ân" adında eseri vardır.⁴²³

24- Muḥammed b. 'Osmân Ebûbekr eş-Şeybânî. Nahiv, luġat ve edebiyat alanında etkin bir ilim adamıdır. Bir çok eseri vardır. Bunlar arasında "Kitâbu Me'âni'l-Ḳur'ân" da olduğu kaydedilmiştir.⁴²⁴

25- 'Abdullah b. Muḥammed b. Sûfyân Ebu'l-Ḥâsen en-Naḥvî (v.325). "Me'âni'l-Ḳur'ân" adında kitap telif etmiştir.⁴²⁵

26- Ebûbekr Muḥammed b. el-Ḳâsım b. Beşşâr el-Enbârî (v.327-328). Yâḳût, onun eserlerinden bahsederken "Kitâbu'l-Muşkil fi Me'âni'l-Ḳur'ân" adında eserinin olduğunu, Tâhâ sûresine kadar geldiğini bu kitaba yıllarını verdiğini ancak, kitabı tamamlamadığını bildirmiştir.⁴²⁶

420- Yâḳût, a.g.e., XVII, 141.

421- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 34.

422- Yâḳût, a.g.e., I, 130; el-Ḳıfî, İnbâhu'r-Ruvât, Beyrut, 1986, I, 159.

423- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 81; Yâḳût, a.g.e., XVIII, 141-142; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 84.

424- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 82; Yâḳût, a.g.e., XVIII, 250-251; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 193.

425- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 82; ed-Dâvûdî, a.g.e., I, 247.

426- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s.129; Yâḳût, a.g.e., XIV, 73.

27- Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Isâ b. Dâvud el-Cerrâh (v. 334)⁴²⁷ İbnu'n-Nedîm, İbnu'l-Cerrâh'ın eserlerinden bahsederken "onun "Kitâbu Me'âni'l-Çur'ân ve Tefsîruhu" adında eseri vardır. Kitabı yazmada Ebu'l-Hasen el-Hazzâz ve Ebûbekr b. Mücâhid ona yardımda bulunmuşlardır" demiştir.⁴²⁸

28- Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. İsmâil b. Yûnus en-Naḥḥâs (v.337 veya 338). Tarihçiler en-Naḥḥâs'ın "Me'âni'l-Çur'ân" eserinin olduğu hususunda hemfikirdirler. el-Çiftî onun hakkında "onun Kur'ân-ı Kerim'le ilgili birçok tasnifi vardır. "el-İ'rab" ve "el-Me'âni" bunların en önemlileridir" demiştir.⁴²⁹

29- Ebû Muḥammed 'Abdullah b. Câ'fer b. Durusteveyh (v.347).⁴³⁰ O-nun "el-Me'âni fi'l-Çur'ân" diye bir eserinin olduğu, ancak tamamlanmadığı ifade edilmiştir.⁴³¹

30- Muḥammed b. el-Hasen b. Muḥammed b. Ziyâd b. Hârûn, b. Ca'fer Ebûbekr en-Naḥḥâs el-Mevşilî (v. 351) "el-Muvaẓẓih fi Me'âni'l-Çur'ân" isminde telifi vardır.⁴³²

31- Muḥammed b. 'Abdullah b. Muḥammed Ebûbekr el-İşfehânî (v.370). "Riyâzatu'l- Elsineti fi İ'râbi'l-Çur'ân ve Me'ânihi " olarak bilinen eseri vardır.⁴³³

32- el-Hasen b. Aḥmed b. 'Abdûlğaffâr b. Süleymân Ebû 'Alî el-Fârisî (v. 377). Ebû 'Alî el-Fârisî hocası ez-Zeccâc'ın "Me'âni"sine eleştiri mahiyetinde, bu eserdeki hataları tashih ederek "el-İğfal" ismiyle bir kitap telif etmiştir.⁴³⁴

427- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 31.

428- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s.129; Yâkût, a.g.e., XIV, 68.

429- el-Çiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I, 101.

430- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 63.

431- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 33; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 131-132.

432- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 36.

433- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 34; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 157.

434- Yâkût, a.g.e., VII, 232-240; İbnu'n-Nedîm, a.g.e., 169-171.

33- Mekkî b. Ebî Tâlib Hamûş b. Muḥammed b. Muḥtâr Ebû Muḥammed el-Ḳaysî (v.437). Kur'ân-ı Kerim üzerine bir çok çalışması vardır. Bunlar arasında Me'âni'l Ḳur'ân üzerine yapılmış çalışması da zikredilmektedir.⁴³⁵

34- Necmuddîn Ebu'l-Ḳâsım Maḥmûd b. Ebi'l Ḥasen b. el Ḥuseyn en-Nisâbûrî el-Ḳazvini. Bu konuda "İcâzu'l-Beyân fi Me'âni'l-Ḳur'ân" eseri vardır.⁴³⁶

Böylece hicrî ikinci asırdan itibaren ortaya çıkıp, Kur'ân'ı daha iyi anlama noktasında büyük katkısı olan "Me'âni'l-Ḳur'ân" konusunda telifte bulunan ilim adamlarını zikretmiş bulunuyoruz. Böylesine önemsenen bir konuda Ebû 'Ubeyde'nin "Mecâzu'l-Ḳur'ân"ının öncü olması esere daha fazla ehemmiyet kazandırmaktadır. Şimdi de Arap dilinde mecâzın ne demek olduğunu inceleyelim. "Mecâzu'l-Ḳur'ân" ile ilgili olması hasebiyle bu kelime üzerinde biraz durmak istiyoruz.

a- Arap Dilinde Mecâz

"مَجَاز" lugatte "مَفْعَلٌ" vezninde gelmiş olan mimli mastardır. O ya geçmek, aşmak "جَازَ الْمَكَانَ يَجُوزُهُ" manasında kullanılmıştır. Aslî manasını aşıp başka manalara gelen kelime için veya mütekellimin, kelimenin aslî manasını aşarak başka manaları kasetmesi anlamında kullanılır. Bu durumda "مَجَاز" ismi, masdar olmuş, onunla ism-i fâil veya ism-i mef'ûl kastedilmiş olur. Yahut "مَجَاز" geçme, aşma yeri anlamında kullanılmış «جَعَلْتُ هَذَا مَجَازًا إِلَى حَاجَتِي أَيُّ طَرِيقًا إِلَيْهَا» ifadesindeki gibi olmuştur. Bu durumda anlam, «جَازَ الْمَكَانَ أَيُّ: سَارَ فِيهِ وَسَلَكَهُ إِلَى كَذَا لَا مِنْ»

435- ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 235; Yâkût, a.g.e., II, 169-171.

436- Yâkût, a.g.e., XIX, 124-125; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 311.

«جَزَهُ إِذَا تَعَدَّاهُ» şeklinde olur. Burada "مَجَاز" lafzı ism-i mekandır.⁴³⁷

el-Ḥalīl b. Aḥmed (v. 175/791) "مَجَاز" kelimesinin kökü hakkında; «جَزْتُ الطَّرِيقَ جَوَازًا وَمَجَازًا وَجَوُوزًا» gibi kullanılır. Mecāz kelimesi kaynak ve mevzii anlamındadır" şeklinde bir izah getirmiş⁴³⁸, mecāz kelimesinin söz söylemedeki üslûp ile alakalı hiçbir yönünü dile getirmemiştir.

İbn Dureyd (v. 321/933), bu kelimeyle ilgili şu bilgiyi verir: Bir şeyi aştığımız zaman «جَزْتُ الشَّيْءَ أَجُوزُهُ جَوَازًا إِذَا قَطَعْتُهُ» denir.⁴³⁹

İbn Fâris (v. 395/1004) şunları söylemektedir: "جَوَزٌ" nin iki aslı vardır. Biri, "bir şeyin aşılması" diğeri "bir şeyin ortası" anlamındadır. Bir şeyin ortası için "جَوَزُ كُلِّ شَيْءٍ" denir. "الجَوَزَاءُ", orta kısmı beyaz olan koyun, "aynı zamanda "الجَوَزَاءُ", yıldız" anlamında kullanılır. Diğeri için ise; «جَزْتُ» «أَجَزْتُهُ: خَلَفْتُهُ "Bir yerin içinden yürüyüp geçtim." : المَوْضِعَ : سِرْتُ فِيهِ» «أَجَزْتُهُ: أَنْفَذْتُهُ "Onu arkada bıraktım ve onu aştım." Ayrıca, «أَجَزْتُهُ: أَنْفَذْتُهُ "Onu delip geçtim" şeklinde kullanılır.⁴⁴⁰

Mecāzın sözlük anlamı ile ilgili olarak İbn Manzūr, kendi dönemine kadar bu hususta neler söylenmişse belli bir düzen içerisinde nakletmiştir. O, şunları söylemektedir: «جَزْتُ الطَّرِيقَ وَجَازَ الْمَوْضِعَ جَوَازًا وَجَوَازًا وَمَجَازًا» «وَجَازَ بِهِ وَجَاوَزَهُ جَوَازًا وَأَجَازَهُ وَأَجَازَ غَيْرَهُ وَجَازَهُ سَارَ فِيهِ وَسَلَكَهُ» Bu kelimenin sülasi kökü için zikrettiği şeyler daha önce söylenmiş olanların cem'î mahiyetindedir. Müellif, "جَوَزٌ" nin "إِفْعَالٌ" babı için; «أَجَازَهُ: خَلَفَهُ»

437- el-Besyûnî Abdulfettaḥ, ʿİlmu'l-Beyân, I. bas., Mısır, 1987, s. 140.

438- el-Ḥalīl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, Kitâbu'l-Ayn, Thk: Mehdî el-Maḥzûmî ve İbrâhîm es-Samerrâî, I-VIII, Beyrut, 1408/1988, VI, 146.

439- İbn Dureyd Ebubekr Muḥammed b. el-Hasen, Cemheratu'l-Luġa, Thk: Remzi Münîr, Daru'l-İlmi'l-Melayîn, Beyrut, 1987, II, 92.

440- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Aḥmed, Mu'cemu Meḳayisi'l-Luġa, Thk: Şihabuddin Ebū ʿAmr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994, s. 230-231.

«أَجَازَهُ وَقَطَعَهُ وَأَجَازَهُ: أَنْفَذَهُ»
bulunur:

قَالَ الرَّاجِزُ: خَلُّوا الطَّرِيقَ عَنْ أَبِي سَيَّارَةَ، حَتَّى يُجِيزَ سَالِمًا حِمَارَهُ

İbn Manzûr daha sonra "المَجَازُ" ve "المَجَازَةُ" kelimelerinin manasını "جُزْتُ" olarak verir ve el-Âşmaî'nin şöyle dediğini nakleder: «المَوْضِعُ سِرْتُ فِيهِ وَأَجَزْتُهُ خَلَفْتُهُ وَقَطَعْتُهُ وَأَجَزْتُهُ أَنْفَذْتُهُ» O, aynı anlamda İmriü'l-Kays'ın şu şiiriyle şahid getirmektedir:

فَلَمَّا أَجَزْنَا سَاحَةَ الْحَيِّ وَأَنْتَحَى بِنَا بَطْنَ حَبْتِ نَبِيِّ قِفَافٍ عَقْنُقَلِ

«المَجَازَةُ: الطَّرِيقُ إِذَا يَلُوحُظُ فِيهَا مَعْبُودٌ يَمُرُّ بِهَا مِنْ بَطْنِ حَبْتِ نَبِيِّ قِفَافٍ عَقْنُقَلِ»
denir.⁴⁴¹

Yol için, "مَجَازُ" kelimesi kullanılmıştır. İnsanlar yolun bir tarafından diğer tarafına geçtikleri için, "مَجَازُ" ism-i mekan kabul edilmiştir.⁴⁴²

Özetle; "مَجَازُ" kelimesi sözlük anlamı bakımından üç şekilde yorumlanabilir.⁴⁴³

a) Geçme ve aşmanın gerçekleştiği zaman anlamında ism-i zamandır. Hiç kimse mecâz kelimesi hakkında böyle bir yorumda bulunmamıştır.

b) Bir halden başka bir hale intikal anlamında, "aşmak geçmek manasında" mimli masdar olarak kabul edilmiştir.

c) Geçme ve aşma mekanı manasındadır. "مَفْعَلُ" vezninden gelmiş, ism-i fâil anlamı içermiştir.

441- İbn Manzûr, Lisanu'l-Ârab, جونز maddesi, V, 326-327.

442- el-Firûzâbâdi, Muḥammed b. Yaḳub, el-Ḳamûsu'l-Muḥîṭ, Müessesetu'r-Risâle, II. bas., Beyrut, 1407/1987, s. 651; Muḥammed Bedri, Abdülcelîl, el-Mecâz ve Eseruhu fi'd-Dersi'l-Luġavi, Daru'n-Nehzati'l-Ârabiyye, Beyrut, 1406/1986, s. 38.

443- Muḥammed Bedri, a.g.e., s. 39-40.

Mecaz kavramının yaygınlaşması ve şöhret kazanması tartışmasız Ebû 'Ubeyde'ye dayanır. O her ne kadar "مَجَاز" kelimesini tam olarak ıstilahî anlamıyla kullanmamış olsa da onu bir çok surette ele almış, onun bu yaklaşımlarının, mecâz'ın bir ıstilah olarak ortaya çıkmasına büyük katkıları olmuştur.⁴⁴⁴

Çalışmamızın konusu olan "Mecâzu'l-Şur'ân" kitabını tanıtırken Ebû 'Ubeyde'nin mecâz anlayışını irdeleyip, bu kelimeyi luğavî tahvil anlamında ele aldığını, yerinde belirttik, misallerle izahatta bulunduk.

Mecâz kelimesi Ebû 'Ubeyde'den sonra el-Câhiz ve İbn Kuteybe tarafından ıstilahî bir kavram olarak ele alınmış ve işlenmiştir.⁴⁴⁵

Bilindiği gibi el-Câhiz (v. 255/868) belâğat ve nağd alanındaki çalışmaları ve bu alana katkıları hususunda çok önemli bir şahsiyettir. O, mecâz konusunda da kendisini göstermiş ve bu kavramı tefsir ilmi alanından alarak, belâğat ilminin en temel konularından biri haline getirmiştir.

Mecâz'ın ilk olarak ıstilahî anlamına uygun bir şekilde tanımlanması, "istiâre adı altında" el-Câhiz tarafından gerçekleştirilmiştir. O, mecâzla genel anlamda ilgilenmiş, onu istiâre kavramı altında işlemiştir. Onun bu konudaki görüşleri kendisinden sonra gelen ulemâya ışık tutmuştur.

Bilindiği gibi mecâz, aklî (fikir mecazları) ve luğavî (kelime mecazları) olmak üzere iki bölüme ayrılır. Luğavî mecâz da istiâre ve mecâz-ı mürsel diye ikiye ayrılmaktadır. Fakat el-Câhiz mecâzın bu çeşitlerinden bilhassa istiâreden söz etmiştir.

Şimdi el-Câhiz'in mecâz ile ilgili düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koyan bir misal nakledelim. O, «إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلُونَ سَعِيرًا» "Zulmederek yetimlerin mallarını yiyenler, şüphesiz karınlarına ancak ateş tıkmış olurlar; zaten onlar

444- 'Abdulazîz, İbrâhîm, el-Mecâz fi'l-Luğati ve'l-Şur'âni'l-Kerîm, I. bas. I-II, Kahire, 1985, II, 1058.

445- 'Abdulazîz İbrâhîm, a.g.e., aynı yer.

alevlenmiş ateşe gireceklerdir." (Nisâ (4), 10) âyeti kerimesine latif bir yorum getirmiştir. Onun görüşü, bu âyeti kerimede tıpkı « أَكْأَلُونَ لِّلسُّحْتِ » "kötü olan herşeyi, açgözlülükle yutanlardır." (Mâide (5), 42) âyetine benzer bir şekilde "mecâz ve teşbih olduğu" yönündedir. Eğer onlar o terkedilmiş malları yiyip-içerler, elbiseleri giyerler, binitlere binerler de bunlardan başkasına bir dirhem bile infak etmezlerse, o zaman onlar için bu ifade kullanılır. Allahu Teâla yukarıdaki âyeti kerimede « إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي » « إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بَطُونِهِمْ نَارًا » buyurmuştur ki bu da başka bir mecâzdır. el-Câhiz, bu âyeti başka âyetlerle ve istiâre konusunda aynı minval üzere gelen bazı şiirlerle karşılaştırmıştır. Daha sonra şu sözleriyle buna ilavede bulunmuştur: Bunların hepsi farklı farklıdır ve mecâzdır.⁴⁴⁶

el-Câhiz, mecâz hakkında başka bir yerde şunu söylemiştir: Mecâz ve benzeri sanatlarla Araplar, dillerini genişletmişlerdir.⁴⁴⁷

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, el-Câhiz, mecâzı "bir sözün gerçek anlamından başka anlamda kullanılması" olarak tanımlamış, Ebû 'Ubeyde'de bariz olarak ortaya çıkan bu kavramı belâğat ilminin temel konularından biri yapmıştır. Onun bu yaklaşımı hicrî üçüncü asırda belâğat alanında atılmış olan en büyük adımlardandır.

b- "Mecâzu'l-Şur'ân"ın Telif Sebebi;

Ebû 'Ubeyde, Mecâzu'l-Şur'ân'ı yazmaya sebep olan hadiseyi şöyle anlatmaktadır: el-Fađl b. er-Rabî' yanına gitmem için Basra'ya bir mektup gönderdi. Ben de oraya gittim. Zira onun zorba olduğunu biliyordum. Huzuruna girmeme izin verdi ve yanına girdim. Makamı, kocaman bir halı ile döşenmiş uzun ve geniş bir yerdi. Kendisi minder üzerine oturmuştu. Ona saygıyla selam verdim. Selamımı aldı ve gülümsedi. Sonra beni yanına çağırdı. Ben de giderek minderinin üzerine oturdum. Halimi hatırlamı

446- el-Câhiz, Kitâbu'l-Hayavân, V, 25-28.

447- el-Câhiz, a.g.e., V, 426.

sordu; candan davrandı ve bazı latifeler yaptı. Benden şiir okumamı istedi. Ben de Câhiliye dönemine ait, ezbere şiirler okudum. Bunun üzerine bana dedi ki, ben bunların çoğunu biliyorum. Ben senden daha güzel şiirler istiyorum. Ben de okudum. Okuduğum şiirlerden memnun kaldı ve neşelendi. Sonra içeri, kâtip kıyafeti giymiş yakışıklı bir adam girdi. el-Faḍl b. er-Rabî' onu benim yanıma oturttu. Ona, sen bu şahsı tanıyor musun? dedi. O da, "hayır" diye cevap verdi. Bunun üzerine el-Faḍl; "bu Basra'lıların allâmesi Ebû 'Ubeyde'dir, onu, ilminden istifade etmek için çağırdık" dedi. O şahıs, el-Faḍl için hayır duada bulundu ve yaptığı işi takdir etti. Sonra bana dönüp: "Seni görmeyi çok arzuluyordum, bana bir mesele soruldu, müsaade edersen onu sana anlatmak istiyorum" dedi. Ben de tabii "söyle" dedim. O, "Allah'ü Teâla Kur'ân-ı Kerim'de « طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ »

"Tomurcukları sanki şeytan başları gibidir" (Saffât (37), 65) buyurmaktadır. Halbuki va'd ve va'id'e, bilinen şeylerle misal verilebilir. Ancak bu misal anlaşılmamaktadır" dedi . Ben de dedim ki: "Allah'ü Teâla, Araplara kendi dillerine göre hitab etmiştir. Sen İmriu'l-Kays'ın şu şiirini duymadın mı?"

« أَيَقْتُلُنِي وَالْمَشْرِفِيُّ مُضَاجِعِي وَمَسْنُونَةٌ زُرُقٌ كَأَنْيَابِ أَعْوَالِ »

(Ebû 'Ubeyde ḡûl (korkuveren hayâl ürünü bir hayvan) ile ilgili olan bu beyti okur ve şöyle der:) Araplar ḡülü hiç görmemişlerdir, ancak ḡül kendilerinin korktuğu bir mahluk olduğu için onunla korkutulmuşlardır. el-Faḍl ve soruyu soran şahıs cevaba memnun kaldılar. Ben de o günden itibaren Kur'an'da bilinmesine ihtiyaç olan bu ve benzeri hususlarda bir kitap yazmanın uygun olacağını düşündüm. Basra'ya döndüğümde "el-Mecâz" isimdeki kitabımı yazdım. Bilahare bana o soruyu soran adamı araştırdım. Onun, vezirin katiplerinden ve yakın arkadaşlarından İbrâhim b. İsmâil olduğunu öğrendim.⁴⁴⁸

448- el-Ḥatîb, Târîhu Bağdâd, XIII, 245-255; Yâkût, a.g.e., XX, 155-159; el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, III, 277-278; İbn Ḥallikân, a.g.e., V, 236; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 86-87; İbnu'l-İmâd, Şezerât, II, 24-25; el-Kimmî, a.g.e., I, 119-120.

c- Ebū 'Ubeyde'nin Mecâz Anlayışı

Ebū 'Ubeyde, "Mecâz" lâfzını aydınlatan ilk kişidir. Nitekim bu lâfız daha sonraları belâğatta kullanılan bir ıstılah haline gelmiştir.⁴⁴⁹

Müellif, ayet-i kerimeler hakkında açıklama yaparken:

« تَأْوِيلٌ، تَقْدِيرٌ، غَرِيبٌ، مَعْنَى، تَفْسِيرٌ، مَجَازٌ » gibi birbirleriyle aynı veya çok yakın anlamlı kelimeler kullanmaktadır. "Mecâzu'l-Ḳur'ân" da bunlar arasında en çok söz ettiği "المَجَاز" kavramıdır. Söz konusu "المَجَاز", belâğatçıların daha sonraki dönemlerde bir ıstılah haline getirdikleri "المَجَاز" kavramından daha geniştir.

Ebū 'Ubeyde, "mecâz" kavramıyla neyi kastettiğini misallerle uzun uzun anlatmaktadır.⁴⁵⁰ Ona göre mecâz; ziyade, hazf, teşbih, ihtisar, takdim, te'hir, lâfız müfred olduğu halde çoğul anlaşılması veya bunun aksi, iltifat, kıraat ihtilafları, muhtelif manalara gelen edatlar, i'rab ve Kur'ân tefsiri için kullanılan tabirlerin hemen hemen hepsini içine, almaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ebū 'Ubeyde'nin ifade ettiği mecâz manası daha sonraki belâğat alimlerinin ortaya koydukları mecâz anlamından çok geniştir. Bu zaviyeden bakıldığında onun, "Mecâzu'l-Ḳur'ân" tabirinin içine Ġarību'l-Ḳur'ân, Me'âni'l-Ḳur'ân ve İ'rabu'l-Ḳur'ân da girmektedir. Ebū 'Ubeyde, eserinde sıra ile bütün âyetler üzerinde durmaz. Daha ziyade o, mecâz, i'rab, meânî ve ġarib olan lâfızlar üzerinde tevakkuf eder. Bazen, bu şekillerden hangisini ihtiva ediyorsa onu zikretmekte, bazen bir ayette bulunan birkaç hususa ayrı ayrı temas etmektedir.

Ebū 'Ubeyde'nin "Mecâzu'l-Ḳur'ân" da izlemiş olduğu metoda bakılırsa onun "mecâz" kelimesini ıstılah anlamından daha geniş kullandığı, luğavî anlamından yola çıkarak onu, luğavi tahvil, bir manadan başka bir manaya geçmek anlamında ele aldığı anlaşılmaktadır. Müellifin, eserinin

449- Naşr Ḥamid Ebū Zeyd, el-İtticâhu'l-'Aklî fi't-Tefsîr, s. 154.

450- el-Mecâz, I, 8-16.

başında vermiş olduğu bilgiler, bizi böyle bir sonuca ulaştırmak için kâfidir.

Ebû 'Ubeyde'ye göre mecâz, Arap dilinin üslûbuna riayet ederek; lafızların delalet ettiğini, şiiirlerin manasını, lafızların vezinlerini, irab vezinlerini ve kıraat çeşitlerini göz önünde bulundurarak tefsir yapmak demektir.⁴⁵¹

Meselâ Fatihâ sûresinin ikinci ayetini hem i'rab yönünden, hem de meâni yönünden incelemiş ve şöyle demiştir:

«مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» نصب على النداء وقد تُحذف يا النداء، مَجَازُهُ يَا مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ، لِأَنَّهُ يُخَاطَبُ شَاهِدًا أَلَا تَرَاهُ يَقُولُ: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ» فَهَذِهِ حُجَّةٌ لِمَنْ نَصَبَ وَمَنْ جَرَّهُ قَالَ: هُمَا كَلَامَانِ»⁴⁵².

Ebû 'Ubeyde, Mecâz, meânî, ğarib ve i'rab bakımından açıkladığı lâfızlara çoğunlukla isbat mahiyetinde Arap şiiirlerinden misaller getirmektedir. Bazen, bir kelimenin luğat manası verilmektedir. Meselâ: «أَوْفُوا» «Akitleri yerine getiriniz ...» (Maide (5), 1) ayetinden sonra şu açıklama yapılmıştır.⁴⁵³

«وَأَحِدُهَا عَقْدٌ وَمَجَازُهَا الْعُهُودُ وَالْأَيْمَانُ الَّتِي عَقَدْتُمْ»

el-Huṭay'e beytinde şöyle demiştir.

قَوْمٌ إِذَا عَقَدُوا عَقْدًا لِحَارِهِمْ شَدُّوا الْعِنَاجَ وَشَدُّوا فَوْقَهُ الْكِرْبَا

Müellif, mecâz kelimesiyle bazen ayetin tefsirini kastetmiştir. Meselâ; «مَجَازُهَا هَذَا الْقُرْآنُ بَصَائِرٌ لِلنَّاسِ» (Câsiye(45),20) ayetini «هَذَا بَصَائِرٌ لِلنَّاسِ» olarak açıklamıştır.⁴⁵⁴ O, bu anlamda bazen ayeti iki yönlü tefsir etmiştir.

Meselâ; «وَمَا أَهْلٌ بِهِ» (Bakara (2), 173) ayeti hakkında şöyle demiştir:⁴⁵⁵

«أَيُّ مَا أُرِيدُ بِهِ وَلَهُ مَجَازٌ آخَرٌ أَيُّ: مَا ذُكِرَ عَلَيْهِ مِنْ أَسْمَاءِ الْهَيْهَاتِ وَلَمْ يُرَدَّ بِهِ اللَّهُ»

451- el-Cüveynî, Muṣṭafa es-Şâvi, Menâhic fi't-Tefsîr Medârisu't-Tefsîri'l-Ḳur'ânî, İskenderiyye, Mısır, trz. s. 77-78.

452- el-Mecâz, I, 22-23.

453- a.g.e., I, 145.

454- a.g.e., II, 210.

455- a.g.e., I, 63.

Ebû 'Ubeyde, "Mecâz" lafzını sarfdaki vezin anlamında da kullanmıştır. «سُقْفًا مِنْ فِضَّةٍ» (Zuhruf (43), 33) ayeti hakkında "وَاحِدُهَا سَقْفٌ" izahatını yapmıştır.⁴⁵⁶

Biz "Mecâz" lafzını, ayrıntıya girmeksizin, müellifin daha sonraları belâğatta ıstılah olarak kullanılan mecâz kavramına uygun gelen bir kaç yorumunu misallendirmek istiyoruz.

«وَاسْتَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا» "İstersen içinde bulunduğumuz şehire (Mısır halkına) ve aralarında geldiğimiz kabileye de sor..." (Yusuf (12), 82) ayetinin mecâzı, ayette hazfedilmiş kelimenin bulunmasıdır. Ayet, «وَمَنْ فِي الْعَيْرِ» ve «وَاسْأَلْ أَهْلَ الْقَرْيَةِ» anlamındadır.⁴⁵⁷

Bu ayette mecâz vardır; çünkü soru şehir (القَرْيَةَ)'e değil şehirde olanlardır.⁴⁵⁸ «الْعَيْرَ» kelimesinde de aynı durum söz konusudur. Soru sorulacak olanlar kabilede bulunanlardır.

«وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا» "ve gökten üzerlerine bol bol yağmur- lar indirdik." (En'âm (6), 6) ayeti kerimesindeki "السَّمَاءَ" dan maksad "المَطَرُ" dır. Nitekim; Araplar "مَا زِلْنَا فِي الْمَطَرِ" yerine "مَا زِلْنَا أَثَرَ الْمَطَرِ" ve "مَا زِلْنَا" «وَأَنْتَى أَخَذْتُمْ هَذِهِ السَّمَاءَ؟» gibi ifadeler kullanırlar. Ayetteki "أَرْسَلْنَا"nın mecâzı da «أَنْزَلْنَا» ve «أَمْطَرْنَا» şeklindedir.⁴⁵⁹

Yukarıdaki ayette "السَّمَاءَ" kelimesinin «المَطَرُ» yerine kullanılmasında "mecâzı mürsel" vardır. İki kelime arasında mahal birliği vardır.⁴⁶⁰

«وَيُثَبِّتْ بِهِ الْأَقْدَامَ» (Enfâl (8), 11) ayetinin mecâzı; "Onlara sabır veriyor, onlarda düşmanlarına karşı sebat gösteriyorlar, mukavemet ediyorlar." demektir.⁴⁶¹

456- a.g.e., II, 203.

457- a.g.e., I, 8.

458- el-Besyûnî 'Abdulfettâh, 'İlmu'l-Beyân, Mısır, 1408/1987, s. 141.

459- el-Mecâz, I, 186.

460- Muştafâ Emîn, Delîlu el-Belâğati'l-Vâdiha, Daru'l-Meârif, Mısır, 1379/1959, s. 75.

461- el-Mecâz, I, 242.

« وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى » (Enfâl (8), 17) ayetinin mecâzı, “zaferi kazanan, isabet ettiren sen değilsin, bilakis Allah seni destekledi, muzaffer kıldı, sana isabet ettirdi ve sana zafer verdi” demektir. Nitekim; Araplar “ رَمَى اللَّهُ لَكَ ” (Allah senin için attı) cümlesini “sana yardım etti ve senin için yaptı” anlamında kullanırlar.⁴⁶²

d- "Mecâzu'l-Kur'ân"ın Mahiyeti

Mecâzu'l-Kur'ân; Ebû 'Ubeyde'nin Kur'ân-ı Kerim üzerine yapmış olduğu luğavî bir çalışmasıdır. Ebû 'Ubeyde bu eserinde, Kur'ân'ın Arapça bir metin olduğunu, onu Resûlullah (s.a.v.)'dan duyan Sahabe-ikiramın anlamak için soru sorma ihtiyacı hissetmediklerini ifade etmiştir. Bunun sebebi olarak da Kur'ân'ın, Arapların konuşmalarında kullandıkları dile uygun olduğunu, ziyade, hazf, izmar (saklama, gizleme), ihtisar (kısaltma), takdim ve te'hir (geriye bırakma) gibi özellikleri taşıdığını delil göstermiştir.⁴⁶³

Ebû 'Ubeyde; Mecâzu'l-Kur'ân'da Kur'ân-ı Kerim'in luğavî yönüyle ilgilenmiş, ayetler için Arap şiirlerinden çokca istişhadda bulunmuştur. Kur'ân'ın luğavî yönüyle ilgilenmesi onu Kur'ân'daki kıssalarla meşgul olmaktan ve bu hususta tafsilata girmekten alıkoymuştur.

Mecâzu'l Kur'ân; tarih boyunca âlimlerin ilgi odağı olmuştur. Tefsirciler açısından önemli bir yer tutan bu eser, edebiyatçıların dikkatini de “nahiv ve belâğat” yönüyle çekmiştir. Muhaddislerce de önemi vardır. Müellif, bu eserinde, sûrelerin Kur'ân'daki sırasına uyarak ihtiyaca göre ayetleri açıklamış, ğarib lafızları izah etmiş, ihtiyaca göre nahiv açısından değerlendirme yaparak i'rab hakkında bilgi vermiştir. Bu açıdan bakılacak olursa o, Kur'ân'ın tefsiri üzerine luğavî bir çalışma yapmış, nazil olan Kur'ân'ın Arap kelâmına uygun olduğunu kanıtlamıştır.

462- a.g.e., I, 244.

463- a.g.e., I, 8.

Belki de, Ebû 'Ubeyde'nin tenkide maruz kalmasının, te'vil ehlinin te'vil anlayışını az bilmekle ve ehli tefsirden olan selevin sözlerini az rivayet etmekle itham edilmesinin sebebi Mecâzu'l-Çur'ân'da takip etmiş olduğu üslûptur.⁴⁶⁴

Kur'an-ı Kerim'i luğat açısından tefsir etmesine misâl olarak " وَطَلْحٍ " (Vakıa (56), 29) ayetini verebiliriz. Bu ayeti şerh ederken müellif şöyle demiştir: "Müfessirler ayette geçen " طَلْحٍ " kelimesinin "muz" (ağacı) olduğunu zannetmişlerdir. Ancak, Araplara göre " الطَّلْحِ " çok dikenli olan büyük bir ağaçtır. Nitekim; el-Hâdî beytinde şöyle demiştir:

بِشْرَهَا دَلِيلُهَا وَقَالَ غَدًا تَرِينَ الطَّلْحَ وَالْحَبَالَ⁴⁶⁵

Müellif, ayeti kerimeleri açıklarken bazen Kur'ân-ı Kur'ân'la tefsir etme yolunu seçmiştir. Meselâ; « إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا » "Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır." (Meâric (70), 19) ayetindeki " هَلُوعًا " kelimesi « إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ لَا يَصْبِرُ » anlamındadır. Allahu Teala bu kelimeyi « إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا » (Meâric (70), 20-21) olarak tefsir etmiştir.⁴⁶⁶

« وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ » (A'raf (7), 46) ayetindeki " تِلْقَاءَ " kelimesi « حِيَالِ » anlamındadır. Ayet, « حِيَالِ أَصْحَابِ النَّارِ » anlamındadır. Başka bir ayette « تِلْقَاءَ مَدِينِ » (Kasas (28), 22) ifadesi vardır ki; « حِيَالِ مَدِينِ وَتَجَاهَهُ » anlamına gelir.⁴⁶⁷

« إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا » (Enfal (8), 55) ayetinde geçen « الدَّوَابِّ » kelimesi insanlara da hayvanlara da kullanılır. Nitekim; başka bir ayette şöyle geçmek-

464- et-Taberî, a.g.e., I, 43-44.

465- el-Mecâz, II, 250.

466- a.g.e., II, 270.

467- a.g.e., I, 215.

tedir:⁴⁶⁸ « وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا » “Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkı, yalnızca Allah’ın üzerinedir.” (Hûd (11), 6)

Müellif, luğavî inceliklere dikkat çekerek ayetleri izah etmeye çalışır. Başka ayetlerle istiḥadda bulunur. Gerektiğinde anlamı, Peygamber’imizin sünnetiyle pekiştirir.⁴⁶⁹ Meselâ; müellif « وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ » (Mâide (5), 6) ayeti için şu bilgileri verir: Ayetteki « أَرْجُلِكُمْ » kelimesinin (J) harfi mecrurdur. Çünkü bu kelime mecrur bir kelimeye tâbidir. Fakat anlam yönüyle daha önceki cümleyle beraber olup yıkamaya tâbi olmuştur. Araplar kelimeyi civardan dolayı lafız olarak yanındakine; mana olarak bir öncekine tâbi kılarlar. Ayetin manası “فَاغْسِلُوا أَرْجُلَكُمْ” şeklindedir. Nitekim; manayı gözönünde bulundurup mecruru nasb edenler, ayetteki « أَرْجُلِكُمْ » kelimesini mansup okumuşlardır. Çünkü ayakların yıkanması hususu sünnetle sabittir. Kur’ân’ın şu ayetinde de aynı durumu görmekteyiz. « يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا » “O dilediğini rahmetine dahil eder. Zalimlere gelince, onlar için elem verici bir azab hazırlamıştır.” (İnsan (76), 31) ayetindeki « الظَّالِمِينَ » lâfzı bir önceki mansup kelimeye tabi kılınarak mansup olmuştur. Fakat mana olarak bir öncekine dahil edilemez. Çünkü Allah, o zalimleri rahmetine iltihak etmez. Mâide sûresi 6. ayette ayakların yıkanmasının delili olarak « إِلَى الْكُعْبَيْنِ » “topuklara kadar” ifadesini de zikredebiliriz. Malumdur ki; mesh ayağın üstüne yapılmaktadır. Bu nedenle, ayakların meshedilmesi istenmiş olsaydı böyle bir ifade kullanılmazdı.⁴⁷⁰

Mecâzu’l-Kur’ân’ın mahiyetini daha iyi öğrenmek ve müellifin ayetlere bakış açısını tanımak amacıyla aşağıdaki misalleri zikretmeyi uygun buluyoruz.

468- a.g.e., I, 248.

469- a.g.e., I, 248.

470- a.g.e., I, 155.

“هَلْ يُرِيدُ رَبُّكَ” (Mâide (5), 112) ayeti, “هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ”⁴⁷¹

«الطَّوَاعِيتِ مِنَ الْجِنِّ» kelimesi, «الأصْنَامِ» anlamındadır. «الطَّاغُوتِ»⁴⁷²
«cinlerden ve insanlardan şeytan olanlar» anlamındadır. «والإنس»⁴⁷³

«قَالَ عِيفْرِيتُ مِنَ الْجِنِّ» (Neml (27), 39) ayetindeki «عِيفْرِيتُ» kelimesi, cin, insan veya şeytan içerisinde üstün, seçkin ve lider durumunda olanlar için kullanılır.⁴⁷³

«خَيْرُ اللَّهِ مُمْسَكَ» (Mâide (5), 14) ayeti, «يَدُ اللَّهِ مَفْلُوتَةٌ»⁴⁷⁴
sıkıdır, hayır yapmaz” anlamındadır.

«فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا» (Mâide (5), 14) ayetinin mecazı “Sen Rabbinle git, sen savaş, Rabbin de savaşsin (sana yardım etsin) şeklindedir.⁴⁷⁵

«وَشَاقُوا اللَّهَ» (Enfâl (8), 13) “Onlar Allah’a karşı geldiler” ibaresinin mecazı «خَانُوا اللَّهَ» (Allah’a ihanet ettiler, onun emrine, dinine bağlanmadılar, ona itaat etmediler) şeklindedir.⁴⁷⁶

«الظَّالِمِينَ» (Âl-i İmran (3), 57) ayetindeki “الظَّالِمِينَ” kelimesi “الكَافِرِينَ” anlamındadır.⁴⁷⁷

«نَلْتَعِنُ» kelimesi “نَبْتَهْلُ” (Âl-i İmran (3), 61) ayetindeki “نَلْتَعِنُ” kelimesi manasına gelir. Bu manada, «عَلَيْهِ بَهْلَةٌ اللَّهُ» (Allah ona lanet etsin) cümlesi vardır.⁴⁷⁸

«خِفْتُمْ» (Nisa (4), 3) ayetindeki “خِفْتُمْ” kelimesinin mecazı “أَيَقَنْتُمْ”dur. Leylâ bintu’l-Himâs beytinde şöyle demiştir:

قُلْتُ لَكُمْ خَافُوا بِالْفِ فَارَسِ مَقْنَعِينَ فِي الْحَدِيدِ الْيَابِسِ

Buradaki “خَافُوا” kelimesi de “أَيَقَنْتُوا” anlamına gelir.⁴⁷⁹

471- a.g.e., I, 182.

472- a.g.e., I, 79.

473- a.g.e., I, 94.

474- a.g.e., I, 170.

475- a.g.e., I, 160.

476- a.g.e., I, 243..

477- a.g.e., I, 95.

478- a.g.e., I, 96.

479- a.g.e., I, 116.

Müellif, « بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ » (Nisâ (4) 51) ayetindeki « جِبْتٌ » ve “ طَّاغُوتٌ ” kavramlarını ‘taş, çamur, suret veya şeytan cinsinden olup ibadet edilen herşey’ olarak tanımlamıştır.⁴⁸⁰

Ebū‘Ubeyde, “إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى” (Mâide (5), 66) ayetinden bahsettikten sonra “الصَّابِئِينَ” bir dinden çıkıp başka bir dine giren kişidir. Bu yıldızların doğuş yerlerinden çıkmalarına benzer. Nitekim “صَبَاتٌ سَنَةٌ وَصَبَأٌ فُلَانٌ عَلَيْنَا” gibi ifadeler kullanılır.” dedikten sonra ayetin i‘rabı ile ilgili bilgiler vermiştir.⁴⁸¹

«وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِجَةً» (Tevbe (9), 16) ayetinde geçen “وَلِجَةً” kelimesi “kendisi farklı olduğu halde başka şeye dahil edilen herşey” anlamındadır. Bir kavmin arasına girmiş; fakat kavimden olmayan adam için «هُوَ وَلِجَةٌ فِيهِمْ» denir. Ayet, “Allah ve Resûlünden başka, müslümanlardan olmayan birini dost edinmeyiniz” anlamındadır.⁴⁸² Müellif daha sonra şiirle istişhadda bulunarak “وَلِجَةً” kelimesinin anlamını pekiştirmiştir.

Müellif, «رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ» “Geride kalanlarla beraber olmaya razı oldular.” (Tevbe (9), 87) ayetindeki “الْخَوَالِفِ” kelimesiyle kadınların kastedilmiş olabileceğini, çünkü Arapların müzekkerin cemisini “فَوَاعِلِ” vezninde; nerdeyse hiç getirmediklerini, هَالِكٌ - هَوَالِكٌ، فَارِسٌ - فَوَارِسٌ gibi kelimelerin istisna kabilinde olduğunu ifade etmiş ve “هَالِكٌ” lafzının “هَوَالِكٌ” olarak geldiğine şiirle delil getirmiştir.⁴⁸³

«عَلَى أَهْلِ يَعْقُوبَ» (Yûsuf (12), 6), ayeti «وَعَلَى آلِ يَعْقُوبَ» demektir. Buna delil olarak “آلِ” kelimesinin ismi tasğirinin “أَهِيلٌ” olarak gelmesi, verilebilir.⁴⁸⁴

480- a.g.e., I, 129.

481- a.g.e., I, 172.

482- a.g.e., I, 254.

483- a.g.e., I, 265-266.

484- a.g.e., I, 302.

« قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا » (Yûsuf (12), 30), “sevgi onun kalb zarına kadar ulaşmış” (Yûsuf’un sevgisi onun kalbine işlemiş) demektir. en-Nâbiğa ez-Zubyânî, beytinde şöyle demiştir:⁴⁸⁵

ولكن هماً دُونَ ذَلِكَ وَالْحُجُّ مَكَانَ الشُّغَافِ تَبْتَغِيهِ الْأَصَابِعُ

« وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا » (İsra (17), 100) ayetindeki « قَتُورًا » kelimesi “مُقْتَرًا” anlamındadır.⁴⁸⁶

« رَجْمًا بِالْغَيْبِ » “bilinmeyen hakkında tahmin yürüterek” (Kehf (18), 22) ayetindeki “الرَّجْمُ” kelimesi yakinen bilinmeyen şeyler için kullanılır. Bir şeyin hak veya batıl olduğu bilinmiyorsa; onun için “ظَنُّ مَرَجِّمٍ” ifadesi kullanılır. Züheyr beytinde şöyle der:⁴⁸⁷

وَمَا الْحَرْبُ إِلَّا مَا رَأَيْتُمْ وَنُقْتُمْ وَمَا هُوَ عَنْهَا بِالْحَدِيثِ الْمُرْجَمِ

« وَأَمَامَهُمْ » “وَرَأَيْتُمْ” (Mü’minûn (23), 100) ayetindeki “وَرَأَيْتُمْ” ve “قَدَّمَ لَهُمْ” anlamındadır. Şair şöyle der:

أَتَرْجُوا بَنُو مَرَوَانَ سَمْعِي طَاعَتِي وَقَوْمِي تَمِيمٍ وَالْغُلَاةُ وَرَائِيَا

İki şey arasındaki engele berzah dendiği gibi dünya ile ahiret arasındaki süre için de « بَرَزَخٌ » lafzı kullanılır. Bir beyitte de şöyle der.⁴⁸⁸

« وَمَقْدَارٌ مَا بَيْنِي وَبَيْنَكَ بَرَزَخٌ »

« أَبْصَرْتُ وَأَحْسَسْتُ » “أَنْسْتُ” (Neml (27), 7) ayetindeki “أَنْسْتُ نَارًا” anlamındadır.⁴⁸⁹

“العُمُرُ” (Kasas (28), 45) kelimesiyle, “العَمْرُ” aynıdır. Bunlar iki değişik luğattırlar. “الضُّعْفُ” ve “الضُّعْفُ” veya “المُكْتُ” ve “المُكْتُ” gibi.⁴⁹⁰

« مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ » (Kasas (28), 76) ayetinin mecâzı “مَا إِنَّ الْعُصْبَةَ ذُو الْقُوَّةِ لَتَنُوءُ بِمَفَاتِحِ نَعْمِهِ” şeklindedir.⁴⁹¹

485- a.g.e., I, 308.

486- a.g.e., I, 392.

487- a.g.e., I, 398.

488- a.g.e., II, 62.

489- a.g.e., II, 92.

490- a.g.e., II, 106.

491- a.g.e., II, 110.

Müellif; « فِي بَضْعِ سِنِينَ » (Rûm (30), 4) ayetinde geçen “البِضْعُ” kelimesinin üç ile beş arasındaki sayılar için kullandığını ifade etmiştir.⁴⁹²

« دَحْرًا » (Saffât (37), 9) kelimesi, « دَحْرَتْ » kelimesinin mastarıdır. Araplar, “ادْحَرُ عَنْكَ الشَّيْطَانُ” cümlesini kullanırlar ki; bu cümle « أَبْعِدْ عَنْكَ الشَّيْطَانُ » “şeytanı kendinden uzaklaştır” anlamındadır.⁴⁹³

« فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ » “Öyleyse (göklerin) yollarında yükselinler!” (Sâd(38),10) Araplar dîni yönde mükemmel olan adamlar için, “ قَدِ ارْتَقَى ” derler. « فَلَانَ فِي الْأَسْبَابِ »

Müellif daha sonra “السَّبَبُ” kelimesinin muhtelif anlamlarda kullanıldığını belirtmiş ve Nebi (s.a.v.)’in şöyle dediğini zikretmiştir:⁴⁹⁴

« كُلُّ سَبَبٍ وَنَسَبٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُنْقَطِعٌ إِلَّا سَبَبِي وَنَسَبِي »
« فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ » “üç karanlık içinde” (Zümer (39), 6) ayetindeki üç karanlıktan maksat; sırayla erkeklerin sulbü; sonra döl yatağı; sonra anne karnı’dır.⁴⁹⁵

Müellif, « وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ » “Bu Allah’ın verdiği sözdür. Allah verdiği sözden caymaz” (Zümer (39), 20) ayetinde i’rab ile ilgili bilgi vermiş, “الْوَعْدُ، الْمِيعَادُ، الوَعْدُ” ve “الْوَعِيدُ” kelimelerinin aynı olduğunu söylemiştir. Sonra “وَعَدْتُ الرَّجُلَ” cümlesindeki “وَعْدُ”nin iki yönlü olduğunu; burada hayra yönelik geldiğini bazen de kötüye mukabil kullanıldığını ifade ederek buna « النَّارُ وَعَدَهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا » “Allah ateşi kafirlere (ceza olarak) bildirdi.” (Hac (22), 72) ayetini misal vermiştir. “أُوْعِدْتُ” fiiliyle kötünün murad edildiğini, bu fiilin iyiyi ifade eden bir anlamda kullanılmayacağını bildirmiştir.⁴⁹⁶

492- a.g.e., II, 119.

493- a.g.e., II, 166.

494- a.g.e., II, 177-178.

495- a.g.e., II, 188.

496- a.g.e., II, 189.

« Ey iman edenler! « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدُمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ »
Allah'ın ve Rasulünün önüne geçmeyiniz” (Hucurât (49), 1) ayetindeki « لَا
« فَلَانَ يُقَدِّمُ بَيْنَ يَدَيِّ »
« فُلَانٌ يُقَدِّمُ بَيْنَ يَدَيِّ أَبِيهِ »
« فُلَانٌ يُقَدِّمُ بَيْنَ يَدَيِّ الْإِمَامِ » derler ki bu; “falan kişi imamı dinlemeden veya
babasını dinlemeden, herhangi bir işi yapma veya sakınma hususunda acele
ediyor.” anlamındadır.⁴⁹⁷

« لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْتِيَمًا » “Orada boş bir söz ve günaha sokan bir
laf işitmezler.” (Vakîâ (56),25) ayetinin mecâzı “أَكَلْتُ خُبْزًا وَلَبَنًا” cümle-
sindeki gibidir. Sütün yenmeyeceği malumdur, ancak yenen bir şeyle bera-
ber kullanıldığında “أَكَلْتُ” fiilini kullanmak caiz olur. Bu ayette de “التَّائِيَمِ”
işitilen bir şey değildir, işitilen kendisiyle beraber kullanılan “اللَّغْوُ” dir.⁴⁹⁸

Müellif, “وَجَنَاتٍ أَلْفَافًا” (ağaçları) sarmaş dolaş olmuş bahçeler) (Nebe
(78), 16) ayetindeki “أَلْفَافًا” kelimesini, ağaçları arasında boşluk olmayan,
ağaçlarla doldurulmuş” olarak tanımlamıştır. Sonra “أَلْفَافًا” kelimesinin
Cem‘u'l-Cem olduğunu belirtmiş ve جِنَانٌ لُفٌّ ، جِنَّةٌ لُفٌّ denir. لُفٌّ nun
cem‘î ألفاف’dur, şeklinde izah etmiştir.⁴⁹⁹

« طَيْرًا أَبَابِيلَ » (Fîl (105), 3) ayeti “ayrı grublar halindeki kuşlar” anla-
mındadır. “أَبَابِيلَ” kelimesinin müfredini kullananı görmedik.⁵⁰⁰

Müellif; gârīb kelimeleri açıklarken çoğunlukla şiirle istişhadda bulu-
nur. Ancak gerektiğinde hadis-i şerif⁵⁰¹ -ki hadisle istişhadda bulunduğu
pek nadirdir- veya atasözü naklederek⁵⁰² izahatta bulunur.

497- a.g.e., II, 219.

498- a.g.e., II, 249.

499- a.g.e., II, 282.

500- a.g.e., II, 312.

501- a.g.e., I, 91.

502- a.g.e., I, 30, 83, 219.

Ebû 'Ubeyde, usûl-i tefsir konusu olan "Mekkî ve Medenî" ayetler hakkında da genel bilgiler vermiştir. O, « وَأَنْتَظِرُ إِنَّهُمْ مُنْتَظِرُونَ » "Sen onları bekle, zaten onlar da beklemektedirler." (Secde (32), 30) ayetinin Mekkî olduğunu ifade etmiş ve şu açıklamayı yapmıştır; "Nebi (s.a.v.)'e, oturma, bekleme, bağışlama ve affetmenin emredildiği her âyet Mekkî'dir. Hicret emri gelinceye kadar nazil olan ayetler Mekkî'dir. Peygamber'imiz Medine'ye varınca, dışa açılmak ve savaşmakla emredildi. Savaşın emredildiği her âyet Medenî'dir, Mekkî değildir."⁵⁰³

Ebû 'Ubeyde, belâğat ilminin henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde Mecâzu'l-Şur'ân'da bazı istilahlara kullanarak belâğat ilmine ışık tutmuştur.

O, bazen mecâz, mesel ve teşbih kelimelerini bir arada kullanmıştır. Meselâ; « فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُم مِّنَ الْقَوَاعِدِ » "Allah onların binalarını temellerinden söktü." (Nûh (16), 26) ayetinin mecâzı, mesel ve teşbih mecâzıdır, dedikten sonra "الْقَوَاعِدِ" temel anlamındadır. Bir şeyi temelden sökmek manasında bu cümleyi sarfederler, bu bir meseldir" izahatında bulunmuştur.⁵⁰⁴

« عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ » (Tevbe (9), 109) ayetinde "التَّمَثِيلِ" benzetme vardır. Çünkü; takva (Allah korkusu) üzerine yapılmış binanın temeli, küfür ve nifak üzerine yapılmış olandan daha sağlamdır. Küfür ve nifak üzerine yapılan bina, yıkılacak bir yar'in kenarına kurulup, sabit kalması mümkün olmayan binaya benzetilmiştir.⁵⁰⁵

« وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى، وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا »

"İyi davranış asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir. Lakin iyi davranış, korunan (ölçülü giden) kimsenin davranışıdır. Evlere kapıla-

503- a.g.e., II, 133.

504- a.g.e., I, 359.

505- a.g.e., I, 269.

rından giriniz.” (Bakara (2),189) ayetinin mecâzı “iyiliği ehlerinden ve usûlüne göre isteyiniz, onu cehalet içerisinde olan müşriklerden beklemezsiniz”⁵⁰⁶ şeklindedir.

« فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ » “onlardan kimi karnı üstünde sürünür.” (Nûr (24), 45) ayetinde teşbih vardır. Çünkü ayette yürümeyi ifade eden “يَمْشِي” fiili vardır. Yürümek de karnın üzeri olmaz; ancak ayakları olan yürürebilir. Fakat bu ayetle ayakları olanlarla olmayanlar beraber zikredildiği için yürüme lafzını kullanmak caiz olur. “أَكَلْتُ خُبْزًا وَلَبَنًا” cümlesinde olduğu gibi. Halbuki “أَكَلْتُ لَبَنًا” “süt yedim” denmez. Ancak “أَكَلْتُ الْخُبْزَ” denilir.⁵⁰⁷

« وَلِي نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ » “Benimse bir tek koyunum var” (Sâd (38), 23) ayetindeki نَعْجَةٌ kelimesinin mecâzı « امْرَأَةٌ »’dur.⁵⁰⁸

« يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ » (Kalem (68), 42) ayetinde olduğu gibi Araplar; “Savaş veya herhangi bir iş kızırsa. « قَدْ كَشَفَ الْأَمْرُ عَنْ سَاقِهِ » derler. Şair şöyle demiştir:⁵⁰⁹

فَإِذَا شَمَّرْتَ لَكَ عَنْ سَاقِهَا فَوَيْهَا رَبِيعٌ وَلَا تَسْأَمِ

Ebû ‘Ubeyde, kinâye lafzını da eserinin bir çok yerinde kullanmıştır.

« أَوْ جَاءَ أَحَدَكُمْ مِنَ الْغَائِطِ » “...yahut biriniz tuvaletten gelirse,” (Mâide (5), 6) ifadesinde ihtiyacı gidermekten kinaye yapılmıştır. « أَوْ لَأَمْسَنْتُمْ » “... veya kadınlara dokunmuşsanız” (Mâide (5), 6) ifadesinde ise cinsi münasebetten kinaye yapılmıştır.⁵¹⁰

« يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ » “Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar.” (Bakara (2), 217) ayetindeki « قِتَالٍ فِيهِ »’in « الشَّهْرِ »’in « الْحَرَامِ »’dan kinaye olduğu ifade edilmiştir.⁵¹¹

506- a.g.e., I, 68.

507- a.g.e., II, 68.

508- a.g.e., II, 181.

509- a.g.e., II, 266.

510- a.g.e., I, 155.

511- a.g.e., I, 72.

« نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ » “Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl derseniz öyle varın.” (Bakara (2), 223) ayetinde kinaye ve teşbih vardır.⁵¹²

Müellif; « وَلَوْ يَأْخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ » “Eğer Allah, yaptıkları yüzünden insanları (hemen) cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı yaratık bırakmazdı. Fakat Allah onları belirtilmiş bir süreye kadar erteliyor” (Fatır (35), 45) ayetindeki « عَلَى » kelimesinin « إِنْسَانٌ » anlamında olduğunu, « عَلَى ظَهْرِهَا » 'nın « دَابَّةٌ » kelimesinin « الْأَرْضُ » kelimesinin zikredilmediğini « هَا » 'nın ondan kinaye olarak geldiğini belirtmiştir.⁵¹³

« وَإِنَّهُ لَتَذَكِرَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ » “Doğrusu o, (Kur’ân) takva sahipleri için bir öğüttür” (Hâkka (69), 48) ayetindeki « إِنَّهُ »'nun zamiri “الْقُرْآنُ” dan kinayedir.⁵¹⁴

Ebû Ubeyde'nin ayetleri yorumlarken bu gibi belâğat ıstılahlarından yararlanması, ayetleri tevil ile belâğat ıstılahları arasındaki sıkı irtibatı göstermektedir.

Müellifimiz ayetleri daha çok Arap dili açısından açıklamaya çalışmıştır. Bu yaklaşımı onu “Kur’ân’ı kendi görüşüne göre tefsir ediyor” eleştirisine maruz bırakmıştır. Çünkü; Kur’ân’ı tefsir ederken tefsirinde görüşleri sürmek, Ebû ‘Ubeyde’nin çağdaşlarından çoğu muhafazakar luğatçının kaçındığı bir durumdur. Bu sebeple Ebû ‘Ubeyde çok tenkid edilmiştir. Nitekim; el-Ferrâ; Ebû ‘Ubeyde’yi Kur’ân tefsirindeki metodu sebebiyle tokatlamak istemiştir.⁵¹⁵

Ebû Hâtim; « الْمَجَاز » 'in yazılması da okunması da haramdır. Ancak onun hatalarını tashih ederek açıklamak ve değiştirmek amacıyla okuyana

512- a.g.e., I, 73.

513- a.g.e., II, 156.

514- a.g.e., II, 268.

515- el-Hatîb, Târîhu Bağdâd, XIII, 255; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., 87; Yâkût, a.g.e., XX, 159.

caizdir,"⁵¹⁶ demiştir . ez-Zeccâc, en-Naḥḥâs ve el-Ezherî de Ebû 'Ubeyde'ye karşın aynı tavrı sergilemişlerdir. ⁵¹⁷

"Mecâzu'l-Ḳur'ân", yukarıda da görüldüğü gibi eleştirilere maruz kalmakla beraber, asırlar boyunca aslı bir kaynak olma özelliğini sürdürmüştür.

el-Âḥfeş (v.215/830), "Meâni'l-Ḳur'ân'ı" yazarken "Mecâzu'l-Ḳur'ân"-dan çok fazla istifade etmiştir. Her iki kitap arasındaki benzerlik bunu açıkça ortaya koymaktadır. İbn Ḳuteybe (v.276); "el-Muşkil" ve "el-Ġarîb" adlı kitaplarında, el-Buḥârî (v.255) " es-Şahîh"inde "Mecâzu'l-Ḳur'ân"ı referans almışlardır. et-Ṭaberî (v. 310) tefsirinde, münakaşalarının çoğunda ve diğer alimlerle kendi görüşlerini karşılaştırırken "Mecâzu'l-Ḳur'ân"a dayanmış, bazen Ebû 'Ubeyde'nin görüşlerine itirazda bulunmuştur. Ebû 'Abdillah el-Yezîdî (v. 311) "Ġarîbu'l-Ḳur'ân"ında; ez-Zeccâc (v. 311) "Meâni"sinde İbn Düreyd "el-Cemhere"sinde; Ebûbekr es-Sicistânî (v. 330) "Ġarîb"inde; İbn Naḥḥâs (v.333) "Meâni'l-Ḳur'ân"ında; el-Ezherî (v.370) "Tehzîb"inde; Ebû Âli el-Fârisî (v.377) "Hücce"sinde; el-Cevherî (v.391) "es-Şihâḥ"ında; Ebû 'Ubeyd el-Herevî (v.402) "el-Ġarîb"inde ve daha nice mukaddimûndan olan ilim adamı "Mecâzu'l-Ḳur'ân"dan istifade etmiştir. Müteahhirun arasında "Mecâzu'l-Ḳur'ân"dan istifade eden en önemli sima ise İbn Ḥacer el-Aşkalânî'dir.⁵¹⁸

e- Eserin İsmi

İbnu'n-Nedim, Ebû 'Ubeyde'nin Kur'ân'la irtibatlı "Mecâzu'l-Ḳur'ân", "Ġarîbu'l-Ḳur'ân", "Meâni'l-Ḳur'ân" ve "İ'râbu'l Ḳur'ân" diye bir takım kitaplarını sıralar.⁵¹⁹ Ondan sonra gelen bir takım müellifler de Ebû 'Ubey-

516- ez-Zubeydî, Ṭabaḳātu'n-Naḥviyyîn ve'l-Luġaviyyîn, Kahire, 1373/1954, 125-126.

517- Fuad Sezgin, Muḳaddimetu Mecâzi'l-Ḳur'ân, s. 17.

518- Fuad Sezgin, a.g.e., s. 17.

519- İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 53.

de'nin eserlerinden bahsederken yukardaki isimleri zikretmişlerdir. Bu, ilk etapta Ebû 'Ubeyde'nin bu sahada bir çok eserinin bulunduğu zannını vermektedir. Ancak, biz bu kanaatte değiliz.

"Mecâzu'l-Ḳur'ân"ın tahkikini yapan Fuat Sezgin'in ifade ettiği gibi⁵²⁰, biz Ebû 'Ubeyde'nin bu konuda "المَجَاز" kitabından başka eseri bulunduğunu zannetmiyoruz. Kaynaklarda zikredilen farklı isimler "Mecâzu'l-Ḳur'ân"ın işlemiş olduğu farklı konulardan kaynaklanmaktadır. Çünkü Ebû 'Ubeyde bu eserinde "Mecâzu'l-Ḳur'ân"la ilgili bilgi vermekte, Kur'ân'daki ğarib kelimeleri açıklamakta, bu esnada i'raba dâir izahatlar yapmakta ve ibarelerdeki farklı vecihleri açıklamaktadır. Bu açıdan herkes Ebû 'Ubeyde'nin bu eserini kendi bakış açısına göre değerlendirmeye tâbi tutmuş, dikkatini hangi konu daha fazla çektiyse, ona göre kitaba bir isim vermiştir. Belki de İbnu'n-Nedim, Ebû 'Ubeyde'nin eserini görmeden bu isimleri farklı şahıslardan işitmiş ve onların ayrı kitaplar olduğunu zannetmiştir.

Nitekim; ez-Zubeydî "Ṭabaḳātu'n-Naḥviyyîn"de şöyle bir nakilde bulunur: "... Ebû Hâtim'e Ebû 'Ubeyde'nin "المَجَاز" denen "Ġarîbu'l-Ḳur'ân"ını sordum."⁵²¹ İbn Ḥayr el-İşbîlî'nin de "el-Fihrist" adlı eserinde şöyle denmiştir; "Ġarîbu'l-Ḳur'ân ve Me'âni'l-Ḳur'ân hususunda ilk telif edilen eser, Ebû 'Ubeyde'nin "el-Mecâz"ıdır.⁵²²

"المَجَاز"ın farklı nüshaları da kitabın ismi hakkında kargaşaya sebebiyet vermiştir. Meselâ; İsmail Şâib nüshasında ilk cüzün başında kitabın ismi "Kitâbu Mecâzi'l-Ḳur'ân" olarak verilirken, ilk cüzden sonra "Kitâbu Ġarîbu'l-Ḳur'ân'ın Son Yarısı" diye bir başlık bulunmaktadır. Murâd Monla nüshasında ise kitabın ismi "Kitâbu'l-Mecâz li'Tefsîri Ġarîbî'l-Ḳur'ân" şeklinde verilmiştir.⁵²³

520- Fuad Sezgin, a.g.e., s. 18.

521- ez-Zubeydî, Ṭabaḳātu'n-Naḥviyyîn, s. 125.

522- İbn Ḥayr, el-Fihrist, s. 134.

523- Fuad Sezgin, Muḳaddimetu Mecâz, s. 18.

B- EBŪ 'UBEYDE'NİN "MECÂZU'L-ĶUR'ÂN"DA VERDİĞİ SARF VE NAHİVLE İLGİLİ BİLGİLER

Ebū 'Ubeyde'nin çok büyük bir luğatçı olduğu, ilim adamlarınca kabul edilmiş bir husustur. Ancak luğatçılığının yanında nahivciliği zayıf kalmaktadır. Bununla beraber onun büyük bir ilim adamı olduğu hususunda her hangi bir ihtilaf mevzu bahis değildir. O, nahivciliği ile tebâruz etmediği halde "Mecâzu'l-Ķur'ân" eserinde nahivle ilgili bir hayli bilgi vermiş ve kendine hâs bir çok görüşü cesurca sergilemiştir.

Ebū 'Ubeyde'nin Ķur'ân-ı Kerim'i tefsir edip yorumlamadaki serbestliğini nahivde de görmekteyiz. O, Basra ekolünden addedilmekle beraber nahiv kaidelerini zikrederken daha serbest davranmış, Basra ekolünün koymuş olduğu kurallarla kendisini sınırlandırmamıştır. Ayrıca, nahiv hususunda kimsenin söylemediğini o, çekinmeden söylemiştir. Onun, özellikle ziyade ve hazf ile ilgili görüşleri birçok tenkide maruz kalmıştır.

Biz, "Mecâzu'l-Ķur'ân"da dağınık halde bulunan sarf ve nahivle ilgili bilgileri belli bir tertip halinde aşağıda zikredeceğiz.

1- İSİM

a- Müzekker-Müennes

İnsan dışındaki varlıkların adlarının cemîleri, müzekker veya müennesliklerine bakılmaksızın müennes olarak gelir. Meselâ;

«وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ
وَأَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ»

“Gece ve gündüz, güneş ve ay O’nun ayetlerindedir. Eğer Allah’a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allah’a secde edin!” (Fussilet (41), 37) ayetinde Allah’ın geceyi, gündüzü, güneş ve ayı yarattığı ifade edilmiş, söz Allah’tan başka ibadet edilen “الشَّمْسُ” (güneş)e ve “القمر” (ay)a gelince insanlar onlara ibadet etmekten sakındırılmış, onların her ikisini ve gece ile gündüzü yaratana ibadet edilmesi istenmiştir. Bu sebeple yukardaki güneş, ay, gece ve gündüz kelimelerine dönen zamir (هنّ) müennes olarak gelmiştir. İnsan haricindeki varlıkların müzekker veya müennes yahut da müzekkerle beraber müennes olmaları durumunda cem’ halleri müennes olarak gelir.⁵²⁴

Müzekkerle müennes bir cümlede beraber kullanılırsa her ikisine gelen sıfat müzekker olur. Meselâ; “الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ دَائِبَيْنِ” “... Düzenli seyreden güneşi ve ayı” (İbrâhim (14) 33) ayetinde «الشَّمْسُ» kelimesi müennesdir. «القمر» kelimesi ise müzekkerdir. Müzekkerlik sıfatı müenneslik sıfatına ğalabe çalmış ve her ikisinin sıfatı müzekker olarak gelmiştir.⁵²⁵

«الشَّمْسُ» kelimesi lâfız olarak müzekker gibi gözükmektedir. Zira o lâfzî veya hakikî bir müennes değildir. Ancak Arablar onu müennes olarak kullanmışlardır. Ebû ‘Ubeyde de onun müennes olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁶

524- el-Mecâz, II, 197.

525- a.g.e., I, 342.

526- a.g.e., I, 342.

Aşağıdaki ayeti kerimede de yukarıdakine benzer bir durum karşımıza çıkmaktadır. «امْرَأَتُهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ» "... karısı geride kalanlardan (kafirlerden) idi." (A'raf (7), 83). «الغَابِرِينَ» sıfatı müzekker olarak gelmiştir. Çünkü kadın ve erkek sıfatının beraber zikredilmesi durumunda sıfat müzekker kılınır.⁵²⁷

Arapça'da bazı kelimelerin erkek veya dişi için kullanıldıklarında değişmediklerini görürüz. Meselâ; «وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ» (Bakara (2), 25) ayetinde Ebû'Ubeyde " (أَزْوَاجٌ) lafzının müfredi «زَوْجٌ» olarak gelir. Bu kelime hem erkek hem de dişi için kullanılır," dedikten sonra «وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ» "Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin." (Bakara (2), 35) ayetini de buna misal vermiştir.⁵²⁸

«نَخْلٍ» kelimesi hem müzekker hem müennes olarak kullanılır. «نَخْلٍ» "...salkımları sarkmış hurmalıklar." (Şuarâ (26), 148) ayetinde müennes olarak kullanılmışken, «كَانَتْهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ» "...sökülmüş hurma kütükleri gibidirler." (Kamer (54), 20) ayetinde müzekker olarak gelmiştir.⁵²⁹

«لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِّنْ» müzekker ve müennes de aynı lafızla kullanılır. «النِّسَاءِ» (Ahzâb (33), 32) ayetinde müennes yerinde kullanılmıştır. İnsanların dışındaki varlıklar için de kullanılır. «لَمْ أَجِدْ فِيهَا أَحَدًا شَاءَ وَلَا بَعِيرًا» cümlesinde görüldüğü gibi.⁵³⁰

«السَّلْمِ» kelimesi müennes ve müzekker olarak kullanılır. Şair beytinde şöyle demiştir:⁵³¹ «إِنَّ السَّلْمَ زَائِدَةٌ نَوَاهُ»

«كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ» "Nuh kavmi de yalanlandı." (Şuarâ (26), 105) ayetindeki «قَوْمٌ» kelimesi müennes olarak itibara alınmıştır. O, müzekker olarak

527- a.g.e., I, 218-219.

528- a.g.e., I, 34.

529- a.g.e., II, 88.

530- a.g.e., II, 137.

531- a.g.e., I, 71.

da kullanılır.⁵³² « هَذِهِ قَوْمُكَ » ve « جَاءَ قَوْمُكَ » cümlelerinde görüldüğü gibi.⁵³³

« وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ » (Nahl (16), 66) ayetindeki « الأنعام » kelimesi müzekker olarak kabul edilmiş, bu sebeble « الأنعام » lafzına dönen zamir müzekker getirilmiştir. « الأنعام » müennes olarak da kullanılır. Bazıları yukarıdaki « الأنعام » kelimesini « النعم » manasında kabul etmişlerdir. Çünkü « النعم » müzekker veya müennes olarak gelebilmektedir.⁵³⁴

b- Müfred-Tesniye-Cemi

Müellif, « وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاجِرَ فِيهِ » “Gemilerin denizde (suları) yara yara gittiklerini de görüyorsun.” (Nahl (16), 14) ayetindeki “ فَوَاعِل ” vezninden hareketle “ الْفُلْكَ ” kelimesinin cemi yerinde olduğunu söylemiş ve « الْفُلْكَ » müfred yerinde de kullanılır deyip « الْفُلْكَ الْمَشْحُونِ » “dolu gemi” (Şuarâ (26), 119) ayetini misal getirmiş ve « الْفُلْكَ » kelimesi « السَّلَاحِ » kelimesi gibi müfred ve cemi olarak kullanılır.” demiştir.⁵³⁵

« الْفُلْكَ » kelimesi müfred ve cemi olarak kullanılır. Araplar, böyle yaparlar. Nitekim onlar « هِيَ الطَّرْفَاءُ » (ılgın cinsi ağaç) ve « هَذَا الطَّرْفَاءُ » demişlerdir.⁵³⁶

« أَطْفَالًا » kelimesi cemi (أَطْفَالًا) yerinde kullanılmıştır. Başka bir ayette « وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ » “Bunların ardından melekler de (ona) yardımcıdır” (Tahrim (66), 4), müfred (ظَهِير), cemi (ظَهْرَاءُ) yerinde kullanılmıştır. Araplar müfredi cemi manasında kullanırlar. Nitekim şair; « إِنَّ الْعَوَازِلَ لَيْسَ لِي بِأَمِيرٍ » diyerek « أَمِيرٍ » kelimesiyle « أَمْرَاءُ » yı kasetmiştir.⁵³⁷

532- a.g.e., II, 87.

533- a.g.e., I, 15.

534- a.g.e., I, 362.

535- a.g.e., I, 357.

536- a.g.e., I, 62.

537- a.g.e., II, 44-45.

«النَّاسُ» kelimesi cemi ifade eden bir isimdir, müfred yerine de kullanılır. «الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدِ جَمَعُوا لَكُمْ» (Âl-i İmrân (3), 173) ayetindeki «النَّاسُ» kelimesi gibi. «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» “Biz herşeyi bir ölçüye göre yarattık” (Kamer (54), 49) ayetinde ise müfred yerine cemi kullanılmıştır. Zira, yaratan Allah birdir; onun hiçbir ortağı yoktur.⁵³⁸

«الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا» (Furkân (25), 59) ayetinde cemi olarak gelen “السَّمَاوَاتِ” kelimesi, müfred takdirindedir. Canlıların dışındaki varlıkların cemileri müfred olan başka bir kelimeyle beraber zikredilince, Araplar müfredle beraber gelen cemi’den haber verirken onu müfredmiş gibi kabul ederler.⁵³⁹

«وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً» “...gece ile gündüzü birbiri ardınca getiren de O’dur” (Furkân (25), 62) ayetindeki “اللَّيْلَ” ve “النَّهَارَ”, iki şey olduğu halde müfred (خِلْفَةً) ile vasıflanmışlardır. Çünkü «الخِلفَة» mastardır müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennes de tek lafızla gelir⁵⁴⁰

«أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا» “..göklerle yer bitişik bir halde iken biz onları birbirinden kopardık” (Enbiya (21), 30) ayetindeki, «السَّمَاوَاتِ» cemi olduğu halde müfred takdirinde kabul edilmiştir. «كَانَتَا» «رَتْقًا» ifadesindeki «رَتْقًا» mastardır. Müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennes de tek lafızla gelir.⁵⁴¹

Müellifimiz, «كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» “herbiri bir yörüngede yüzmektedir.” (Enbiya (21), 33) ayetinden sonra, «كُلٌّ» kelimesinin sıfat, haber ve fiili müfred olarak gelebilir. Çünkü «كُلٌّ» lafız olarak müfred, mana bakımından cemidir,⁵⁴² demiş ve şiirle iştihadda bulunmuştur.

538- a.g.e., I, 9.

539- a.g.e., II, 79.

540- a.g.e., II, 79.

541- a.g.e., II, 36-37.

542- a.g.e., II, 38.

«وَكَلَّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ» "... herbirini salih insanlar yaptık" (Enbiya(21), 72) ayetinden sonra da yukarıdaki izahat yapılmış, mana gözetildiği için haberin cemi geldiğine işaret edilmiştir.⁵⁴³

Müellif, «إِخْوَةٌ» (Nisâ (4), 12) ayetindeki «إِخْوَةٌ» kelimesinin iki veye daha fazla kişi manası içerdiğini, Arapların cemi lafzını tesniye anlamında kullandıklarını söylemiş ve görüşlerine şiirle istişhadda bulunmuştur.⁵⁴⁴

«يَدِيَهُمَا» (Mâide(5),38) ayetindeki «أَيْدِيَهُمَا» kelimesi «يَدِيَهُمَا» anlamındadır. Araplar, organlarla ilgili cemi lafızları tesniye yerine kullanırlar.⁵⁴⁵

Araplar, iki isim yanyana gelirse, onlardan birine açıklık getirmekle yetinirler.⁵⁴⁶ «وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا» (Tevbe (9), 34) ayetinde geçen «الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ» kelimelerinin sadece birinden haber verilmiştir; «وَلَا يَنْفِقُونَهَا» denmemiştir. Araplar bunu sık sık yaparlar. İki şeyi beraber zikrettiklerinde dinleyicinin malumatından dolayı, ikisinin müşterek olduğu anlaşıldığı için birinden haber vermekle yetinirler. Müellif sonra Arapların böyle kullandıklarına dâir şiirlerden deliller getirmiştir.⁵⁴⁷

«فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ» "Hiçbiriniz buna mâni de olamazdınız." (Hâkka (69), 47) ayetindeki «حَاجِزِينَ» sıfatı cemi olarak gelmiştir. Çünkü «أحد» lafzı; müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennesde aynı lafızla gelir.⁵⁴⁸

543- a.g.e., II, 40.

544- a.g.e., I, 118.

545- a.g.e., I, 166.

546- a.g.e., I, 39.

547- a.g.e., I, 257-258.

548- a.g.e., II, 268.

« وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا » (Mâide (5), 6) ayetindeki « جُنُبًا » kelimesinin müfred, tesniye , cemi, müzekker ve müennes halleri aynıdır. « هُوَ جُنُبٌ » « هُنَّ جُنُبٌ » ve « هِيَ جُنُبٌ، هُمَا جُنُبٌ، هُمْ جُنُبٌ » denmiştir.⁵⁴⁹

« رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ » “Gerida kalanlar (kadınlar)la beraber olmaya razı oldular.” (Tevbe (9) 89) ayetindeki « الْخَوَالِفِ » kelimesi ile kadınların ifade edilmiş olması caizdir. Zira; cem'i, ricâlin, « فواعل » vezninde takdir edilmesi pek nadirdir. Arapların « فَوَارِسٌ، فَوَارِسٌ، فَوَارِسٌ » ve « هَالِكٌ مِنْ قَوْمٍ » gibi ifadeleri istisna mesabesinde.⁵⁵⁰

c- Gayr-ı Munsarif

Ebū 'Ubeyde; daha önce geçen peygamber isimlerinden elif-lam (ال) almayanlar gayr-ı munsariftir. “عِيسَى” ve “مُوسَى” gibi sonunda (ي) bulunanlar da tenvin kabul etmezler⁵⁵¹ diyerek,

« إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسَى وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا »

“Biz Nuh’a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve (nitekim) İbrâhim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub’a esbâta (torunlara), İsa’ya, Eyyüb’e, Yûnus’a, Hârûn’a ve Süleyman’a vahyettik. Davud’a Zebur’u verdik.” (Nisa (4), 163) ayetine işaret etmiştir.

“فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ” “İblis hariç, hepsi secde ettiler.” (Bakara (2), 34) ayetinde “إِبْلِيسَ” kelimesinin istisnadan dolayı mansup olduğu ifade edilmiş; Peşi sıra a’cemi bir kelime olması bakımından gayr-ı munsariftir denmiştir.

⁵⁵² Zira, o a’cemi bir isim olup üç harften fazladır.

549- a.g.e., I, 155.

550- a.g.e., I, 265.

551- a.g.e., I, 143.

552- a.g.e., I, 38.

«وَأَلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا» "Medyen'e kardeşleri Şuayb'i gönderdik.."

(Hûd (11), 84) ayetindeki "مدین" gayr-ı munsarıftır. Çünkü bu kelime müennes bir isimdir⁵⁵³

«لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ» "Onlar için cehennem ateşinden döşekler vardır.

(A'raf (7), 41) âyetinde geçen «جهنم» lafzı gayr-i munsarıftır. Çünkü dört harfli ve müennes bir isimdir.⁵⁵⁴

Müellif, ma'dul sıfatlarla ilgili «مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثَلَاثَ وَرُبَاعًا» (Nisa (4),

3) ayetinin tefsirinde sayı isimleriyle ilgili bilgi vermektedir. "مثنى" ikişer anlamına gelip tenvin kabul etmez, dedikten sonra şiirlerle istiḥadda bulunmaktadır. Daha sonra şu bilgileri vermektedir: Nahivciler dediler ki "مثنى" kelimesi asıl sıfatından udul ettiği için tenvin kabul etmez. Çünkü, onun ilk aslı "إِثْنَيْنِ" idi. "ثَلَاثٌ" ve "رُبَاعٌ" kelimeleri de nahivcilere göre "ثَلَاثٌ" ve "أَرْبَعٌ" kelimelerinden udul ettikleri için tenvin kabul etmezler. Şahr b. Amr b. eṣ-Şerîd şiirinde şöyle der:

وَلَقَدْ قَتَلْتُمْ ثَنَاءً وَمَوْحِدًا وَتَرَكْتُمْ مَرَّةً مِثْلَ أَمْسِ الْمُدْبِرِ

"إِثْنَيْنِ" kelimesini, "ثَلَاثٌ" kalıbında getirir. Şahr el-Ğayyî de şöyle der:

مَنْتَ لَكَ أَنْ تُلَاقِيَنِ الْمَنَايَا أَحَادَ أَحَادٍ فِي شَهْرٍ حَلَالٍ

Aslında "الْوَاحِدُ" olan sayıyı "ثَلَاثٌ" ve "ثَنَاءٌ" kalıbında getirir. Araplar

"رُبَاعٌ" den sonrasını böyle kullanmazlar; ancak el-Kumeyt b. Zeyd el-Esedî şiirinde:

«فَلَمْ يَسْتَرِيثُوكَ حَتَّىٰ رَمَيْتَ فَوْقَ الرَّجَالِ خِصَالًا عَشَارًا»

553- a.g.e., I, 297.

554- a.g.e., I, 214.

“ثلاث” ve “رباع” kalıbında getirmiştir.⁵⁵⁵

«فَرْدًا فَرْدًا»، «إِثْنَيْنِ، إِثْنَيْنِ» (Sebe (34), 46) ayeti “مَثْنَى وَفُرَادَى» anlamındadır. “مَثْنَى” tenvin kabul etmez. Nahivciler “مَثْنَى”nin tenvin almayışını gayr-ı munsarif olmakla açıklamışlardır.⁵⁵⁶

«بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى» (Taha (20), 12) ayetindeki “طوى” kelimesini bir yer ismi olarak anlayanlar onu tenvinsiz zikretmişlerdir. Çünkü bu durumda o, müennes bir kelime ve gayr-ı munsarif olur.⁵⁵⁷

d- İsm-i Mevsûl:

«هِيَ اللَّوَاتِي قَدْ قَعَدْنَ عَنِ الْوَلَدِ» (Nûr (24), 60) ayeti “وَالْقَوَائِدُ مِنَ النِّسَاءِ» manasındadır denilerek, “النِّسَاءِ” yerine “اللَّوَاتِي” ism-i mevsulu getirilmiştir.⁵⁵⁸

Müfred, müenneste “الَّتِي” gelir. Cemi müennes de “وَاللَّاتِي” olarak gelir. Meselâ; «وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ» (Nisa (4),15) ayetinde cemi müennes için (اللَّاتِي) mevsul olarak gelmiştir. Müfred müennes için gelen (الَّتِي)’nin cemisini bazı Araplar “اللَّوَاتِي” diğer bazıları da “اللَّاتِي” olarak ifade ederler. Şair şöyle der:

مِنَ اللَّوَاتِي وَالَّتِي وَاللَّاتِي زَعَمَنَ أَنِّي كَبُرْتُ لِذَاتِي

el-Âhtal da şöyle der:

مِنَ اللَّوَاتِي إِذَا لَأَنْتُ عَرِيكَتُهَا يَبْقَى لَهَا بَعْدَهُ أَلٌ وَمَجْلُودٌ

555- a.g.e., I, 115-116.

556- a.g.e.,II, 150.

557- a.g.e., II, 16.

558-a.g.e., II, 69.

Ömer b. Ebî Rabi'a da şiirinde:

مِنَ اللَّاتِي لَمْ يَحْجُبْنَ يَبْغِينَ حِسْبَةً ولكن لِيَقْتُلْنَ الْبَرِيءَ الْمَغْفَلَا
der.⁵⁵⁹

Araplar "ما" yı "الذّي" manasında kullanırlar.

«Inkar edenler «وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ مَا نُمَلِّي لَهُمْ خَيْرٌ لَأَنْفُسِهِمْ» sanmasınlar ki kendilerine mühlet vermemiz, onlar için daha hayırlıdır..» (Âl-i İmrân (3), 178) ayetinde olduğu gibi.⁵⁶⁰

«الذّي», «مَا» (Bakara (2), 175) ayetindeki «مَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ» anlamına gelmektedir. Ayet, «مَا الَّذِي صَبَّرَهُمْ عَلَى النَّارِ وَدَعَاهُمْ إِلَيْهَا» anlamındadır. Burada taaccub kastedilmemiştir.⁵⁶¹

"مَا" nın gelip gelmemesi bir anlam değişikliğine sebep olmuyorsa zaid kabul edilir. «فَبِمَا نَقْضِهِمْ» (Nisâ (4), 154) ayetinde olduğu gibi. âyet «فَبِنَقْضِهِمْ» anlamında kabul edilmiştir.⁵⁶²

«مَنْ» müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennesde kullanılır. «مَنْ... iyi işler yapanlar kendileri için (cenneteki yerlerini) hazırlamış olurlar. (Rûm (30), 44) ayetinde "من" cemi yerinde kullanılmıştır.⁵⁶³

«وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا» "Sizden (siz kadınlardan) kim Allah'a ve Rasulüne itaat eder ve yararlı iş yaparsa" (Ahzâb (33), 31) ayetinde "من" müennes yerinde kullanılmıştır. Bazen "من" den sonra gelen fiil tekil geldiği halde anlam olarak çoğul kastedilebilir. Çoğul sorulduğu halde «مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ» demek gibi.⁵⁶⁴

«اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْأَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ» "Sizden herhangi bir ücret iste-

559- a.g.e., I, 119-120.

560- a.g.e., I, 108.

561- a.g.e., I, 64.

562- a.g.e., I, 142.

563- a.g.e., II, 124.

564- a.g.e., II, 41.

meyen kimselere tabi olun; çünkü onlar hidayete ermiş kimselerdir.” (Yâsin (36), 21) ayetinde “من” cemi yerinde kullanılmıştır.⁵⁶⁵

e - Masdar:

Sülasi fiillerin masdarları hakkında bağlayıcı bir kaide ortaya koymak mümkün değildir. Masdar belli kurallara bağlı olmaksızın bir çok farklı şekilde gelir. Sülasi fiillerin bu vezinleri semâ' yoluyla ve luğat kitaplarına müracaatla öğrenilebilir. Ebû 'Ubeyde de eserinde yer yer masdarlara işaret etmekte, bazen de i'rabı hakkında bilgi vermektedir.

« نَشَرَ الْمَيْتُ، «نَشُورًا» (Furkân (25), 3) ayetindeki «نَشُورًا» «نَشَرَ الْمَيْتُ» ifadesindeki gibi “نَشَرَ” nin masdarıdır; denmiş ve “ölümden sonra dirilmek anlamına geldiği” ifade edilmiştir.⁵⁶⁶

« دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا » “... oracıkta yokoluvermeyi istediler.” (Furkân (25), 13) ayetindeki “ثُبُورًا” lafzı “ثَبَّرَ الرَّجُلُ” nun masdarıdır.⁵⁶⁷

Masdar, failine sıfat olabilir. Araplar böyle yaparlar. Meselâ: «أَوْ يُصْبِحَ» «أَوْ يُصْبِحَ مَأْوَاهَا غُورًا» “Yahut bağının suyu dibe çekilir de bir daha onu arayıp bulamazlar.” (Kehf (18), 41) ayetindeki “غُورًا” lafzı “غَائِرًا” anlamındadır. Araplar faile masdarı sıfat olarak getirirler. Keza, tesniye ve cemi farkı gözetmeksizin her iki durumda da masdar lafzını kullanırlar.⁵⁶⁸ Müellif bu söylediğine şiirlerle istişhadda bulunmuştur.

« أَصْبَحَ مَأْوَكُمْ غُورًا » (Mülk (67), 30) ayetindeki “غُورًا” kelimesi de masdardır ve “غَائِرًا” anlamındadır.⁵⁶⁹

« فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ » “Şimdi arda kalan birşey görüyor musun?” (Hâkka (69), 8) ayetinde geçen “بَاقِيَةٍ”, “بَقِيَّةٌ” anlamındadır ve “الطَّائِفِيَّةُ” ka-

565- a.g.e, II, 159.

566- a.g.e., II, 70.

567- a.g.e., II, 71.

568- a.g.e., I, 403.

569- a.g.e., II, 262.

libında masdardır. “فَاعِلٌ” takdirinde olan masdarlar pek azdır. Yine masdarlar, “مَفْعُولٌ” vezninde de gelmişlerdir. “دَعَّ مَعْسُورَهُ”, “أَقْبَلَ مَيْسُورَهُ” ve “مَعْقُولُهُ” ifadelerinde olduğu gibi.⁵⁷⁰

Masdarlara sıfat gelecek olursa, onlar faili zikredilmeyen isim yerine kullanılırlar. «فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ» “Artık Sûr’a bir defa üflendiği zaman” (Hâkka (69),13) ayetinde olduğu gibi. Sıfat gelmezse masdar; «ضَرَبَ ضَرْبًا» ifadesindeki gibi olur.⁵⁷¹

“بَلَدَةٌ مَيِّتًا” (Furkân (25), 49) ayetinde geçen “مَيِّتًا” lafzı hafifleterek okunmuştur. “هَيْنٌ”, “لَيْنٌ” ve “ضَيْقٌ” kelimelerinin hafifleyerek “هَيْنٌ”, “لَيْنٌ” ve “ضَيْقٌ” olarak okunması gibi. “البلدة” kelimesi müennes olduğu halde “مَيِّتَةٌ” gelmeyip müenneslik (ة) sını almamıştır. Çünkü; “المكان” manası kastedilmiştir.⁵⁷²

«أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا» “... göklerle yer bitişik bir halde iken biz onları birbirinden kopardık.” (Enbiyâ (21), 30) ayetinde geçen “رَتْقًا” lafzı, müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennes farkı gözetmeksizin, hepsine aynı lâfızla sıfat olan masdara misaldir.⁵⁷³

«فَادَاءٌ» ve «مَنَا» (Muhammed (47), 4) ayetinde “فَادَاءٌ» ve «مَنَا» masdarlarının her ikisi de fiillerinin yerinde zikredilmiş olmaları hasebiyle mansupturlar. Âyet «فَادَاءٌ أَنْ تَمْنُوا وَإِمَاءٌ أَنْ تَفَادُوا» anlamındadır. “سَقِيًّا” ve “أَمْهَلٌ” nin “مَهْلًا” yerinde veya “رُعِيَّتٌ” ve “سُقِيَّتٌ” lafızlarının “رُعِيًّا” yerinde gelmesi gibidir.⁵⁷⁴

«وَقِيلَهُ يَا رَبِّ» (Zuhruf (43),88) ayetindeki “قِيلَهُ” masdarı mansuptur. Ebû ‘Amr’a göre, «نَسَمِعُ قِيلَهُ» tevilindedir. Başkaları ise onu, «يَقُولُ» fiilinin yerinde kullanılmış olmakla tevil etmiştir.⁵⁷⁵

570- a.g.e., II, 267.

571- a.g.e., II, 267.

572- a.g.e., II, 76.

573- a.g.e., II, 37.

574- a.g.e., II, 214.

575- a.g.e., II, 207.

«إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا» "Allah'ın gerçək bir vadi olarak hepinizin dönüşü ancak O'nadır." (Yûnus (10),4) ayetindeki "وَعَدَّ اللَّهُ" mansuptur. Çünkü, "وَعَدَّ اللَّهُ" yerinde gelen bir masdardır. Araplar; masdar "فَعَلَ" yerinde gelirse onu mansub yaparlar. Şair beytinde ;

تَسْعَى الوشاةُ جَنَابِيهَا وَقِيلُهُمْ إِنَّكَ يَا ابْنَ أَبِي سُلْمَى لَمَقْتُولُ
demiştir. «وَقِيلُهُمْ» mansub olmuştur. Çünkü, "يَقُولُونَ" yerinde kullanılmıştır.⁵⁷⁶

«مَغْفِرَتِكَ» "غفرانك" kelimesi "غُفِرَانَكَ رَبَّنَا" (Bakara (2), 285) ayetinde anlamında olup «إِغْفِرْ لَنَا» yerinde kullanılmış ve mansub olmuştur.⁵⁷⁷

«وَعَدَّ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ» "(Bu) Allah'ın vâdettiğidir. Allah vâdin-den dönmez." (Rûm (30), 6) ayetinde "وَعَدَّ اللَّهُ" iki konumdan dolayı mansubtur. Birincisi: «وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ وَعَدًّا مِنْ اللَّهِ» gibi yorumlanarak "سيغلبون" fiilinin masdarı yerinde gelmesiyle, ikincisi: «وَعَدَّ»'nin "فَعَلَ" ve "يَفْعَلُ" yerinde gelmesinin caiz oluşundan dolayı mansub kılınmıştır.⁵⁷⁸ "فَعَلَ" veya "يَفْعَلُ" yerinde kullanılan masdarların mansub yapıldığına yukarıda naklettiğimiz beyitle istişhadda bulunulmuştur.

«سُنَّةُ اللَّهِ» (Ahzâb (33), 61-62)⁵⁷⁹ ayetlerinde "سُنَّةُ اللَّهِ" ile «سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ» (Yâsin (26), 58)⁵⁸⁰ ayetindeki "قَوْلًا" lafzı, zikredilmeyen fiilin masdarı yerinde gelmişlerdir.

«سُنَّةُ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ» (Mü'min (40), 85) ayetinde de "سنة" masdarı, lâfzı zikredilmeyen fiilin masdarı olarak gelmiş ve mansub olmuştur.⁵⁸¹

576- a.g.e., I, 274.

577- a.g.e., I, 84.

578- a.g.e., II, 119.

579- a.g.e., II, 141.

580- a.g.e., II, 164.

581- a.g.e., II, 195.

«حَفِظًا» (Secde (41), 12)⁵⁸² ayetinde «وَزَيْنًا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَحِفْظًا»
 «وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ» (Şûrâ (42), 14)⁵⁸³ ayetinde «
 رَحْمَةً» (Duhân (44), 5-6)⁵⁸⁴ ayetlerinde «إِنَّا كُنَّا مُرْسَلِينَ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ», «بَغْيًا»
 lafzı yukarıdaki masdarların mansub oluşuyla izah edilmiştir.

Ebû 'Ubeyde, «مَا» 'ya da masdar anlamı vermiştir. Meselâ; «أَوْلَمُ»
 «نُعَمِّرُكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ» (Fâtır (35), 37) ayetinde «مَا» masdar anlamı
 içerir. Ayet «أَوْلَمُ نُعَمِّرُكُمْ عُمْرًا يَتَذَكَّرُ فِيهِ» anlamındadır,⁵⁸⁵ demiştir.

f- İsm-i Fâil, İsm-i Mef'ûl

Müellif, «عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ» (Tevbe (9), 109) ayetindeki «هَارٍ» kelime-
 sinin aslında «هَائِرٍ» olduğunu, Arapların bu gibi (ism-i) faillerden ya (ي)yi
 attıklarını, «كَيْدٌ خَائِبٌ» yerine «كَيْدٌ خَابٌ» ve «لَاثٌ» yerine «لَاثٌ» dedikleri-
 ni ifade etmiştir.⁵⁸⁶

«الْأَشْقَى» (Leyl (92), 15) «O ateşe ancak şakiler girer» (Leyl (92), 15) «الْأَشْقَى»
 kelimesi «أَفْعَلٌ» veznededir. Araplar «فَاعِلٌ»yi «أَفْعَلٌ» yerinde kullanır-
 lar. Tarafe, şiirinde şöyle demiştir.

تَمَنِّي رِجَالُ أَنْ أَمُوتَ وَإِنْ أَمُتُ فَتِلْكَ سَبِيلُ لَسْتُ فِيهَا بِأَوْحَدٍ
 «أَوْحَدٌ» kelimesi «وَاحِدٌ» yerine gelmiştir.⁵⁸⁷

«وَذَلِكَ هَيِّنٌ عَلَيْهِ» (Rûm (30), 27) ayeti «وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ»
 manasında anlaşılabilir. Çünkü «أَفْعَلٌ» kelimesi «الْفَاعِلُ» yerine kullanılabilir.

Şair beytinde şöyle der:

لَعَمْرِكَ مَا أَدْرِي وَإِنِّي لَأَوْجَلُ عَلَى أَيَّنَا تَعْدُو الْمَنِيَّةُ أَوْلُ
 «إِنِّي لَأَوْجَلُ» (لَوْجَلُ) anlamındadır.⁵⁸⁸
 «الرَّاحِمُ» kelimesi «الرَّحِيمُ» anlamındadır.⁵⁸⁹

582- a.g.e., II, 196.

583- a.g.e., II, 199.

584- a.g.e., II, 208.

585- a.g.e., II, 156.

586- a.g.e., I, 269.

587- a.g.e., II, 301.

588- a.g.e., II, 121.

589- a.g.e., I, 21.

şerden istisna kılmak anlamında olduğunu, «*اسْتَنْبَيْتُهُ*» 'nun «*حَاشَيْتُهُ*» ile aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.⁶⁰⁵

وَهَنَ، يَهِنُ " fiili "تهنوا" (Muhammed (47), 35) ayetindeki "فَلَا تَهِنُوا" dan türemiştir.⁶⁰⁶

"ق" harfi "وَقَرْنَ" fiili (Ahzâb (33), 33) ayetindeki "وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ" kesralıysa fiil, "وَزِنْتَ، تَزِنُ" vezninden gelen "وَقَرْتَ، تَقِرُّ" dan türemiştir. "ق" harfi fethalıysa "قَرَرْتُ، تَقِرُّ" dan türemiştir. Fiil "قَرَرْتُ، تَقِرُّ" dan türemiştir. Araplar kelimeyi hafifletmek için ikinci "ر"yı hafifletmişlerdir.⁶⁰⁷

"أَلِدُ الْخِصَامَ" (Bakara (2), 204) "düşmanlığı şiddetli olan" anlamındadır. Fâcir için "أَبَلٌ" ve "أَلِدٌ" denir. Cümle içinde "قَدْ بَلَّتُ"، "وَلَدَدْتُ بَعْدِي" gibi kullanılır.⁶⁰⁸

"لَا يَحْزُنُكَ" (Mâide (5), 41) ayetindeki, "يَحْزَنُكَ" fiilinin mazisi olarak "أَحْزَنْتُهُ" ve "حَزَنْتُهُ" fiilleri kullanılır.⁶⁰⁹

Cümlede emirden sonra gelen bir muzari fiil, emre mefûl olan nekre bir kelimedenden sonra gelmişse, «*فَهَبْ لِي مَنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرِثْنِي*» (Meryem (19), 5-6) ayetlerindeki "يَرِثْنِي" fiili gibi, nekre kelimeyi belirleyen sıfat cümlesinin fiili olarak merfu veya meczûm okunabilir. Nitekim; «*اِئْتِنِي بِدَابَّةٍ*» «*اِئْتِنِي بِدَابَّةٍ*» cümlesinde "اركب" fiili merfudur. Çünkü cümle «*اِئْتِنِي بِدَابَّةٍ*» anlamındadır. "اركب" fiilini meczûm okuyanlar cümleye şart cevap anlamı vermişlerdir. Bu durumda cümle «*فَأَيْتُكَ إِنْ وَهَبْتَهُ لِي*» anlamındadır.⁶¹⁰

«*إِنَّهُ لَا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا*» (Taha (20), 89) ayeti, «*أَفَلَا يَرَوْنَ إِلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا*» anlamındadır. Bu durumda "يَرْجِعُ" fiili merfudur. Zamiri yok kabul

605- a.g.e., I, 310.

606- a.g.e., II, 216.

607- a.g.e., II, 137.

608- a.g.e., I, 71.

609- a.g.e., I, 166.

610- a.g.e., II, 1.

edenler (أَنْ لَا يَرْجِعَ) mansub okumuşlardır.⁶¹¹

İstifhamın cevabı olan fiilin önüne “ف” gelirse bu fiil mansub olur. «رَبُّ لَوْ لَا أَخْرَتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصْدَقَ» (Münâfikûn (63), 10) ayetindeki “أصدق” gibi. Nitekim; “مَنْ عِنْدَكَ فَآتِيكَ” ve “كَذَا فَافْعَلْ كَذَا” “ف” den sonra gelen fiiller mansubtur. Yukardaki ayetin devamı olan “وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ” cümlesindeki “أكن” meczumdur. Çünkü “أصدق” kelimesine mâtuftur. «أصدق» cezm mevkiindedir, başına “ف” gelmeseydi; meczûm olacaktı.⁶¹²

«وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ» “sabâh akşam tesbih et” (Âl-i İmrân (3), 41) ayetindeki “الإبكار” kelimesi “أبكر” dan masdardır. “أبكر، يبكر، إبكاراً” olarak gelir. Bu fiilin, “بكر، يبكر، بكاراً” vezinleri çok kullanılırlar.⁶¹³

«إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسَطِينَ» “Allah adil olanları sever” (Maide (5), 42) ayetindeki “المقسطين” kelimesi “أقسط، يقسط” dan türemiştir.⁶¹⁴

«شَاقِقْتُهُ» “شفاق” kelimesi “فَانَّهُمْ فِي شِقَاقٍ» (Bakara (2), 137) ayetindeki “شفاق” kelimesi “شاقه» anlamındadır. Masdar, “المشاقفة” olarak da gelir.⁶¹⁵

«يُفَاعِلُ» kalıbından gelen fiiller, en az iki kişi arasında vuku bulurlar. Ancak bunun «فَاتَلَهُمُ اللَّهُ» (Tevbe (9), 30) ayetinde görüldüğü gibi istisnaları vardır.⁶¹⁶

Bazen muzari fiil yerine, mazi kullanılır. «وَأَمْرًا مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ» (Ahzâb (33), 50) ayetindeki «وَهَبَتْ» fiili “تهب” anlamındadır. Araplar, muzari fiil yerine mazi kullanırlar. Şair şöyle demiştir:

إِنْ يَسْمَعُوا رِيْبَةً طَارُوا بِهَا فَرَحًا وَإِنْ ذُكِرَتْ بِسُوءٍ عِنْدَهُمْ أذِنُوا

611- a.g.e., II, 24.

612- a.g.e., II, 259.

613- a.g.e., I, 93.

614- a.g.e., I, 166.

615- a.g.e., I, 58.

616- a.g.e., I, 31.

burada « طَارُوا » fiili “يَطِيرُوا” anlamındadır.⁶¹⁷

“فسقناه” (Fâtır (35), 9) ayetindeki « أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتَثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ » “فَيْسُوقُهُ” anlamındadır. Araplar “نَفَعَلُ” yı “فَعَلْنَا” yerine kullanırlar.⁶¹⁸ Müellif, buna yukardaki beyitle delil getirmiştir.

Fiil, bazen hazfedilebilir. Meselâ; « بَلْ مِثْلَ مِثْلَ إِبْرَاهِيمَ » (Bakara (2), 135) ayetindeki “مِثْلَ” kelimesi gizli gelen bir fiilin mef’ulu konumunda olduğu için mansubtur. Ayet, « بَلْ اتَّبِعُوا مِثْلَ إِبْرَاهِيمَ » veya « عَلَيْكُمْ مِثْلَ إِبْرَاهِيمَ » anlamındadır.⁶¹⁹

« فَأَمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ » (Nisa (4), 170) ayetindeki “خَيْرًا” kelimesini mansup kılan, gizli gelen “يَكُنُّ” fiilidir.⁶²⁰

« لَا يَقْضِي عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا » (Fâtır (35), 36) ayetindeki “فَيَمُوتُوا” mansubtur. Çünkü “لَيَمُوتُوا” anlamındadır. el-Halîl, hiçbir fiil “أَنْ”i gizli veya açık olarak almadan, mansub olmaz demiştir. Bunun üzerine ona “fiil حتى , لِن , كي ve ل (kesralı) gibi edatlarla da mansup yapılmıştır” denince, el-Halîl; bütün bu yerlerde amil “أَنْ” dir” demiştir.⁶²¹

« وَحَسِبُوا أَنْ لَا تَكُونَ فِتْنَةً » (Mâide (5), 174) ayetindeki “تَكُونَ” fiilini mansub okuyanlar, “أَنْ” amel ettirmişlerdir. Çünkü “أَنْ”den sonra gelen “لَا” edatı “أَنْ” in amel etmesine engel olmaz.⁶²²

Müellif, « أَفَلَا يَرُونَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا » “O şeyin, kendilerine hiçbir sözle mukabele edemeyeceğini görmezler mi?” (Tâhâ (20), 89) ayetindeki “أَلَّا يَرْجِعُ” ifadesinin “إِنَّهُ لَا يَرْجِعُ” anlamında olduğunu; zamir takdir edilmeseydi “يَرْجِعُ” fiilinin mansub okunmuş olacağını belirtmiştir.⁶²³

617- a.g.e., II, 139.

618- a.g.e., II, 152.

619- a.g.e., I, 57.

620- a.g.e., I, 83.

621- a.g.e., II, 155.

622- a.g.e., I, 174.

623- a.g.e., II, 24.

b- Emir

Müellif, « وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ » (Mu'minûn (23), 28) ayetindeki "قُلْ" fiili amel ettirilmediği için "الحمد" nün merfu olduğunu ifade etmiştir. Buradaki i'rabın mahkî (hikaye edilmiş) olduğunu, "الحمد" lafzının olduğu gibi söylenmesinin gerektiğini; şayet "قُلْ" fiili amel ettirilmiş olsaydı قُلْ خَيْرًا gibi olacağını belirtmiştir.⁶²⁴

« أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ » (Neml (27), 25) ayetindeki "يسجدوا" kelimesinin emir ifade ettiği söylenmiştir. Müellif, "أَسْجُدُوا" emir fiilinden önce gelen ya (ي)nin tenbih için fazladan getirildiğini "اسجدوا" emir fiilinin başındaki elifin, "إِضْرِبْ يَا فَتَى", "وَأَسْجُدُوا" ve « وَأَسَلْمٌ » fiillerinin başında bulunan elifler gibi vasıl için gelen cinsten olduğunu, bu sebeple zikredilmediğini savunmuştur. Daha sonra şiirlerle söylediğine delil getirmiştir.⁶²⁵

"هَلْمٌ" kelimesinde ihtilaf vardır. Bazıları "هَلْمٌ" ism-i fiildir derken; bazıları emir fiildir demişlerdir. « قُلْ هَلْمٌ شُهَدَاءَكُمْ » "De ki; şahitlerinizi getirin!.." (En'am (6), 150) ayetinden sonra şu bilgiler yer almaktadır: "هَلْمٌ" bazı kavimlere göre, müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennesde, bütün bu durumlarda aynı lâfızla "هَلْمٌ" olarak gelir. Ehli Hicaz'ın görüşü budur. (Bunlara göre ism-i fiildir, emir fiili değildir. Çünkü o, her ne kadar emir manası içerse de muhataba ya (ي)'sını kabul etmemektedir.) Ehli Necd'e göre o, (sonuna açık bir şekilde şahıs zamirlerini alabilir) müfred müzekkerde "هَلْمٌ", müennesde "هَلْمِي", tesniyede "هَلْمًا", cemi müzekkerde "هَلْمُوا", müennesde "هَلْمُنَّ" olarak gelir. Bunlar; bu fiil vezinlerini "هَلَمْتُ" dan türetmişlerdir.⁶²⁶ Bunlara göre "هَلْمٌ" emir fiildir. Çünkü, emir manası içermekle beraber muhataba ya (ي)sını kabul etmektedir.

624- a.g.e., II, 58.

625- a.g.e., II, 93.

626- a.g.e., I, 208.

« هَلُمُّ هَيْتَ لَكَ » (Yûsuf (12), 23) ayetindeki « هَيْتَ لَكَ » kelimesi, « هَلُمُّ » « هَلُمُّ » anlamındadır, Yukarıdaki « هَلُمُّ » lafzında da geçtiği gibi « هَيْتَ » lafzı da tesniye, cemi, müzekker ve müennesde hep aynı lafızla gelir, ancak kendinden sonra, adet belirten lâfız هَيْتَ لَكَ ve هَيْتَ لَكِنِّ ifadelerinde görüldüğü gibi zikredilir.⁶²⁷

c- Mukârebe Fiilleri

Müellif, « لَمْ يَكِدْ يَرَاهَا .. neredeyse onu dahi göremez. » (Nûr (24),40) ayetinden sonra « كَادَ » için şu bilgileri verir: کَادَ birçok manaya gelir. Bazen mukârebe ifade eder. Bazen cümlede takdim ve te'hir ifade eder, bazen de yakınlık ifade etmez; bilakis « görmeye yakın bile olmadı » anlamı verir. Bu durumda o, « لَمْ يَرَهَا وَلَمْ يَكِدْ » yerindedir. Mukârebe için « مَا كِدْتُ أَعْرِفُ إِلَّا » « كَادَ الْعَرُوسُ أَنْ يَكُونَ أَمِيرًا وَكَادَ النَّعَامُ بَعْدَ إِنْكَارٍ » şeklinde misal verilmiştir.⁶²⁸

« إِنَّ كَادَ لَيُضِلُّنَا عَنْ آلِهَتِنَا » «Bizi neredeyse tanrılarımızdan saptıracaktı...» (Furkân (25), 42) ayetinden sonra « كَادَ »nin, burada mukârebe ifade ettiği ve daha önce « كَادَ » hakkında bilgi verildiği söylenmiştir.⁶²⁹

« عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا » «Umulur ki; Allah kafirlerin gücünü kırar.» (Nisâ (4), 84) ayetindeki « عَسَى اللَّهُ » ifadesi «Allahu Teala tarafından bir îcâbdır, denildikten sonra , Kur'an'da geçen bütün عَسَى'ların kesinlik ifade ettiği, Arapların عَسَى'yı racâ (ümit) ve yakîn (kesinlik) anlamında kullandıkları, Kur'an'daki kullanımların bu iki luğattan birine uyum sağladığı belirtilmiştir. Daha sonra da bu görüş şiirlerle desteklenmiştir.⁶³⁰

627- a.g.e., I, 305.

628- a.g.e., II, 67.

629- a.g.e., II, 75.

630- a.g.e., I, 134.

d- Ef'âl-i Kulûb

Müellif, «الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ» “Onlar kesinlikle rablerine kavuşacaklarını düşünen ve bunu kabullenen kimselerdir.” (Bakara (2), 46) ayetindeki “ظنّ”nin yakın anlamında olduğunu ifade ettikten sonra, “ظنّ” fiili iki yönlüdür; bazen yakîn, bazen de şek (şüphe) anlamı ifade eder.” demiştir.⁶³¹ «يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهَ» (Bakara (2), 249) ayetindeki “يظنون” , “يُوقِنُونَ” anlamındadır.⁶³²

«وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ مَا نُمَلِّي لَهُمْ خَيْرٌ لَّأَنفُسِهِمْ» “İnkâr edenler sanmasınlar ki kendilerine mühlet vermemiz onlar için daha hayırlıdır.” “Âl-i İmrân (3), 178) ayetindeki (أَنْ) nin elifi fethalıdır. Çünkü يحسبنّ amel etmiştir.⁶³³

«وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا أَنَاَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرٌ لَّهُمْ» “Allah’ın kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler; sanmasınlar ki o kendileri için hayırlıdır.” (Âl-i İmrân (3), 180) ayetindeki «خيراً» mansup gelmiş, «هو» kendinde amel etmemiştir. Nitekim; tamamlanmayıp bir haberin gelmesini gerektiren bütün cümleler böyledir. مَا» «مَا ظَنَنْتُ زَيْدًا» ifadesinde görüldüğü gibi. Burada «مَا ظَنَنْتُ زَيْدًا» ifadesiyle yetinilmez. Çünkü bu durumda cümle yarım kalır. Ancak رَأَيْتُ» «رَأَيْتُ» de durum farklıdır. Çünkü cümle tamamlanmıştır. Bu sebeple ondan sonra «خَيْرٌ» diyerek «خَيْرٌ» kelimesi merfu getirilebilir. Onu mansup getirmek de caizdir.⁶³⁴

«الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ» (En’am (6), 96) ayetindeki «جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ» «الشَّمْسُ» kelimeleri mansuptur. “سكناً” kelimesini nasb eden fiil onları da mansub etmiştir.⁶³⁵

631- a.g.e., I, 30-40.

632- a.g.e., I, 77.

633- a.g.e., I, 108.

634- a.g.e., I, 109-110.

635- a.g.e., I, 201.

ifade edilmiştir.⁶³⁹

« قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتُو تَذَكْرُ يُوسُفَ » (Oğullar:) “Allah’a andolsun ki sen hâlâ Yûsuf’u anıyorsun..” dediler.” (Yûsuf (12), 85) ayetindeki « تَفْتُو تَذَكْرُ » anlamındadır. Şair Evs b. Hacer, şöyle demiştir:

فَمَا فَتِنْتُ خَيْلٌ تَتُوبُ وَتَدْعِي وَيَلْحَقُ مِنْهَا لَاحِقٌ وَتَقَطُّعُ

Şiirdeki “فَمَا فَتِنْتُ” ifadesi “فَمَا زَالَتْ” anlamındadır. Hidâş b. Zuher de beytinde şöyle demiştir:

« وَأَبْرَحُ مَا أَدَامَ اللَّهُ قَوْمِي بِحَمْدِ اللَّهِ مُنْتَطِقًا مُجِيدًا »

Mâna; “لَا أَبْرَحُ لَا أزالُ” şeklindedir.⁶⁴⁰

« لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ » (Tâhâ (20), 91) ayetindeki “لَنْ نَبْرَحَ” ifadesi anlamındadır. Araplar böyle kullanırlar.⁶⁴¹

Ebû‘Ubeyde, “كان” nin zaid olarak kullanıldığını da ifade etmiştir. O, “مَا يَكُونُ لَنَا” (Furkân (25), 18) ayetinin mecâzı “مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ” dır. “كان” burada zaid harflerdendir demiştir. Daha sonra şiirle istişhadda bulunmuştur.⁶⁴²

« وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا » (Ahzâb (33), 54) ayetindeki “كان” nin de zaid olduğunu ifade etmiş ve şiirle istişhadda bulunmuştur.⁶⁴³

“كان”nin zaid kabul edilmesinde bir gariplik söz konusu değildir. Başka nahivciler tarafından da “كان”nin zaid gelebileceği kabul edilmiştir. Özellikle sıfat-mevsuf, âtîf-ma’tufun aleyh, ما ve taaccup fiili , نعم ve faili arasına zaid olarak girebilir. Câr ve mecrur arasına şâz durumlarda gelir.⁶⁴⁴

639- a.g.e., II, 140-141.

640- a.g.e., I, 316.

641- a.g.e., II, 25.

642- a.g.e., II,71-72.

643- a.g.e., II, 140.

644- el-Eşmûnî, ‘Ali b. Muhammed, Haşiyetu’s-Şabbân ‘alâ Şerhi’l-Eşmûnî ‘alâ Elfiyeti İbn Mâlik, Dâru’l-Fikr, I-II, trz. I, 239-241.

3- EDATLAR

a- **إِن، أَنْ، إِنْ** vb. Edatlar

Ebū 'Ubeyde, Mecâzu'l-Kur'ân'ın bir çok yerinde harflerle ilgili görüşlerini aktarmaktadır. Biz bu bilgileri derleyip, bir plan dahilinde aktarmaya çalıştık.

Müellif, bazı sûrelerin başında geçen hece harfleriyle ilgili malumatı şu şekilde vermiştir. «**ألم**» (Bakara (2), 1) ayetindeki;

“**أ**”, “**ل**” ve “**م**” her üçü de sakindir. Çünkü hece harfleridirler. Hece harflerinin de i'rabı olmaz.⁶⁴⁵

“**إِنْ**”, başta gelirse ibtidadan dolayı (إِنْ) kesralı okunur.

«**إِنَّمَا نُمَلِّي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا**» (Âl-i İmrân (3), 178) ayeti (istinaf) yeni başlayan bir cümledir. İbtida'dan dolayı (إِنْ) kesralı okunmuştur.⁶⁴⁶

«**فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ**» (Âl-i İmrân (3), 195) ayetinde “**أَنْ**” okunmuştur. Çünkü cümle başında değil, ara cümlede gelmiştir. Ebū 'Ubeyde, bu âyet hakkında “cümle muhtasar bir şekilde **وَقَالَ إِنِّي لَا**» «**إِنْ**» okunacaktı.” diyerek “**قَوْلٍ**”den sonra gelen “**أَنْ**”nin kesralı olduğuna işaret etmiştir.⁶⁴⁷

Müellif; «**وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ مَا نُمَلِّي لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنْفُسِهِمْ**» “İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz onlar için daha hayırlıdır.” (Âl-i İmrân (3), 178) ayetindeki «**أَنْ**» lafzı fethalıdır; çünkü kendinden önce gelen “**يَحْسَبَنَّ**” kendinde amel etmiştir, demiştir.⁶⁴⁸

«**إِنْ**», bilindiği gibi isim cümlesinin başında geldiğinde mübtedayı nasb, haberini ref eder. Buna rağmen Kur'ân-ı Kerim'de bu fonksiyonunu icra etmediği de görülmektedir. Buna misal olarak; müellif, «**إِنَّ هَذَانِ**» «**لَسَاحِرَانِ**» “... bu ikisi muhakkak ki sihirbazdırlar...” (Tâhâ (20), 63) ayetini

645- el-Mecâz, I, 28.

646- a.g.e., I, 109.

647- a.g.e., I, 112.

648- a.g.e., I, 108.

ele almış, bu konuda farklı yorumları aktarmış ve paylaştığı görüşü de ifade etmiştir. Ebû 'Ubeyde şöyle diyor: "Ebû 'Amr, 'İsâ ve Yûnus yukardaki ayetin lafız olarak «*إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ*» olduğunu ancak «*هَذَانِ*» yazıldığını, isabetli olanın ise «*هَذَيْنِ*» olması gerektiğini söylemişlerdir. Ebu'l-Hattâb ise, Beni Kinâne'den bir grubun ve başkalarının tesniye'yi cer ve nasb mahallinde merfu okuduklarını zannetmiştir. Bişr b. Hilâl dedi ki: "إِنَّ" ibtida ve icab anlamındadır. Zira o kendisinden sonra gelen kelimedede amel ettiği halde daha sonra gelende amel etmemiştir. İsmi nasb eder; oysa haberi nasb etmez. Bu durumda haber merfu olarak kalır. Durum böyle olunca *إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ* ayeti iki cümle olarak değerlendirilir ve şu şekilde olur: (إِنَّهُ أَي نَعَمَ) Cümleye başlama anlamında "Evet" dedikten sonra "هَذَانِ" "bu ikisi sihirbazdır..." denilmiştir.⁶⁴⁹ Ebû 'Ubeyde'nin, bu son görüşü benimsediği anlaşılıyor. Nitekim; O, إِنَّ'nin başa geldiği kelimeyi hemen takip eden tevabî'den üç beyitle misal vererek tevabî'den olan kelimelerin merfu olduğunu göstermiş ve bu görüşü şöyle desteklemiştir: «*إِنَّ*» «*إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ اللَّهُ وَمَلَائِكَتُهُ*» (Ahzâb (33), 56) Bazıları bu ayetteki «*مَلَائِكَتُهُ*» lafzını ibtidaya iştirak ederek merfu okumuşlar, إِنَّ'yi amel ettirmemişlerdir. Ben fasih Araplardan birçok kişinin Ka'be'yi ziyaret esnasında «*إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ اللَّهُ وَالْمَلَكُ لَا شَرِيكَ لَكَ*» diyerek "النعمه" lafzını merfu okuduklarını işittim. Yukarıdaki ayette bulunan إِنَّ lafzını bazıları إِنَّ okumuşlardır. Ancak "إِنَّ"yi hafifleterek "إِنْ" olarak okumanın caiz olmadığı, şayet إِنَّ okunursa cümleye «*إِنَّ هَذَانِ إِلَّا*»nın da girmesinin gerektiği ve netice itibarıyla «*إِنَّ هَذَانِ إِلَّا*» olması icab ettiği savunulmuştur.⁶⁵⁰

"إِنَّ" lafzı tahfif edildiğinde (إِنْ) ref eder, إِنَّ olduğunda ise nasb eder.⁶⁵¹

649- a.g.e., II, 21-22.

650- el-Mecâz, II, 22-23; Bu âyetle ilgili geniş bilgi için Bkz. İbn Hişâm, Şerhu Şuzûri'z-Zeheb, s. 48-53.

651- el-Mecâz, II, 160.

Bir cümle “İN” ile başlıyorsa bunun haberinden önce de “İN” bulunamaz, anlayışından hareketle “İN” ile başlayan «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ» (Hac (22), 17) ayetinin haberi “إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ” geldiğinden, başkaları ayeti şart ceza şeklinde yorumlamış.⁶⁵² Ebū ‘Ubeyde ise ikinci “İN” lafzını zaid harf olarak telakki etmiştir.⁶⁵³

Müellif “İN” edatının “ما” anlamında kullanıldığını da ifade etmiştir. «مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ» (Kasas (28), 36) ayeti için mecâzı «إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرَى» demiştir.⁶⁵⁴

Ebū‘Ubeyde, «وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ» “gerçek şu ki; onların çoğunu yoldan çıkmış bulduk.” (A’raf (7), 102) ayetini “إِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ إِلَّا” olarak yorumlamış «İN» edatını da «ما» anlamında ele almıştır. Ayrıca Araplar, «ل» harfini cümleye tekid için getirirler demiş ve buna şiiirle istişhadda bulunmuştur.⁶⁵⁵

«وَلَيْنِ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ» (Fâtır (35), 41) ayetindeki İN edatı ما anlamındadır. Müellif, «وَإِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لِيَتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ» (İbrâhîm (14), 46) ayetindeki İN edatına da- âyet مِنْهُ لِيَتَزُولَ مِنْهُ «مَا كَانَ مَكْرَهُمْ لِيَتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ» anlamındadır diyerek- ما anlamı vermiştir.⁶⁵⁶

Yukarıda ifade edildiği gibi (ان) edatının hemzesi cümle başında gelirse kesralı, arada gelirse fethalıdır. «وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ» (En’am (6), 109) ayetindeki «أَنَّهَا»’nın elifini fethalı okuyanların «يُشْعِرُكُمْ»’u amel ettirdikleri, «يُشْعِرُكُمْ» amel ettirilmeyip sonraki cümleyle bağlantının koparılması durumunda İN’in elifinin ibtida sebebiyle kesralı okunacağı ifade edilmiştir.⁶⁵⁷

652- Zülfikar Tüccâr , el-Ferrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii (Doktora tezi), İst., 1987, s. 153.

653- el-Mecâz, II, 47.

654- a.g.e., II, 105.

655- a.g.e., I, 223.

656- a.g.e., II, 156.

657- a.g.e., I, 204,

b- İstifham Edatları

Ebû 'Ubeyde; istifham edatlarını "Mecâzu'l-Ḳur'ân"ın bir çok yerinde muhtelif yorumlarla zikretmiştir. O, «أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ» (Bakara (2), 133) ayetini kaydettikten sonra şöyle der: (أَمْ) bazen munkatı kelimadan sonra gelip; (هل) ve istifham elifi (إِ) yerinde kullanılmaz. el-Aḥṭal diyor ki: كَذَّبْتَكَ عَيْنُكَ أَمْ رَأَيْتَ بِوَأَسِطٍ غَلَسَ الظَّلَامُ مِنَ الرَّبَابِ خِيَالاً
Burada (أَمْ) edatı, (هل) veya (بل) anlamındadır.⁶⁵⁸

Müellif, (أَمْ) edatını (و) anlamında da kabul etmiştir. «أَمْ يَقُولُونَ» (Yûnus (10), 38) ayetindeki «أَمْ» edatını böyle değerlendirmiştir.

Ebû 'Ubeyde «أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ» (Zuhruf (43), 52) ayetindeki (أَمْ) edatının (بل) anlamında olduğunu ifade ederek şöyle delillemiştir: Çünkü; Firavun kendi durumundan şüphe etmiyor ki, böyle bir soruyu adamlarına sorsun. Bilakis o, hayrın kendine has olduğuna inanıyor.⁶⁵⁹

İbn Hişâm, «أَمْ» lâfzının anlamını verirken, Ebû 'Ubeyde'yi «أَمْ» lâfzını sadece istifham anlamında ele almakla itham etmiş ve onun Aḥṭal'dan istiṣhad için aldığı beyti nakletmiştir.⁶⁶⁰

Bu, İbn Hişâm'ın bir hatasıdır. Ebû 'Ubeyde yukarıda ifade ettiğimiz gibi «هل» edatını sadece istifham manasında ele almamış; bilakis هل'in istifham manasının dışında «بل» ve «و» anlamına da gelebileceğini belirtmiştir.⁶⁶¹

«أَحْسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ» (Bakara (2), 214) ayeti «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ» anlamındadır. Müellif, «أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ» (Bakara (2), 140) ayetindeki «أَمْ» edatının da istifham elifi (إِ) yerinde kullanıldığını; ayetin (أَتَقُولُونَ) anlamında olduğunu izah etmiştir.⁶⁶²

658- a.g.e., I, 56-57.

659- a.g.e., II, 186-187.

660- Bkz. İbn Hişâm, Muğni'l-Lebîb, I, 56.

661- el-Mecâz, I, 72.

662- a.g.e., I, 59.

«إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ» (Bakara (2), 6) ayetinin istifham yerinde geldiği; ancak ihbar ifade ettiği belirtilmiştir.⁶⁶³

«أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ» (Fâtır (35), 37) ayetinin başında bulunan elif (î) istifham için değil, takrir anlamındadır. Kendisinden sonra gelen و'da (أو) edatının "و"ı olmadığı için fethalıdır.⁶⁶⁴

Müellifimiz, «أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ» "Cehennemde kafirlere yer mi yok!" (Ankebût (29), 68) ayetinin icâb ifade ettiğini belirttikten sonra buradaki (î)'in istifham ve icâb için kullanılabileceğini söylemiş ve bu ayette icâb anlamında olduğunu dile getirmiştir. Görüşünü desteklemek amacıyla Cerîr'in 'Abdumelîk b. Mervân için söylediği şu beyiti nakletmiştir:

أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا وَأُنْدَى الْعَالَمِينَ بَطُونِ رَاحٍ

Şair, 'Abdumelîk b. Mervân'ı övmüştür. O, şüphesinden dolayı böyle bir ifade kullanmamıştır. Yoksa, söylediği şiirden dolayı şairi ödüllendirmezlerdi. Nitekim, kişi kölesini işlemiş olduğu bir suçtan dolayı cezalandırırken, onun suçu işlediğini kesin bildiği halde "أَفَعَلْتَ كَذَا" diye bir ifade kullanır.⁶⁶⁵

"İstifham edatı, bazen icâb anlamında kullanılır" dedikten sonra şu misali vermiş ve yorumlamıştır.

«أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا» "Orada fesat çıkaracak birini mi yaratacaksın?" (Bakara (2),30) ayetinden maksat istifham değildir. Çünkü Allahu Teala'nın «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım..." (Bakara (2), 30) hükmünden sonra meleklerin Allah'a böyle bir soru sormaları düşünülemez. Burada istifham, "icâb" manasındadır. Müellif daha sonra Cerîr'in, 'Abdumelîk için söylediği yukarıdaki beyti zikreder, daha sonra "çocuğu işlediği bir suçtan dolayı dövdüğünde أَلَسْتَ الْفَاعِلُ"

663- a.g.e., I, 31.

664- a.g.e., II, 156.

665- a.g.e., II, 118.

« كَذَا؟ diye bir ifade kullanırsınız. Görüldüğü gibi buradaki istifhamdan maksat tekrirdir” der.⁶⁶⁶

İstifhamın "tefhim" anlamında kullanıldığını da şu şekilde aktarmıştır: « ... أَأَنْتَ قُلْتَ لِنَاسٍ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ مِن دُونِ اللَّهِ » “Allah: Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara, Beni ve anamı, Allah’tan başka iki tanrı bilin” diye sen mi dedin?” (Mâide (5), 116) Burada Allahu Teala bilmediği bir hususu öğrenmek için soru sormuyor. Tefhim gayesiyle ve sakındırmak için soruyor. Nitekim kişi kölenin yapmadığı bir şeyi (أَفَعَلْتَ كَذَا؟) diye sorar. Kölenin o işi yapmadığını bildiği halde böyle bir soru sorulur. Maksat onu sakındırmaktır. Ebû ‘Ubeyde, bu açıklamalardan sonra yukarıda zikrettiğimiz şairin Abdulmelik’i övmek için söylediği beyti hatırlatır. « أَلَسْتُمْ خَيْرَ » «... مَنْ Buradaki lafızdan maksat istifham olsaydı, Abdulmelik buna karşın Cerîr’e çobanlarıyla beraber 100 deve hediye etmezdi,⁶⁶⁷ diyerek tarihî bir bilgi de aktarmaktadır.

İstifham edatı; « أَوْلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا » “Ya ataları bir şey anlamamışlarsa..” (Bakara (2), 170) ayetinde istifham ve şek için değildir. Edat, istifham yerinde gelmekle beraber tekrar için kullanılmıştır. Anlam şöyle olur. « وَأِنْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا » “Ataları birşey anlamıyorsa bile”⁶⁶⁸

Müellif, istifham elifi için « ... اتَّخَذْنَاَهُمْ سِخْرِيًا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ » “Alaya aldığımız onlar değil miydi? Yoksa (buradalar da) onları gözden mi kaçırdık?” (Sâd (38), 63) ayetinde başa gelen harf (î) fethalanırsa istifham edatı olmuş olur, أم edatı da istifhamın cevabı olur, açıklamasını yapmıştır⁶⁶⁹

هل istifham edatıyla yapılan cümle; menfi manalı olabileceği gibi, müsbet manalı bir cümle de olabilir. Meselâ; « هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنْ »

666- a.g.e., I, 35-36.

667- a.g.e., I, 183-184.

668- a.g.e., I, 63.

669- a.g.e., II, 186.

«الدَّهْرُ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا» “İnsanın üzerinde uzun bir süre gelip geçti ki; o anlamaya değer bir şey bile değildi.” (İnsan (76), 1) ayetindeki istifhamın «قَدْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ» anlamında olduğu görülür. Buna bağlı olarak Hz. Ebûbekir’in «لَيْتَهَا كَانَتْ تَمَّتْ فَلَمْ نُبْتَلْ» sözü de bu manayı doğrulamaktadır. Ayetin istifham anlamında olmadığını göstermektedir.⁶⁷⁰

هل istifham edatı ما edatı yerinde menfi manalı olarak da kullanılabilir. Meselâ; «هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ» sizin ortaklarınız içinde bunlardan birini yapacak yoktur.” (Rûm (30), 40) ayetindeki «هل» istifham edatı, “ما” anlamındadır.⁶⁷¹

Müellif; هل istifham edatından sonra ت harfi gelirse iki farklı okuyuşun ortaya çıktığını söyler. Meselâ; «هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا» “Onun bir adaşı (benzeri) olduğunu biliyor musun?” (Meryem (19), 65) Bazıları هل istifham edatının “ل” harfini açıktan okurlar. Başkaları onu hafifleştirerek (هتعلم) okurlar. Sanki, ل harfini ت’ye idğam ederek, ت harfini şeddelemişlerdir.⁶⁷²

لَوْلَا edatı bir istifham olarak, هَلَّا anlamında kullanılmaktadır. Meselâ; «فَلَوْ لَا كَانَتْ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةٍ...» “Sizden önceki devirlerde yeryüzünde fesat çıkarmaktan vazgeçirmeye çalışacak fazilet sahipleri bulunmalı değil miydi?” (Hûd (11), 116) Bu ayetteki لَوْلَا edatı هَلَّا yerinde kullanılmıştır.⁶⁷³

لَوْلَا’nın yer aldığı şu ayette de لَوْلَا bu anlamı vermektedir. «لَوْلَا» «أَخَّرْتَنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ» “.... bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir süre savaşı farz kılmasan) olmaz mıydı?” (Nisâ (4), 77) Ayet «هَلَّا أَخَّرْتَنَا» anlamındadır.⁶⁷⁴

670- a.g.e., II, 279.

671- a.g.e., II, 123.

672- a.g.e., II, 9.

673- a.g.e., I, 300-301.

674- a.g.e., I, 132.

لولا edatı aşağıdaki ayeti kerimede de هَلَّا anlamında kullanılmıştır. «وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ...» “ve dediler ki “Bu Kur’ân iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?” (Zuhruf 43), 31).⁶⁷⁵

«رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنُ مِنَ الصَّالِحِينَ» “... Rabbim! Beni yakın bir süreye kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam.” (Münafikûn (63), 10) ayetindeki «أَصَّدَّقَ» kelimesi mansubtur. Çünkü istifhamın cevabında gelen ف’dan sonraki kelime mansub olmalıdır. مَنْ «هَلَّا فَعَلْتَ هَذِهِ كَذَا فَافْعَلْ كَذَا وَكَذَا» ve «عِنْدَكَ فَآتِيكَ» ifadelerinde olduğu gibi.⁶⁷⁶

c- Şart ve Cevap Edatları

Ebü’Ubeyde, (إِمَّا) edatı için bir genelleme yaparak Kur’ân-ı Kerim’de bulunup da cevabında (ف) gelen bütün (إِمَّا) edatlarının eliflerinin fethalı (أَمَّا) olduğunu söylemiştir. Meselâ; «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» “İman edip iyi işler yapanlara (Allah) ecirlerini tam olarak verecek..” (Nisa (4), 172) ayetinde böyledir. Ancak; cümle muhayyerlik ifade ediyorsa (إِمَّا) edatının elifi kesralı olur. «إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا» “onlara ya azab edecek veya haklarında iyilik etme yolunu seçeceksin.” (Kehf (18), 86) ayetindeki gibi.⁶⁷⁷

«إِمَّا» edatı «إِنْ» yerinde kullanılmışsa yukarıdaki gibi elif’i meksur olur. «فَأِمَّا تَرِينَ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدٌ» “... Eğer insanlardan birini görürsen...” (Meryem (19), 26) ayetinde (إِمَّا) edatı şart edatı olarak kullanılan (إِنْ) yerinde olduğu için (إِمَّا) olarak gelmiştir.⁶⁷⁸

675- a.g.e., II, 203.

676- a.g.e., II, 259.

677- a.g.e., I, 144. |

678- a.g.e., I, 144.

Müellif, şart fiili mana itibarıyla mazi olmamalıdır,⁶⁷⁹ fikrinden hareketle « وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ » .. her kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır.” (Mâide(5), 95) ayetindeki (عاد) şart fiilinin (يعود) yerinde olduğunu söylemiştir. Ayrıca; (ينتقم) fiilinin merfu olduğunu ifade etmiş ve cevabı cezimden kurtaracak olan isim cümlesiyle yorumlayarak « فَمَنْ عَادَ فَإِنَّ اللَّهَ يَنْتَقِمُ مِنْهُ » anlamını vermiştir. Daha sonra müellif; şart ve cevabın mazi olarak da geldiğine, şiirle istişhadda bulunmuştur. Ka‘neb b. Umri Şâhib şöyle dedi:⁶⁸⁰

إِنْ يَسْمَعُوا رَيْبَةً طَارُوا بِهَا فَرَحًا وَإِنْ ذَكَرْتُ بِسُوءٍ عِنْدَهُمْ أَذِنُوا
Görüldüğü gibi (إِنْ) şart edatıyla başlayan bu beyitte, şart muzari olarak gelmiş, cevap mazi olarak gelmiştir.

Taleb ifade eden fiilin cevabı mahzup olabilir. Meselâ; «فَأَمِنُوا خَيْرًا» «O halde iman edin; bu sizin iyiliğinize olur..” (Nisa (4), 170) ayetinde (يَكُنْ خَيْرًا لَكُمْ) olarak gelmiştir.⁶⁸¹

«Kim, Allah ve Rasûlüne karşı gelirse, bilsin ki Allah, azabı şiddetli olandır.” (Enfâl (8), 13) ayetinde şart ve ceza vardır. Araplar, «مَنْ يَفْعَلْ كَذَا» gibi cümlelere ceza cümlesi getirince, onu “من”e has kılarlar. Bazen de yukarıdaki ayette görüldüğü gibi ceza cümlesini “من”e değil de “من”den sonra gelene getirirler. Şair şöyle demiştir:

فَمَنْ يَكُ سَائِلًا عَنِّي فَإِنِّي وَجَرُوءَةً لَا تَرُودُ وَلَا تُعَارُ

Şair; ceza cümlesiyle kendinden haber vermeyip atından haber vermiştir. Nitekim; başka bir ayette şöyle buyrulmuştur: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»

679- İbn Hişâm, Şerhu Şuzûri'z-Zeheb, s. 318.

680- el-Mecâz, I, 176.

681- a.g.e., I, 143.

galiptir; hikmet sahibidir.” (Enfâl (8), 49)⁶⁸²

« فَأِمَّا تَثْقَفْنَهُمْ فِي الْحَرْبِ » (Enfâl (8), 57) ayetindeki (إِمَّا) edatı (إِن) yerine gelmiştir. Ayet « فَأِن تَثْقَفْنَهُمْ » anlamındadır.⁶⁸³

« وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ » (Enfâl (8), 58) ayetinde de (إِمَّا) edatı (إِن) yerinde ve manasındadır.⁶⁸⁴

« وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ » “Fakat kim kalbini kafirliğe açarsa, işte Allah’ın gazabı bunlardır.” (Nahl (16), 106) ayetinde cevabın “ فعليهم غضب ” olarak gelmiş olması, şart için gelmiş olan (من) edatının cemi yerinde kullanıldığını gösterir.⁶⁸⁵

d- Nida Edatları

Ebū’Übeyde, başına (يا) nida edatı gelen « يَا ابْنَ أُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي » (Tâhâ (20), 94) ayetindeki munâda için değişik yorumları ve nida hakkında şu bilgileri aktarmıştır: Bazıları (ابن) lâfzından sonra gelen (أُمَّ)’i fethalı okumuşlardır. Çünkü, onlar iki lafzı (أُمَّ، ابن) yerinde sayarak tek isim gibi kabul etmişlerdir. Bazıları da (أُمَّ) lafzındaki (م)’i kesralı okumuşlardır. Onu (يَا ابْنَ أُمَّ) okuyarak “ي”sız ve tenvinsiz getirmişlerdir. Nitekim; (يَا زَيْدٌ) ifadesi de bunun gibidir. Burada münada (زيد) tenvinsiz gelmiştir. Başkaları izafet (ي) yasını yazmakta bir sakınca görmemişlerdir. Çünkü nida harfi (يا) muzaf olarak gelen (ابن)’de nasb amelini yapmış, (يَا ابْنَ أُمَّ) denmiştir. Nasıl ki nida harfi (يا زيد) ifadesinde (زيد) kelimesinde amel etmişse aynı şekilde (ابن) kelimesinde de amel etmiş, daha sonra ikinci isimde (أُمَّ) izafet ya (ي)’sı ortaya çıkmış (يا ابن أُمَّ) denmiştir. Şair şöyle demiştir:

682- a.g.e., I, 243.

683- a.g.e., I, 248.

684- a.g.e., I, 249.

685- a.g.e., I, 368.

يَا ابْنَ أُمِّي وَشَقِيْقَ نَفْسِي أَنْتَ خَلَيْتَنِي لَدَهْرٍ شَدِيدٍ

Başka bir beyitte şöyle denmiştir: يَا بِنْتَ عَمِّي لِأَحْنِي الْهَوَاجِرُ

Görüldüğü gibi her iki beyitte de izafet yası (ي) gelmiştir. Başka bir beyitte şöyle denmiştir.

رِجَالٌ وَنِسْوَانٌ يُوَدُّونَ أَنْنِي وَإِيَّاكَ نُخْزِي يَا ابْنَ عَمٍّ وَنُفْضِحُ

Bu beyitte ise nida harfinden sonra gelen ikinci isimle beraber izafet yası (ي) zikredilmemiştir. Bazıları bu ikinci ismi mecrur okurken bazıları meftuh okumuşlardır.⁶⁸⁶

Müfred münadada tenvinin olmayacağını ifade ederek, «قَالَ يَا قَوْمِ» «Ey kavmim! dedi, bu elçilere uyunuz!» (Yâsin (36), 20) ayetindeki münadanın bazı kurrallar tarafından (يا قوم) şeklinde okunduğu, kesralanıp izafet harfinin hafzedildiği belirtilmiş ve hafzedilen izafet ya'sı (ي) ile (يا زيد) ifadesinde hafzedilen tenvin arasında bir benzerlik kurulmuştur.⁶⁸⁷

Ebû 'Ubeyde yukarıdaki ayetin yorumunda; Araplar müfred münadada tenvini haffederler demektedir ve buna (يا زيدٌ أَقْبِلْ) misalini⁶⁸⁸ vererek müfred münadayı alem olarak getirmektedir. Çünkü, münada alem veya maksud bir nekire olduğu zaman raf' üzere mebni olur ve tenvin almaz.

Ebû 'Ubeyde, münada harfinin bazen hafzedildiğini ve münadanın zikredildiğini «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» «ceza gününün malikidir.» (Fâtiha (1), 4) ayetinden sonra şöyle ifade eder: «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» ayetinden (مالك) lafzını nida üzere mansub okuyanlar vardır. Zira nida harfi (يا) bazen hafzedilir. Bu durumda bu ayetin aslı «يَا مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ»'dir. Bu görüşte olanlar, «مالك يوم الدين» ifadesi, aynen münadada olduğu gibi karşıdakine yapıl-

686- a.g.e., II, 25-26.

687- a.g.e., II, 159.

688- a.g.e., II, 159.

muş bir hitaptır” demişlerdir. «إِيَّاكَ نَعْبُدُ» “ancak sana ibadet ederiz “ (Fâtiha (1), 5) ayeti, (مالك) lafzını münada kabul edip mansub okuyanların lehine bir delildir. Onu mecrur (مالك) okuyanlar ise; ayrı cümleler olarak yorumlamışlardır.⁶⁸⁹

Müellif, «أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ» (Neml 527), 25) ayetini şöyle yorumlamıştır: Burada emir vardır. Ayet; «أَلَا يَا اسْجُدُوا» şeklindedir. Emir (اسجدوا) elifinden önce gelen ya (يا) harfini, tenbih için getirirler.

Müellif; daha sonra aşağıdaki beyitlerle istişhadda bulunur.⁶⁹⁰

el-Âccâc şöyle inşâd etmiştir: يَا دَارَ سَلْمَى يَا سَلْمَى ثُمَّ اسْلَمِي
Beyitte (يا سَلْمَى) deki (يا) zaid olarak gelmiştir.

Zu'r-Rumme de beyitinde şöyle demiştir:

أَلَا يَا سَلْمَى يَا دَارَ مَيِّ عَلَى الْبَلْبَى وَلَا زَالَ مِنْهَلًا بِجَرَعَائِكَ الْقَطْرُ
el-Âhtal da şöyle der:

يَا يَا سَلْمَى يَا هِنْدُ هِنْدُ بَنِي بَدْرٍ وَإِنْ كَانَ حَيَانًا عَدَى آخِرِ الدَّهْرِ

Yukarıdaki âyet el-Kisâ'î, Ebû Ca'fer, Ya'qûb el-Hâdremî Ebû 'Abdurrahman ve el-Hasanü'l-Başrî gibi kurrallar tarafından «أَلَا يَا اسْجُدُوا لِلَّهِ» olarak okunmuştur. Nida harfinden sonra bir münada takdir edilmiş «يَا» «هَوُلاءِ اسْجُدُوا»⁶⁹¹ şeklinde yorumlanmıştır.

Nida harfinden sonra münada değil de fiil, harf ve isim cümlesi geldiğinde, (يا) harfi hakkında iki yorum yapılmıştır. Bazıları (يا) nida içindir, münada mahzuttur, demişler. Diğer bazıları ise “sadece tenbih içindir”, demişlerdir.⁶⁹²

Müellif, (يا) edatının «يَا إِيَّاكَ إِنِّي قَدْ كَفَيْتُكَ» cümlesinde nida için değil de tenbih için geldiğini ifade etmiştir.⁶⁹³

689- a.g.e., II, 159.

690- a.g.e., II, 93.

691- Bkz. İbnu'l-Enbârî, el-İnşâf fi Mesaili'l-Hilâf, el-Mektebetu'l-Âsriyye, Beyrut, 1414/1993, I, 99-103.

692- İbn Hişâm, Muğni'l-Lebîb, II, 429-430.

693- el-Mecâz, I, 261.

Nida harfinin hazfedilmesine « فَصَبْرٌ جَمِيلٌ » (Yûsuf (12), 18) ayeti yorumlanırken de işaret edilmiştir. Ayet hakkında değişik yorumlar yapılmış, daha sonra Ebu'l-Hasen el-Esrem'in şöyle dediği belirtilmiştir: Ben « صَبْرًا جَمِيلًا » denildiğini duydum. Burada (يَا جَمِيلًا) şeklinde nida vardır.⁶⁹⁴

Nahivciler (ال) (harf-i ta'rif) alan bir kelimenin münada olmasını pek hoş karşılamazlar. Bunun için « يَا زَيْدُ أَقْبِلْ وَالصَّلَاتُ » cümlesinde (الصَّلَاتُ) münada kabul edilmeyip (وَأَعْنِي الصَّلَاتُ) gibi kabul edilip mansub olmuştur.⁶⁹⁵

e- Zaid Edatlar

Ebū'Ubeyde, « مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ » ... seni secde etmekten alıkoyan nedir.” (A'raf (7), 13) ayetini zikrettikten sonra şunları ifade eder: Ayet « مَا » « مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ » manasındadır. Araplar « لا » edatını icab yerinde kullanır, onu zaid olarak getirirler. Ebu'n-Necm şöyle inşad eder:

فَمَا أَلَوْمُ الْبَيْضِ أَلَّا تَسْخَرُوا مِمَّا رَأَيْنَ الشَّمْطَ الْقَفَنَدْرَا

Beyit (مَا أَلَوْمُ الْبَيْضِ أَنْ يَسْخَرْنَ) anlamındadır.

el-Ahvaş şöyle demiştir:

وَيَلْحَيْنَنِي فِي اللَّهْوِ أَلَّا أُحِبَّهُ وَلِلَّهِو دَاعٍ دَائِبٌ غَيْرَ غَافِلٍ

(فِي اللَّهْوِ أَنْ أُحِبَّهُ) anlamını irad etmiştir. el-Âccâc da şöyle der:

« فِي بئْرٍ لَا حَوْرٍ سَرَى وَمَا شَعْرٌ » Bu beyitte de (لا) edatı zaidtir.⁶⁹⁶

« لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ » ..kitap ehli bilsin diye..” (Hadid (57), 29) ayeti « لِيَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ » anlamındadır.⁶⁹⁷

(لا) edatının yukarıdaki ayetlerde zaid olarak kullanıldığı, sadece cümleyi kuvvetlendirmek, tekid anlamı vermek için geldiği bir çok kişi tarafından ifade edilmiştir.⁶⁹⁸

694- a.g.e., I, 304.

695- a.g.e., II, 143.

696- a.g.e., I, 211.

697- a.g.e., II, 254.

698- İbn Hişâm, Muğni'l-Lebîb, I, 275.

(لا) edatının menfilik anlamı vermediği zaid olarak geldiği ayetler yukarıdakilerle sınırlı değildir. Meselâ; «فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ» (Vâkıa (56), 75), «فَأُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ» anlamında⁶⁹⁹, «لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ وَلَا أُقْسِمُ» (Kıyâmet (75), 1-2) ayetleri de «أقسم بيوم القيامة وأقسم بالنفس اللوامة» anlamındadır.⁷⁰⁰

Ebü'Ubeyde, (ما) edatının da Kur'an-ı Kerim'de zaid harf olarak kullanıldığını bir çok yerde ifade etmiştir. Meselâ; «لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا» (Bakara (2), 26) ayetini zikrettikten sonra âyet «أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا بَعُوضَةً» (ما) zaid harflerden olup tekid amacıyla cümlede zikredilmiştir. en-Nâbiğa ez-Zubyânî şöyle inşad etmiştir:

قَالَتْ أَلَا لَيْتَ مَا هَذَا الْحَمَامِ لَنَا إِلَى حَمَامَتِنَا وَنِصْفَهُ فَقَدْ

Beyitte geçen (ما) burada şiirdeki boşluğu doldurmak için gelmiştir.⁷⁰¹

«قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لَيُصْبِحُنَّ نَادِمِينَ» “Allah şöyle buyurdu: Pek yakında onlar mutlaka pişman olacaklardır. (Mü'minûn (23), 40) ayetinde «عَمَّا قَلِيلٍ» ifadesinin üzerinde durulmuş, bunun «عَنْ قَلِيلٍ» anlamında olduğu ما'nın ise zaid harflerden olduğu ifade edilmiştir. Arapların (ما) edatını zaid olarak kullandıkları söylenmiş ve en-Nâbiğa'nın yukarıda zikrettiğimiz şiiriyle istişhadda bulunulmuştur.⁷⁰²

«وإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» “Elbette onların hepsi (kıyamet gününde) karşımızda hazır bulunacaklardır.” (Yâsin (36), 32) ayetinde de durum böyledir. (ما) edatı zaid olarak gelmiştir.⁷⁰³

«يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ» (من) edatı zaid olarak birçok yerde kullanılmıştır. «مِنْ ذُنُوبِكُمْ» “günahlarınızdan bir kısmını bağışlamak için sizi (hak dine)

699- el-Mecâz, II, 252.

700- a.g.e., II, 277.

701- a.g.e., I, 34-35.

702- a.g.e., II, 58.

703- a.g.e., II, 160.

çağırıyor.” (İbrâhîm (14), 10) ayetindeki (مِنْ) edatının zaid olarak kullanıldığı; ayetin « لِيَغْفِرَ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ » manasında olduğu ifade edilmiş. « فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ » (Hâkka (69), 47) ayetinin « مَا مِنْكُمْ أَحَدٌ » anlamında olduğu söylenmiş ve Ebû Züveyb’in aşağıdaki şiiriyle istişhadda bulunulmuştur.

جَزَيْتَكَ ضِعْفَ الْحُبِّ لِمَا شَكَوْتَهُ وَمَا إِنْ جَرَاكَ الضُّعْفُ مِنْ أَحَدٍ قَبْلِي

Şiirde (مِنْ) edatı zaid olarak gelmiştir. Asıl olan (أحَدٌ قَبْلِي) lafzının merfu olarak gelmesidir.⁷⁰⁴

Müellif, « وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ » “Her kim iyi işler yaparsa” (Tâhâ (20), 112) ayetini kaydettikten sonra şunları ifade eder: “Ayet وَمَنْ يَعْمَلُ مِنَ الصَّالِحَاتِ anlamındadır. (مِنْ) zaid harflerdendir. « فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ » حَاجِزِينَ ayeti de böyledir. O, daha sonra, yukarıda zikrettiği gibi ayetin akabinde şiirle istişhadda bulunur ve şöyle devam eder: (مِنْ) nef’î yerinde zaid olarak gelmiştir. Araplar;

مَ عِنْدِي مِنْ شَيْءٍ، وَمَا عِنْدَكَ مِنْ خَيْرٍ، وَهَلْ عِنْدَكَ مِنْ طَعَامٍ gibi yerlerde (مِنْ) zaid olarak kullanırlar. Ancak, (عِنْدِي مِنْ خَيْرٍ) veya (عِنْدِي مِنْ دَرَاهِمٍ) gibi cümleler kullanılmaz. Bu durumda (مِنْ) zaid gelmez; عِنْدِي دَرَاهِمٍ olarak gelir.⁷⁰⁵

« هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ مِنْ شَيْءٍ » “... sizin ortaklarınız içinde bunlardan birini yapabilecek var mı!” (Rûm (30), 40) ayeti « مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ مِنْ شَيْءٍ » anlamında kabul edilmiş (مِنْ) zaid harflerden olduğu ifade edilmiştir.⁷⁰⁶

« مَا وَلَّيْنَا زَالَتًا إِنْ أَمْسَكْتُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ » (Fâtır (35), 41) ayetine, « مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ » (Fâtır (35),

704- a.g.e., I, 336.

705- a.g.e., II, 31.

706- a.g.e., II, 123.

45) ayetindeki (من) edatında zaid olduğu ifade edilmiştir.⁷⁰⁷

« وَمَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ » "Onların amellerinden de birşey eksiltmedik." (Tûr (52), 21) ayeti « ما أَلْتَنَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ » olarak yorumlanmış, Arapların bu şekilde (من) edatını zaid olarak getirdikleri ifade edilmiş ve yukarıda naklettiğimiz şiirle istişhadda bulunulmuştur. (مِنْ) edatının zaid olarak ifade edilmesine de bir cümleye fayda veya zararının olmayışı delil gösterilmiştir.⁷⁰⁸

Zarf-ı zaman, ta'lil ve müfâcee için gelen (إِذْ)in te'kid için de geldiği yani onun zaid olarak kullanıldığı, Ebû 'Ubeyde tarafından ifade edilmiş, İbn Kuteybe de Ebû 'Ubeyde'nin bu görüşüne katılmıştır.

« وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ » (Bakara (2), 30) ayetini zikrettikten sonra İbn Kuteybe; mana « وَقَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ » şeklindedir. (إِذْ) zaid olarak kullanılır. Manaya uygun olan onu cümleden çıkarmaktır" demiştir.⁷⁰⁹

Ebû 'Ubeyde « وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا » (Bakara (2), 34) ayetinden sonra şunları söylemiştir: Âyet « وَقُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ » manasındadır. (إِذْ) zaid harflerendir. Şair el-Esved b. Yâ'fur diyor ki:

فَإِذَا وَذَلِكَ لَا مَهَاءَ لِدِكْرِهِ وَالِدَهْرُ يُعْقِبُ صَالِحًا بِفَسَادِ

Anlam « وَذَلِكَ لَا مَهَاءَ لِدِكْرِهِ » dir. (إِذْ) zaid olarak gelmiştir.

Başka bir şair kasidesinin sonunda şöyle inşadda bulunur:

حَتَّى إِذَا أَسْلَكُوهُمْ فِي قَتَائِدَةٍ شَلَا كَمَا تَطْرُدُ الْجَمَالَ الشُّرْدَا

Beyit « حَتَّى إِذَا أَسْلَكُوهُمْ » anlamındadır.⁷¹⁰

« وَقَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى » (Mâide (5), 116) ayeti « وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى » anlamındadır. (إِذْ) zaid harflerendir denilmiş ve « وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ » (Mâide (5), 110) ayetinin de böyle olduğu, (إِذْ)in ziyade olarak geldiği ifade edilmiştir.⁷¹¹

707- a.g.e., II, 156.

708- a.g.e., II, 232.

709- İbn Kuteybe, Tefsiru Ğarîbi'l-Ķur'ân, s. 45.

710- el-Mecâz, I, 36-37.

711- a.g.e., I, 183.

Müellif, «وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ» (İbrâhim (14), 7)⁷¹² ayeti ile «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ» (Zuhruf (43), 26)⁷¹³ ayetindeki (إِذْ)'i de manaya katmamış ve zaid harf olarak değerlendirmiştir.

Ebû 'Ubeyde'nin (إِذْ)'in zaid olarak kullanıldığını söylemesi birçok dil bilimci tarafından tenkid edilmiştir.

el-Ğurtubî «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ» (Bakara (2), 30) ayetini tefsir ederken (إِذْ) hakkındaki görüşlerini ifade etmiş ve Ebû 'Ubeyde'nin maruz kaldığı tenkidleri şöyle dile getirmiştir: “Ma'mer b. el-Müsennâ Ebû 'Ubeyde (إِذْ) zaidir deyip el-Esved b. Ya'fur'un şu beytiyle istişhadda bulunmuştur:

فَإِذْ وَذَلِكَ لَا مَهَاةَ لِنِذْرِهِ وَالِدَّهْرُ يُعْقِبُ صَالِحًا بِفَسَادِ

Ebû 'Ubeyde'nin (إِذْ) hakkındaki bu görüşü ez-Zeccâc, en-Naħhâs ve bütün müfessirler tarafından reddedilmiştir. en-Naħhâs: “Bu bir hatadır, çünkü (إِذْ), zarf-ı zaman olan bir isimdir, ziyade kabul edilemez.” demiştir. ez-Zeccâc: “Bu, Ebû 'Ubeyde'nin bir kusurudur.” demiştir.⁷¹⁴

712- a.g.e., I, 335.

713- a.g.e., II, 203.

714- el-Ğurtubî, el-Câmi'u li 'Aħkâmi'l-Ğur'ân, I, 261-262.

4- HAZF

Muhatap tarafından mana biliniyorsa; Araplar kelime ve harf sayısını azaltırlar. Meselâ; « فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ » (Âl-i İmrân (3), 106) ayetinde; mana « فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُ لَهُمْ : أَكْفَرْتُمْ » gibidir. «فَيَقُولُ لَهُمْ» hazfedilmiş, cümlede ihtisara gidilmiştir. Daha sonra ihtisara şiirle istişhadda bulunulmuştur.⁷¹⁵

Müellif; « وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا » (Âl-i İmrân (3), 191) ayetinin yorumunda, Arapların dinleyicinin malumatından dolayı cümleyi hafifletmek için kısa tuttıklarını ifade etmiş ve ayetin aslında « وَيَقُولُونَ : رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا » olduğunu belirtmiştir.⁷¹⁶

Sûrelerin başlarında gelen « بِسْمِ اللَّهِ قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ » ifadesi « بِسْمِ اللَّهِ » gibi anlamlarda olup, muhtasar gelmiştir.⁷¹⁷

« دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا » (Yûnus (10), 12) ayetindeki « دَعَانَا لِجَنبِهِ » ifadesi « دَعَانَا وَهُوَ مُضْطَجِعٌ لِجَنبِهِ »'nin kısaltılmış halidir.⁷¹⁸

« وَيَقُولُونَ : هَذَا » (Enbiya (21), 103) ayeti « وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمَكُمْ » ifadesinin muhtasarıdır.⁷¹⁹

« وَقَالَتِ امْرَأَةُ فِرْعَوْنَ قُرَّةُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ » (Kasas (28), 9) ayeti muhtasar gelmiştir. Aslı « هَذِهِ قُرَّةُ عَيْنٍ لِي وَ لَكَ » şeklindedir.⁷²⁰

« عِنْدَ مَنْ فِي » (Zâriyât (51), 22) ayeti « وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ » olarak yorumlanmıştır.⁷²¹

715- el-Mecâz, I, 100.

716- a.g.e., I, 111.

717- a.g.e., I, 20.

718- a.g.e., I, 275.

719- a.g.e., II, 43.

720- a.g.e., II, 98.

721- a.g.e., II, 226.

« وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ » (Bakara (2), 93) ayetinde de ihtisar vardır. « حُبُّ الْعِجْلِ » olarak anlaşılır.⁷²²

Araplar, kelimelerin sonlarında bulunan meksur ve meftuh ya(ي)ları hazfederler. « وَلَا يُنْقِذُونَ » (Yâsin (36), 23) ayetindeki « يَنْقِذُونَ » kelimesinin sonundaki ya (ي), izafet ya(ي)'sının hazfedildiği gibi hazfedilmiştir. « رَبِّي » (Fecr (89), 15) ve « رَبِّي أَهَانَنِي » (Fecr (89), 16) ayetlerinde de kelimenin sonunda gelen ya(ي)'lar hazfedilmiştir.⁷²³

722- a.g.e., I, 47.

723- a.g.e., II, 159.

5- ZARFLAR

« وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ » “Ne biliyorsun, belki de kıyamet saati yakındır!” (Şûrâ (42), 17) ayetinde (قريب) lafzı (الساعة) kelimesine sıfat olarak müennes gelmemiştir. Araplar, « إِنَّ السَّاعَةَ قَرِيبَةٌ » ifadesini de kullanırlar. Ancak, (قريب) lafzına bir zarf getirdiklerinde veya onu zarf olarak kullandıklarında, ona müenneslik için (ة) getirmezler. Müzekker ve müennesin, müfred, tesniye, cemi durumlarının hepsinde tek lafız kullanırlar. (هما قريب) ve (هي قريب) gibi.⁷²⁴

« لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا » “.. belki de zamanı yakındır.” (Ahzâb (33), 63) ayetinde de (قريب) lâfzı zarftır. Eğer bu lâfız, (الساعة) ’nin sıfatı olsaydı, (قريبة) gelmesi gerekirdi” denilmiş, ve yukarıda ifade edildiği gibi zarf olarak gelmesi halinde hiçbir durumda değişmeyeceği, müenneslik için (التاء) ’yı almayacağı ifade edilmiştir.⁷²⁵

« مِنْ وَرَائِهِمْ » kelimesi, « بَيْنَ يَدَيْ » yerine kullanılmıştır. Meselâ; « مِنْ وَرَائِهِمْ » (Câsiye (45), 10) ayeti « مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ » anlamındadır.⁷²⁶

« مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ » “Ardından da (o inatçı zorbaya) cehennem vardır.” (İbrâhim (14), 16) ayetinde (وَرَاء) kelimesi , (قُدَام) ve (أَمَام) anlamındadır. « إِنَّ الْمَوْتَ مِنْ وَرَائِكَ » ifadesinde (ورائك) kelimesiyle (قُدَامك) kastedilir,” denilmiş ve buna şiirle istişhadda bulunulmuştur.⁷²⁷

« سَاعَاتِ اللَّيْلِ » (Âl-i İmrân (3), 13) ayeti (سَاعَاتِ اللَّيْلِ) anlamındadır. (أَنَاء) kelimesinin müfredi (إِنَى)dur.⁷²⁸

« مِنْ خِلَالِهِ » (Rûm (30), 48), (مِنْ بَيْنِهِ) anlamındadır.⁷²⁹

Müellifimiz, « إِنَّهَا بَقْرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ عَوَانُ بَيْنَ ذَلِكَ » (Bakara (2), 68)

724- a.g.e., II, 199-200.

725- a.g.e., II, 141.

726- a.g.e., II, 210.

727- a.g.e., I, 337.

728- a.g.e., I, 102.

729- a.g.e., II, 124.

ayetindeki (بين) lafzı için, “Araplar, «لَا كَذَا وَلَا كَذَا وَلَكِنْ بَيْنَ ذَلِكَ» derler” diyerek (بين)nin nasıl kullanıldığına işaret etmiştir.⁷³⁰

«أَنْتَى»nin, «كَيْفَ» ve «أَيْنَ» anlamında olduğu ifade edilmiş , «أَنْتَى» «كَيْفَ لَهُمْ وَأَيْنَ» anlamında kabul edilmiştir.⁷³¹ (Sebe' (34), 52) ayeti «كَيْفَ لَهُمْ وَأَيْنَ» anlamında kabul edilmiştir.⁷³¹

«أَنْتَى لَكَ هَذَا» “.. bu (rıзык) sana sana nereden geliyor?” (Âl-i İmrân (3), 37) ayeti «مِنْ أَيْنَ لَكَ هَذَا» anlamındadır.

Nitekim; el-Kumeyt b. Zeyd şiirinde şöyle demiştir;⁷³²

أَنْتَى وَمِنْ أَيْنَ أَبِكَ الطَّرْبُ مَنْ حَيْثُ لَا صَبْوَةَ وَلَا رَيْبُ
«يَسْأَلُونَكَ أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ» “Ceza gününün ne zaman olduğunu so-
rarlar.” (Zâriyât (51), 12) ayetinde «أَيَّانَ», «مَتَى» anlamındadır.⁷³³

730- a.g.e., I, 43.

731- a.g.e., II, 150.

732- a.g.e., I, 91.

733- a.g.e., II, 225.

6- MERFUÂT

a- Fail

Araplar, fiil ile müennes faili arasına bir şey girerse, fiili müzekker kullanırlar. Meselâ; « كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ » “.. ilkin sizi yarattığı gibi (yine O’na) döneceksiniz. O, bir grubu doğru yola iletti, bir gruba da sapıklık müstehak oldu” (A’raf (7), 29-30) ayetindeki « الضَّلَالَةُ » ’nun fiili müzekker gelmiştir. Araplar, fiil ile müennes faili arasına bir şey girerse fiili müzekker yaparlar. « مَضَىٰ مِنَ الشَّهْرِ لَيْلَةً » sözünde görüldüğü gibi.⁷³⁴

« لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ » “Bundan sonra artık başka kadınlarla evlenmen sana helal değildir” (Ahzâb (33), 52) ayetinde de fiil ile fail arasına başka şey girdiği için fiil müzekker gelmiştir.⁷³⁵

Araplar, isimleri fiillerinden önce zikrederlerse, fiili ismin adedine uygun getirirler. Bazen genel kullanıma muhalif olarak fiili müfred getirdikleri olur. « تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ » (Tevbe (9), 9) ayetindeki gibi. Bu durum, mukaddem ve muahhar kabilindedir. « وَتَفِيضُ أَعْيُنُهُمْ » sözünde görüldüğü gibi.⁷³⁶

« أَلرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَىٰ » “Rahman, Arş’a istiva etmiştir.” (Tâhâ (20), 5) ayetindeki « الرحمن » kelimesi iki açıdan merfudur. Ya ibtidadan dolayı merfudur veya « استوى » fiili kendinde amel edip « استوى الرحمن على العرش » şeklinde yorumlandığı için (fail olduğundan) merfudur.⁷³⁷

Bir fiil cümlesinde lafzen fail yoksa, cümle değişik şekillerde yorumlanır. Meselâ; « بَلَغَتِ التَّرَاقِي » (Kıyâmet (75), 26) ayeti « صَارَتِ النَّفْسُ مِنْ تَرَاقِيهِ » olarak yorumlanmıştır.⁷³⁸

734- a.g.e., I, 213.

735- a.g.e., II, 139-140.

736- a.g.e., I, 267.

737- a.g.e., II, 15.

738- a.g.e., II, 278.

« يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ » (Lokman, öğütlerine devamla şöyle demişti:) Yavrucuğum! Yaptığın iş (iyilik veya kötülük) bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa..” (Lokman (31), 16) ayetindeki « مِثْقَالَ حَبَّةٍ » ifadesi « زِنَةَ حَبَّةٍ » anlamındadır” denilmiştir.⁷³⁹

Müellif; « كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ » “Nuh’un kavmi peygamberlerini yalanladılar.” (Şuarâ (26), 105) ayetindeki « قوم » (fail)in fiilin müennes gelmesine dikkat çekerek; « قوم » müzekker veya müennes olarak kabul edilir,” demiştir.⁷⁴⁰

« وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا » “O zalimler şöyle fısıldaşırlar...” (Enbiya (21), 3) ayeti « أَسْرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا النَّجْوَى » olarak yorumlanmış, « الَّذِينَ » sıfat olarak düşünülmüştür. Çünkü, « فَعَلُوا » fiili « فَعَلَ الْقَوْمُ » yerinde kabul edilmiştir. Bazı luğatçılar da şöyle demiştir. Araplar, fiil ile cümleye başlayınca failin adedini fiilde göstermişlerdir. Nitekim; Ebû ‘Amr el-Huzelî « أَكَلُونِي الْبَرَاغِيثُ » diyerek fiili cemi sıfatıyla getirmiştir.⁷⁴¹

« لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ » (Âl-i İmrân (3), 113) ayeti de « أَكَلُونِي الْبَرَاغِيثُ » gibi yorumlanmıştır. Ebû ‘Ubeyde, bu ifadenin normal şartlarda « أَكَلَنِي الْبَرَاغِيثُ » şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.⁷⁴²

b- Mübtedâ-Haber

« خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً » “Allah onların kalblerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözleri önünde de bir çeşit perde vardır.” (Bakara (2), 7) ayetinde « وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً » ifadesi ayetin öncesinden farklı olarak değerlendirilmiş, yeni bir cümle olarak merfu olmuştur.⁷⁴³ Mübteda, nekra gelmiş, car ve mecrur ona takaddum etmiştir. Bu gibi durumlarda haber zorunlu olarak mübtedadan önce zikredilir. Çünkü, haber sonraya bırakılırsa, mübteda olarak gelen kelimenin sıfatı zannedilerek yeni bir haber arayışına gidilebilir.

739- a.g.e., II, 127.

740- a.g.e., II, 87.

741- a.g.e., II, 34.

742- a.g.e., I, 101.

743- a.g.e., I, 31.

Mübtedası işaret ismi olan cümlelerde mübteda hazfedilebilir. Meselâ; «سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهُ وَفَرَضْنَاهَا» “Bu bizim inirdiğimiz ve hükümlerini kesinleştirdiğimiz bir sûredir.” (Nûr (24), 1) ayetinin başında hazfedilmiş (هذه) vardır. (سورة) ibtidadan dolayı merfu olmuş daha sonra gelen fiil (ها) ile meşgul olup onda amel etmemiştir. Bazıları (سورة) kelimesini mansub okumuşlar ve (زَيْدًا لَقَيْتُهُ) anlamında olan (لَقَيْتُ زَيْدًا) ifadesine benzetmişlerdir.⁷⁴⁴

«كِتَابٌ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ» “Bu sana indirilen bir kitaptır...” (A’raf (7), 2) ayetindeki (كِتَابٌ) iki açıdan merfudur. Birincisi: «أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ كِتَابًا», ikincisi ise istinaftan dolayı merfudur.⁷⁴⁵

«الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» “Rahman, Arş’a istiva etmiştir.” (Tâhâ (20), 5) ayetindeki (الرَّحْمَنُ) kelimesinin merfu oluşu iki şekilde değerlendirilir. Ya daha önceki mecrur kelimelerle bağlantısı kesilir ve mübteda kabul edilir veya fiil kendisinde amel ettirilerek «اسْتَوَى الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ» olarak yorumlanır.⁷⁴⁶

«السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» (Mâide (5), 38) ayetindeki «السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ» kelimeleri «السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ» olarak veya benzeri şekilde yorumlandığı için merfu olmuşlardır.⁷⁴⁷

«الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا» (Nûr (24), 2) ayetindeki «الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي» kelimeleri «السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ» (Mâide (5), 38) kelimeleri gibi merfudurlar.⁷⁴⁸

«وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ» (En’âm (6), 2) ayetinde, takdim ve tehir vardır. Ayet, «وَعِنْدَهُ أَجَلٌ مُّسَمًّى» anlamındadır.⁷⁴⁹

744- a.g.e., II, 63.

745- a.g.e., I, 210.

746- a.g.e., II, 15.

747- a.g.e., I, 165.

748- a.g.e., II, 63.

749- a.g.e., I, 185.

«سَوَاءٌ» anlamındadır. Tesviye hemzesinden sonra gelen ifadeler masdar tevilindedir, merfudur, mübtedadır.

Müellif, «وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ» “Onlardan bir çoğu yoldan çıkmış kimselerdir.” (Hadîd (57), 16) ayetini zikrettikten sonra haberin, cemî’ veya müfred lâfız olarak gelebileceğini söylemiştir.⁷⁵⁶

Bilindiği gibi (إِنْ) edatı, isim cümlesinin başına gelirse, mübteda (إِنْ) ’nin ismi olur ve mansub olarak gelir. Haber de (إِنْ) nin haberi olur ve merfu olan harekesini korur. Müellif; «إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدُ سَاحِرٍ» (Tâhâ (20), (69) ayetindeki (مَا), isim yerindedir. Ayet, «إِنَّ صَنِيعَهُمْ كَيْدُ سَاحِرٍ» anlamındadır” demiştir.⁷⁵⁷

«إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ» “senin duan onlar için sukunettir (onları yatıştırır)” (Tevbe (9), 103) ayetindeki (سَكَن) kelimesi (أَنْ) nin haberi olduğu için merfudur.⁷⁵⁸

«وَأَنْ تُصَدِّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ» (Bakara (2), 280) ayetindeki (خَيْرٌ) kelimesi de (أَنْ) nin haberi olduğu için merfudur.⁷⁵⁹

«إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ» (Tâhâ (20), 63) ayetindeki (هَذَانِ) kelimesi, görüldüğü gibi merfudur. Bu âyet değişik şekillerde yorumlanmıştır. Ancak; Ebu'l-Hattâb, Beni Kinane'den bir grubun ve daha başkalarının tesniyeyi cer ve nasb hallerinde merfu okuduklarını iddia etmiştir.⁷⁶⁰

756- a.g.e., II, 254.

757- a.g.e., I, 15.

758- a.g.e., I, 268.

759- a.g.e., I, 143.

760- a.g.e., II, 21.

7- MANSÛBÂT

a- Mef'ûl

«قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ» “Selam (sana) dediler. O da: “(Size de) selam” dedi” (Hûd (11), 69) ayetindeki (سَلَامًا) kelimesinde (قَالُوا) amel ettiği için o, mansub gelmiştir. (سَلَامٌ) kelimesi ise mahkî i'rabdan dolayı merfudur; (قال) fiili kendinde amel etmemiştir.⁷⁶¹

Cümlede, fiil açık olarak gelmediği halde mef'ulde amel ettiği görülebilir. «وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ» (Sebe' (34), 12) ayetindeki (الرِّيحَ) kelimesi mansubtur. Ayet, «وَسَخَّرْنَا لِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ» anlamında olup (سَخَّرْنَا) fiili amel etmiştir.⁷⁶²

«بَلْ مَلَأَ إِبْرَاهِيمَ» (Bakara (2), 135) ayetinde de (مَلَأَ) kelimesi mansubtur. Ayet, «بَلْ اتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ» veya «عَلَيْكُمْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ» anlamında kabul edilmiştir.⁷⁶³

«يَا جِبَالُ أُوْبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ» “Ey dağlar ve kuşlar! Onunla beraber tesbih edin.” (Sebe' (34), 10) ayetindeki (الطَّيْرَ) kelimesi iki vecihten mansubtur. Yûnus'un, Ebû Amr'dan naklettiğine göre o, «وَسَخَّرْنَا لَهُ الطَّيْرَ» olarak yorumlamıştır. Diğer görüş genel anlamda nahivcilerin tercih ettiği görüş olup şu misale benzemektedir: «يَا زَيْدُ أَقْبِلْ وَالصَّلْتَ» (الصَّلْتَ) mansubtur. Çünkü (ال) bulunduran bir kelimenin münada olması pek hoş karşılanmaz. Burada bir fiil var kabul edilir; (وَأَعْنِي الصَّلْتَ) olarak yorumlanır.⁷⁶⁴

Mef'ûl bazen fiilden daha önce gelebilir. «فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ» “bir kısmını yalanladılar, bir kısmını da öldürdüler.” (Mâide (5), 70) ayeti «كَذَّبُوا فَرِيقًا» ve «يَقْتُلُونَ فَرِيقًا» anlamındadır.⁷⁶⁵

761- a.g.e., I, 291.

762- a.g.e., II, 143.

763- a.g.e., I, 57.

764- a.g.e., II, 143.

765- a.g.e., I, 173.

«إِيَّاكَ نَعْبُدُ» (Fâtiha (1), 5) ayeti de bu kabildendir, ancak, sadece fiili önce zikrederek «نَعْبُدُ إِيَّاكَ» demek caiz değildir. el-'Accâc, şöyle demiştir:

«أَدْعُوا إِيَّاكَ» Burada fiili önce getirip (أَدْعُوا إِيَّاكَ) demek caiz değildir. Ancak, (أَدْعُوكَ إِيَّاكَ) demek caiz olur.⁷⁶⁶

«يَغْشَى طَائِفَةٌ مِّنْكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَهْمَتُهُمْ» (Âl-i İmrân (3), 154) ayetindeki ikinci (طَائِفَةٌ) merfudur. Onun i'rab açısından birinci cümleye tabi olarak mansup olması da mümkündür. Mef'ul olduğu için onu mansub okumak caizdir. (رَأَيْتُ زَيْدًا) cümlesinden sonra (وَزَيْدًا أُعْطَاهُ فُلَانٌ مَّالًا) demek gibi . Nitekim; Kur'an'da buna benzer ayetler vardır. «يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ» (الظَّالِمِينَ) (İnsan (76), 31) ayetinde (الظَّالِمِينَ) mansuptur. Fakat, mana olarak öncesine uymaz. Zira; Allah, zalimleri rahmetine dahil etmez.⁷⁶⁷

Müellif; «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» (Mâide (5), 38) ayetini yorumlarken, “السارق والسارقة” kelimelerinin merfu olduğunu söylemiş, iğra yerinde kabul edilmeyip mansub olmamışlardır” dedikten sonra şu bilgileri vermiştir. Nitekim Araplar, iğra yerinde (الصَّيْدُ عِنْدَكَ) diyerek (الصيد) kelimesini merfu okumuşlardır. Bu ifade, (أَمْكَنَكَ الصَّيْدُ عِنْدَكَ) (طلع الهلال عندك) ifadesi de böyledir. (الهلال عندك) anlamındadır. (فألزمه) (السارق والسارقة) (فأنظر إليه) anlamındadır. İ'sâ b. Ömer, bu meyanda «السارق والسارقة» kelimelerini mansub okumuştur.⁷⁶⁸

b- Mef'ûl-i Mutlâk

Bilindiği gibi, mutlak mef'ûl cümlede kullanılan fiilin masdarından olur. Müellif, «وَأَدْخَلَنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ» (İsrâ (17), 80) ayetindeki (مُدْخَلَ) kelimesinin (دَخَلْتُ) den türetildiğini, şayet (دَخَلْتُ) den türemiş olsaydı, (م)

766- a.g.e., I, 24.

767- a.g.e., I, 105-106.

768- a.g.e., I, 165-166.

harfinin fethalı olarak (مَدْخَلَ صِدْقٍ) geleceğini ifade etmiştir.⁷⁶⁹

Araplar, fiil masdarlarını (فعل) veya (يفعل) yerinde kullanırlarsa onu mansub getirirler. (حَلًّا ve مَهْلًا، صَبْرًا) kelimeleri de تَحَلَّلْ ve أَصْبِرْ (emir) fiilleri yerine geldikleri için mansub olmuşlardır.⁷⁷⁰

«سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ» (Yâsin (36), 58) ayetindeki (قَوْلًا) kelimesi de zikredilmeyen fiilin yerine gelmiştir.⁷⁷¹

«وَزَيْنًا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًا» (Secde (41), 12) ayetindeki (حِفْظًا) kelimesinin mansub oluşu , zikredilmeyen fiilin yerine gelen masdar oluşundandır.⁷⁷²

c- Mef'ûl-i Fîh

Mef'ûl, zarf olarak gelirse, (في) anlamı içerir. Bu durum da o, mef'ûl-i fîh olur. Müellifimiz, «وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا» “Ve O’nu sabah-akşam tesbih edin.” (Ahzâb (33), 42) ayetindeki (بُكْرَةً وَأَصِيلًا) kelimelerini مَا بَيْنَ الْعَصْرِ (ما بين العصر) olarak açıklamıştır.⁷⁷³

d-Hâl

«قِطْعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا» (Yûnus (10), 27) ayetindeki (مُظْلِمًا) gecenin sıfatlarındandır. Hal olarak geldiği için mansub olmuştur. Kendisi nekre gelmiş, marifeyi vasıflandırmıştır.⁷⁷⁴

«الآن تَبَيَّنَّا ذَلِكَ وَلَمْ تَزَلْ» (Bakara (2), 73) ayeti, «قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ» (الآن تَبَيَّنَّا ذَلِكَ وَلَمْ تَزَلْ) anlamındadır.⁷⁷⁵

769- a.g.e., I, 389.

770- a.g.e., I, 122.

771- a.g.e., II, 164.

772- a.g.e., II, 196.

773- a.g.e., II, 138.

774- a.g.e., I, 278.

775- a.g.e., I, 44.

«فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ... bölük bölük savaşa çıkın..» (Nisâ (4), 71) ayetindeki (ثبات) kelimesi fiilin sonundaki "و"dan haldır. Müellif (ثبات) kelimesini, (جَمَاعَاتٍ فِي تَفْرِقَةٍ) olarak açıklamıştır.⁷⁷⁶

e- İstisnâ

Ebū 'Ubeyde, eserinin bir çok yerinde istisna hakkında bilgi vermektedir. Biz bu bilgileri belirli bir sırayla nakletmeye çalışacağız. Bilindiği gibi, istisna edatı olarak gelen (إِلَّا)'nın makablinde nefiy veya istifham yoksa, mâba'di mansub okunur. «إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ» "Allah'ın ihlaslı kulları müstesna" (Sâffât (37), 128) ayetindeki (عِبَادَ اللَّهِ) ifadesi gibi. Âyet daha önce geçen ayetten istisna kılınmıştır.⁷⁷⁷

«وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ» (Hûd (11), 116) ayetindeki (قَلِيلًا) lâfzı mansubtur. Çünkü, (قَلِيلًا) daha önce geçen (الْقُرُونِ) 'dan istisna edilmiştir.⁷⁷⁸

Eğer (إِلَّا) ile gelen müstesna, müstesha minh'den bedel geliyor ve cümle menfi oluyorsa müstesnada iki vecih caizdir. Ya (إِلَّا)'dan dolayı mansub okunur veya mâkabline tabi olur.

«مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ» .. içlerinden pek azı müstesna, bunu yapmazlardı." (Nisa (4), 66) ayetinde "قليل" istisna edilmiş ve şöyle yorumlanmıştır: " (إِلَّا) dendikten sonra cümlede istisna yapılmış daha sonra (مَا فَعَلُوهُ) (مَنْفَعْلُوهُ) denilmiştir. Bazıları da (مَا فَعَلُوهُ) 'nun (إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ) yerine geldiğini zannetmiştir."⁷⁷⁹

Araplar, müstesna, müstesna minh'den farklı olduğu halde birşeyi diğer bir şeyden istisna (munkati mustesna) yaparlar. Meselâ; «لَا يَسْمَعُونَ»

776- a.g.e., I, 132.

777- a.g.e., II, 172.

778- a.g.e., I, 301.

779- a.g.e., I, 301.

«لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا» (Meryem (19), 62) ayetindeki (الَلغو) ile (الَلغو) birbirinden farklı kavramlardır. Ancak «لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا أَنَّهُمْ» (الَلغو) (سلام) lafzı (الَلغو) den istisna edilmiştir. Âyet «لَا يَسْمَعُونَ سَلَامًا» anlamındadır.

Şair, şöyle demiştir:

مِنْ قَطْرَةٍ غَيْرِ النَّجَاءِ الْأَدْفَقِ

Beyitte (الَلغو) kelimesi (الَلغو) dan istisna edilmiştir.⁷⁸⁰

«فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ» (Bakara (2), 34) ayetindeki (إِبْلِيس) kelimesi istisna sebebiyle mansub kılınmıştır.⁷⁸¹

Ebū Ubeyde, «وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً» (Nisâ (4), 91) ayetinde de müstesnanın, müstesna minh cinsinden olmadığını ifade etmiş ve Arapların böyle istisnaları, cümleyi kısa tutmak için yaptıklarını söylemiştir. Daha sonra ayetin, «وَلَيْسَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا عَلَىٰ حَالٍ إِلَّا أَنْ يَقْتُلَ» (مُخْطِئًا) manasında olduğunu belirtmiştir.⁷⁸²

«قُلْ فَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا» (Furkân (25), 57) ayetinden sonra da böyle istisnaların ihtisar için yapıldığını belirtmiş, ayetin «قُلْ فَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا أَنَّهُ مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا» anlamında olduğunu söylemiş ve şunu eklemiştir. Şair, şöyle demiştir:

وَبَلَدَةٍ لَيْسَ بِهَا أُنَيْسٌ إِلَّا الْيَعَافِيرُ وَإِلَّا الْعَيْسُ

(اليعافير) ve (اليعيس), insanlardan istisna edilmişlerdir. Müstesna ile müstesna minh ayrı şeylerdir. Buradaki istisnâ şiire (إِلَّا أَنْ بِهَا يَعْافِيرُ) anlamı katmaktadır. Nitekim; başka bir âyet şöyledir: «فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي إِلَّا رَبُّ الْعَالَمِينَ» (Şuarâ (26), 77)⁷⁸³

780- a.g.e., II, 8-9.

781- a.g.e., I, 38.

782- a.g.e., I, 136.

783- a.g.e., II, 78-79.

Müellifimiz, «الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ» (Necm (53), 32) ayetini zikrettikten sonra şöyle der: “Allah onlara (اللم) (ufak tefek kusurlar) için izin vermemiştir. (اللم) kelimesi (الفواحش) ve (كبائر الإثم) 'den farklı olduğu halde onlardan istisna edilmiştir. Buradaki istisna «إِلَّا أَنْ» anlamındadır.⁷⁸⁴

Daha sonra müellif, yukardaki beyti tekrar zikredip, istisna-i muntakı'ya istişhada bulunur.

«مِنْ نِعْمَةٍ تَجْزَى إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى» “Yüce Rabbinin rızasını istemekten başka onun nezdinde hiçbir kimseye ait şükranla karşılanacak bir nimet yoktur.” (Leyl (92), 19-20) ayetindeki istisnâ da yukarıdakiyle aynı mahiyettedir.⁷⁸⁵

İstisnada normal şartlar altında olması gereken, az olanın çok olandan veya müfredin cemîden istisna edilmesidir. «إِنَّ الْإِنْسَانَ لِفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ» “şüphesiz ki insan gerçekten ziyan içerisindedir. Bundan ancak iman edip iyi ameller işleyenler müstesnadır.” (Asr (103), 2-3) ayetindeki (إِنَّ الْإِنْسَانَ) ifadesi (إِنَّ الْإِنْسَانَ) yerinde kullanılmıştır. Başka bir ayette «إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا» (Meâric (70), 19) denilmiş daha sonraki ayetlerde (الإنسان) kelimesi sıfatlarla vasıflandırılmış ve «إِلَّا الْمُصَلِّينَ» (Meâric (70), 22) denilerek müstesna cemi getirilmiştir. Bu gibi yerlerde istisna caiz görülmüştür. Çünkü, (الإنسان) kelimesi lafız olarak müfrededir; ancak mana bakımından cemidir. Zira o, hem cemi hem de müfred anlamı içermektedir.⁷⁸⁶

Müellif, istisna için gelen (إِلَّا) edatının bazen (و) anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Meselâ, «لِنَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا» “Ta ki, insanların aleyhinizde bir delili bulunmasın.” (Bakara (2),

784- a.g.e., II, 237.

785- a.g.e., II, 301.

786- a.g.e., II, 310.

150) ayetindeki (لَا)'nın (و) anlamında olduğunu söylemiş ve şiirle istişhad-
da bulunarak (لَا) edatının (و) yerinde kullanıldığına birçok misal ver-
miştir.⁷⁸⁷

« فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا امْرَأَتَكَ » “Sen gece-
nin bir kısmında ailenle (yola çıkıp) yürü. Karından başka sizden hiçbiri
geride kal-masın.” (Hûd (11), 81) ayetindeki (امرأتك) kelimesi müstesna ol-
duğu için mansubtur. « مَرَرْتُ بِقَوْمِكَ إِلَّا زَيْدًا » cümlesindeki gibi müfred
cemi”den istisna edilmiştir.⁷⁸⁸

787- a.g.e., I, 60-61.

788- a.g.e., I, 295.

8- MECRÛRÂT

İzâfet ve Harf-i Cer

Bir ismin mecrur olabilmesi için, harfi cerden sonra gelmesi, muza-
fun ileyh olması veya mecrur olan bir isme tabi olması gerekir.

Müellifimiz, izafet konusunda müzekker bir kelimenin müennes o-
lan bir kelimeye veya müennes olan bir kelimenin müzekker olan bir keli-
meye izafe edildiğini söylemiştir. Meselâ; «وَذَلِكَ دِينَ الْقِيَمَةِ» “Sağlam din
de budur” (Beyyine (98), 5) ayetindeki (دين) kelimesinin müennes olan
(القيمة)‘ye izafe edildiğini belirtmiştir.⁷⁸⁹

«ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ» (Tekâsur (102), 7) ayetinde de “(العين) kelimesi
(اليقين) kelimesine izafe edilmiştir. (العين) müennes, (اليقين) müzekkerdir”
açıklamasını yapmıştır.⁷⁹⁰

Bazen muzafın hazfedildiği, muzafun ileyh’in onun yerine geldiği gö-
rülür. Meselâ; «وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا» “.. içinde bulunduğumuz şehre
(Mısır halkına) sor.” (Yûsuf (12), 82) ayetinin aslı «وَسَأَلُ أَهْلَ الْقَرْيَةِ» şek-
lindedir.⁷⁹¹

Müellif, «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ» “Sana haram ayı yani
onda savaşmayı soruyorlar.” (Bakara (2), 217) ayetindeki (قتال) kelimesinin
civardan dolayı mecrur olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹²

Harf-i cer'lerle ilgili olarak; «مَنْ يَفْعَلْ مِنْ ذَلِكَ مِنْ شَيْءٍ» (Rûm (30), 40)
ayetindeki (من) harf-i cerri hakkında şu izah yapılmıştır: “(من) zaid harfler-
dendir. Biz, eserimizin bir çok yerinde onun izahını yaptık.”⁷⁹³

789- a.g.e., II, 306.

790- a.g.e., II, 309.

791- a.g.e., I, 8.

792- a.g.e., I, 72.

793- a.g.e., II, 123.

« قَالَ مَنْ (إِلَى) edatının (فِي) anlamında kullanıldığına »
« أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ » (Âl-i İmrân (3), 52) ayetindeki (إِلَى) lafzını misal getirmiştir.⁷⁹⁴
« يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ » (Tevbe (9), 104) ayetindeki (عَنْ) edatı (مِنْ)
anlamındadır. (أَخَذْتُهُ مِنْكَ) ve (أَخَذْتَهُ عَنْكَ) ifadelerinde olduğu gibi..

« أَوْ عَلَى سَفَرٍ » (Mâide 5), 6) ayetindeki (عَلَى)'nin (فِي) anlamında da
olabileceği ifade edilmiştir.⁷⁹⁵

Ebū'Ubeyde, « الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ » (Mutaffifîn (83), 2)
ayetindeki (عَلَى) edatını (مِنْ) manasında ele almıştır. Onun bu görüşünü
İbn Kuteybe de, Edebu'l-Kâtib'inde nakletmiştir.⁷⁹⁶

« وَعَلَيْهَا وَعَلَى » ve (فِي) edatları birbiri yerine kullanılmışlardır. (عَلَى) ve (فِي) edatları birbiri yerine kullanılmışlardır. « وَعَلَيْهَا وَعَلَى »
« الْفُلُكِ تَحْمَلُونَ » (Mü'min (40), 80) ayetindeki (عَلَى) edatı (فِي) yerinde
kullanılmışken; « لِأَصْلَابِنَا فِي جُزُوعِ النَّخْلِ » (Tâhâ (20), 71) ayetindeki (فِي)
edatı (عَلَى) yerine kullanılmıştır.⁷⁹⁷

« فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ » (Âl-i İmrân (3), 159) ayetindeki (بِ) harf-i cerri amel ettirilmiş; bu sayede (رحمة) lafzı mecrur
olmuştur.⁷⁹⁸

Müellif, « يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ » (Zümer (39), 75) ayetindeki (بِ) için,
«Arâpları bazen (بِ)yi zikretmezler. Nitekim; « سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى » (A'lâ
(87), 1) ayetinde (بِ) zikredilmemiştir. » şeklinde bir izahat yapar.⁷⁹⁹

(لِ) edatı (إِلَى) yerine kullanılır. « يُنَادِي لِلْإِيمَانِ » (Âl-i İmrân (3), 193)
ayetinde (إِلَى) yerine (لِ) kullanılmıştır. Âyet, (يُنَادِي إِلَى الْإِيمَانِ) anla-
mındadır.⁸⁰⁰

794- a.g.e., I, 94.

795- a.g.e., I, 155.

796- a.g.e., I, 14; İbn Kuteybe, Edebu'l-Kâtib, s. 545.

797- el-Mecâz, II, 195.

798- a.g.e., I, 107.

799- a.g.e., II, 192.

800- a.g.e., I, 111.

Basra ekolüne göre harf-i cerler kıyas yoluyla birbirlerinin yerine kullanılamazlar. Cezm ve nasb edatlarında da durum böyledir. Harf-i cerlerden birbiri yerine kullanılmış izlenimi verenler lâfzın kabul edeceği şekilde tevil edilmiştir. Meselâ; «لَأَصْلَبَنَّكُمْ فِي جُزُوعِ النَّخْلِ» (Tâhâ (20), 71) ayetindeki (في) edatı için: “(في) edatı (على) anlamında değildir. Ancak (المَصْلُوبُ) (asılmış olan) ifadesiyle (الجَزْعُ) (hurma dalı) arasındaki sıkı irtibattan dolayı bir şey içine girmeyi ifade eden (في) edatı getirilmiştir” demişlerdir veya o harfle müteaddi olan bir fiilin anlamına gelmekle yorumlanmıştır; yahut da bir kelimenin diğeri yerine kullanıldığı şaz durumlardır. Bu hususta son tevil, kufelilerin çoğuna ve bazı müteahhirine göre en ciddi görüştür. Onlar bu görüşü şaz olarak kabul etmezler.⁸⁰¹

Kasem için gelen (ت) edatı (الله) lafzının başında gelir. «تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ» «تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ» «مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ» “Allah’a andolsun ki, bizim yeryüzünde fesat çıkarmak için gelmediğimizi siz de biliyorsunuz” (Yûsuf (12), 73) ayetindeki (ت) kasem (و) yerinde kullanılmıştır.⁸⁰²

Müellif; «كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ» (Enfâl (8), 5) ayetinin de kasem içerdiğini ve «وَالَّذِي أَخْرَجَكَ رَبُّكَ» anlamında olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra «وَالَّذِي بَنَاهَا» (Şems (91), 5) ayeti de «وَالَّذِي بَنَاهَا» anlamındadır” demiştir.⁸⁰³

801- İbn Hişâm, Muğni'l-Lebîb, I, 129-130.

802- el-Mecâz, I, 315.

803- a.g.e., I, 240-241.

9- TEVÂBİ'

a- Sıfat

Bilindiği gibi sıfat; bir isimden sonra gelen, i'rab olarak o isme tabi olan ve isimle ilgili doğrudan veya dolaylı bir takım özellikleri açıklayan kelimedir.

«وَفِي ذَٰلِكُمْ بَلَاءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٌ» “O size reva görülenlerde Rabbinizden size büyük bir imtihan vardır.” (Bakara (2), 49) ayetindeki (عَظِيمٌ) kelimesi daha önce geçen (بَلَاءٌ) kelimesine sıfat olarak gelmiştir.⁸⁰⁴

«السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ» “Gökyüzü bile onunla (o günün dehşetiyle) yarılacaktır.” (Müzzemmil 73), 18) ayetindeki (السَّمَاءُ) müennes olduğu halde sıfatı (منفطر) müzekker gelmiştir. Çünkü (السَّمَاءُ) kelimesine (السَّقْفُ) anlamı verilmiştir. Nitekim; (هَٰذَا سَمَاءُ الْبَيْتِ) denir. Ebû 'Amr'ın kıraatine göre (السَّمَاءُ مُنْفَطِرَةٌ) gelmiştir.⁸⁰⁵

«وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ» “Onları taşlanmış (kovulmuş) her şeytandan koruduk.” (Hicr (15), 17) ayetindeki (شَيْطَانٍ) kelimesine gelen (رَّجِيمٍ) sıfatı (مَرْجُومٍ) anlamındadır.” (مَقْتُولٍ) kelimesinin (مَقْتُولٍ) yerinde kullanılması gibi.⁸⁰⁶

Biri müzekker diğeri müennes olan iki kelime bir arada bulunup her ikisine tek sıfat gelecek olursa, müzekker müennese galebe çalar ve sıfat müzekker gelir. Meselâ; «وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ دَائِبَيْنِ» (İbrâhim (14), 33) ayetinde (الشَّمْسُ) müennes, (القمر) müzekker bir kelime olduğu halde her ikisi de müzekker bir kelimeyle vasıflandırılmıştır.⁸⁰⁷

«لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجْهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ» (Bakara (2), 177) âyetindeki (البر) kelimesi masdardır, sıfat anlamı içerir.

804- a.g.e., I, 40.

805- a.g.e., II, 274.

806- a.g.e., I, 348.

807- a.g.e., I, 342.

Araplar bazen masdarlara sıfat anlamı verirler. Burada (البر) masdarı « مَنْ » « وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ » ifadesinin, sıfatı anlamındadır. Cümlede « مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ » olarak ifade edilir.⁸⁰⁸

« فَإِذَا نَفَخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةً وَاحِدَةً » “Artık, Sûr’a bir defa üflendiği zaman..” (Hâkka (69), 13) ayetinde masdar, sıfat anlamında olduğu için nai-bu'l-fail olarak geldiği; yoksa « ضَرِبَ ضَرْبًا » gibi olacağı ifade edilmiştir.⁸⁰⁹ Ayetteki (نفخة), (رحمة) kelimesi gibi masdarı (ة) alan kelimelerden değildir. (نفخة) kelimesi binâi merre vezninden gelmiştir. Daha sonra gelen sıfat, ayete te'kîd anlamı vermiştir.⁸¹⁰

Hazfedildiğine dâir bir delil varsa, mevsuf hazfedilip yerine sıfat gelebilir. Meselâ « أَنْ أَعْمَلَ سَابِغَاتٍ » “Geniş zırhlar imal et...” (Sebe' (34), 11) ayetinde (دُرُوعًا) hazfedilmiş, yerine (سابغات) sıfatı gelmiştir.⁸¹¹

b- Atıf ve Atıf Harfleri

Ebû 'Ubeyde, eserinde Atıf ve Atıf edatları hakkında bir takım yorumlarda bulunmuştur. Mesela « وَأَمْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ » (Mâide (5), 6) ayeti hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade eder: (أرجلكم) kelimesi kendisinden öncekine tabi olarak mecrur olmuştur. Ancak, anlam itibarıyla (أرجلكم) daha önceki cümleye aittir. Abdest alırken ayakların yıkanması gerekir. Araplar, civardan dolayı harekeyi yanındakine göre verdikleri halde manâyı daha önceye dahil edebilmektedirler. (أرجلكم) kelimesi (أرجلكم) yerine gelmiştir. Bu kelimeyi mansub okuyanlar bu manâyı dikkate almışlardır. Çünkü, ayakların yıkanması sünnetle sabittir. Nitekim, « يُدْخِلُ مَنْ » « يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا » (İnsan (76), 31) ayetinde de

808- a.g.e., I, 65.

809- a.g.e., II, 267.

810- İbn 'Akîl Behâuddin el-Hemedânî, Şerhu İbn 'Akîl, el-Mektebetu'l-Âsriyye I-II, Beyrut, 1409/1988, II, 178.

811- el-Mecâz, II, 143.

(الظَّالِمِينَ) lafzı kendinden önceki kelimeye tabi olarak mansub gelmiştir. Ancak, anlam itibarıyla böyle kabul edilemez. Çünkü, Allah zalimleri rahmetine dahil etmez.⁸¹²

Araplar (أُو) edatını (و) yerinde kullanmışlardır. «وَأِنَّا وَإِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى» (Sebe (34), 24) ayetindeki (أُو) edatı (و) anlamındadır. Bu durumda ayet; “Biz doğru yol üzereyiz; siz ise açık bir sapıklık içindesiniz” anlamında olur. Müellif, bu bilgileri verdikten sonra şiirle istişhadda bulunarak görüşüne destek sağlamıştır.⁸¹³

«إِلَىٰ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ» “Yüz bin kişiye veya daha fazla kişiye” (Saffât (37), 147) ayetindeki (أُو) şüphe anlamında kullanılmamıştır. Çünkü, başka yerde (بَلْ يَزِيدُونَ) olarak geçmektedir. «قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ» (Zâriyat (51), 52) ayetindeki (أُو) edatı da şüphe için gelmemiştir. Çünkü, onlar her iki sıfatı da peygamber için kullanmışlardır. Bir kısmı sıfatın birini, bir kısmı diğerini kullanmışlardır. Bu ayetteki (أُو) edatı âtîf harfi olan (و) yerine gelmiştir.⁸¹⁴

Ebû ‘Ubeyde (أُو) edatını (و) anlamında kabul etmekle Basra ekolüne muhalefet etmiştir. Çünkü onlar (أُو) edatının, (و) ve (بَلْ) anlamında kullanıldığını kabul etmezler. Burada kullanılan (أُو) edatını Kufeliler (و) anlamında kabul etmişlerdir.⁸¹⁵ “Mecâzu’l-Ķur’ân”da karşılaştığımız bu v.b. misaller müellifin, Basra ekolünün görüşüyle sınırlı kalmadığını, başkalarından hoşuna giden görüşü benimsediğini ortaya koymaktadır.

«أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ» (Secde (32), 3) ayetindeki (أَمْ) edatı, (و) ve (بَلْ) yerine kullanılan cinstendir. Âyet (ويقولون) ve (بَلْ يقولون) anlamındadır. Aḥṭâl, şiirinde şöyle der:

812- a.g.e., I, 155.

813- a.g.e., II, 148.

814- a.g.e., II, 175.

815- el-Ķurṭubî, a.g.e., XV, 132.

كَذَّبْتَكَ عَيْنُكَ أَمْ رَأَيْتَ بِوَأَسِطٍ غَلَسَ الظَّلَامُ مِنَ الرُّبَابِ خِيَالاً

Şiirdeki (أم رأيت) ifadesi (بل رأيت) manâsındadır.⁸¹⁶

« لَا رَيْبَ فِيهِ مَنْ رَبُّ الْعَالَمِينَ، أَمْ يَقُولُونَ » (Yûnus (10), 37-38) ayetlerindeki (أم) edatı da (و) yerinde kullanılmıştır. (ويقولون) anlamındadır.⁸¹⁷

Müellifimiz (إلا) lafzının da atıf (و) yerine kullanıldığını söyler. Mesela; « لِنَلَّا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا » (Bakara (2), 150) ayetindeki (إلا)nın istisna yerinde değil atıf vav (و)'ı yerinde geldiğini ifade eder ve âyet « لِنَلَّا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ وَالَّذِينَ ظَلَمُوا » anlamındadır” der. Daha sonra (إلا)nın (و) anlamında kullanıldığına şiirle istişhadda bulunur.⁸¹⁸

« مَجَازُ إِلَّا هَهُنَا مَجَازُ الْوَأَوِ » (Yûnus (10), 98) ayetinde de (إلا)nın (و) manasına geldiğini savunmuştur.⁸¹⁹ el-Ferrâ bu ayetlerde (إلا)nın (و) manasında olduğu görüşünü kabul etmemiş ve Arapça'nın buna ihtimal vermediğini belirtmiş, istisna hakkında genel bir bilgi vererek (إلا)nın (و) anlamında olduğunu söyleyenlerin görüşünü reddetmiştir. « لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ، إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا » (Neml (27), 10-11) ayeti ile « لِنَلَّا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا » (Bakara (2), 150) ayetindeki (إلا) edatını, (و) manasında almanın doğru olmadığını belirtmiştir.⁸²⁰

Buna karşılık İbn Hişâm (إلا) edatının kullanım vecihlerini addederken üçüncü vecihte (إلا) atıf harfi olarak muvalâ (ard arda gelme) için kullanılan (و) anlamında kullanılır. Bu, el-Âhfeş, el-Ferrâ ve Ebû 'Ubeyde'nin görüşüdür.” diyerek Neml ve Bakara suresinde geçen yukarıdaki ayetleri zikreder ve cumhurun her iki ayeti de istisna-i munkatı' olarak değerlendirdiğini ifade eder.⁸²¹

816- el-Mecâz, II, 130.

817- a.g.e., I, 278.

818- a.g.e., I, 60.

819- a.g.e., I, 282.

820- el-Ferrâ, Me'ânî'l-Kur'ân, II, 287.

821- İbn Hişâm, Muğnî, I, 86.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, el-Ferrâ bu ayetlerde geçen (إِلا) edatını (و) anlamında ele almamış, bilakis o, bu görüşü savunanlara karşı çıkmıştır. İbn Hişâm böyle bir görüşü el-Ferrâ'ya isnad etmekle yanılmış olmalıdır.

c- Bedel

Mecâzu'l-Ḳur'ân'da, bedel (kendisiyle metbûu arasında bir vasıta olmaksızın getirilen tâbi) ile ilgili şu bilgiler verilmektedir. «لَنْسَفَعًا بِالنَّاصِيَةِ» «نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ» (Alak (96), 15-16) ayetlerindeki ikinci (ناصية) nekradır, marife olan birinci (الناصية)'den bedeldir.⁸²²

Nekra bir kelimenin marifeye bedel olması pek hoş karşılanmaz; ancak yukarıdaki ayette görüldüğü gibi bedel olarak gelen nekra sıfat almış, böylece marifeye uygunluğu sağlanmıştır.

«قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ، النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ» (Burûc (85), 4-5) ayetlerindeki (النَّارِ) önceki kelimeye tabi olarak mecrur olmuştur" denilerek (النَّارِ) kelimesinin (الأخدود) kelimesinden bedel olduğuna işaret edilmiştir.⁸²³

«ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ» (Mâide (5), 71) ayetinin yorumunda (كثير) 'un, (عموا) kelimesindeki (و)'dan bedel olduğu imâ edilmiştir.⁸²⁴

«ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا» (Furkân (25), 45) ayetindeki (دليلاً) kelimesi müzekker olduğu halde (الشَّمْسِ) kelimesinden bedel olarak gelmiştir.⁸²⁵ Müellifimiz, burada bedel lafzını kullanmıştır. Ancak; buradaki bedel, istilahtaki tanımına pek uymamaktadır.

«السَّمَاءُ مُنْقَظِرٌ بِهِ» (Müzzemmil (73), 18) ayetindeki (السَّمَاءِ) kelimesinin (السَّقْفِ) kelimesinden bedel olarak geldiği, bu sebeple müzekker

822- el-Mecâz, II, 304.

823- a.g.e., II, 293.

824- a.g.e., I, 174.

825- a.g.e., II, 75.

kabul edildiği bildirilmiştir.⁸²⁶ Burada da bedel lafzının sözlük anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

« يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ » (Bakara (2), 217) ayetindeki (قتال) kelimesinin (الشهر الحرام)'dan bedel olduğuna işaret edilmiştir.⁸²⁷

« إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدٌ سَاحِرٌ » (Tâhâ (20), 69) ayetindeki (ما) isim anlamındadır; isimden bedel olarak (ismin yerine) gelmiştir. Ayet, « إِنَّ صَنِيعَهُمْ » « كَيْدٌ سَاحِرٌ » anlamındadır.

Fiil ile fiilden bedel yapılabilir. « وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا، يُضَاعَفْ لَهُ » (Furkân (25), 68-69) ayetlerinde (يضاعف) fiili (يلق)den bedel yapılmıştır.⁸²⁸

« وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ » “Onu değersiz bir pahaya, sayılı bir kaç dirheme sattılar.” (Yûsuf (12), 20) ayetindeki (دراهم معدودة) tekrar ve kendisinden öncekine bedel olması hasebiyle mecrurdur.⁸²⁹

Biz, nahiv ve sarfla ilgili Ebû Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'an'da verdiği bilgileri bir nizâm içerisinde aktarmakla, onun nahivde izlemiş olduğu metodu ve nahivle ilgili şahsî görüşlerini yansıttığımıza inanıyoruz.

Onun, “Mecâzu'l-Ḳur'ân”da, yapmış olduğu luğavî tefsirde olduğu gibi, nahiv konusunda da serbest davrandığını ve yaygın görüşün dışına çıktığını görüyoruz.

Ebû 'Ubeyde'nin, Araplardan rivayet edilen her görüşü benimsediği onu hüccet olarak kabul ettiği, Arap kelâmına uygun olması hasebiyle kıraatlardan kabul görenleri delil olarak addettiği anlaşılmaktadır. Çünkü; O, i'rab vecihlerine itibar etmiş, aynı kelimedede birkaç vechi doğru kabul etmiştir. Meselâ; « السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ » (Mâide (24), 1), « سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا » (Nûr (24), 1), « السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ » (Mâide

826- a.g.e., I, 15.

827- a.g.e., I, 72.

828- a.g.e., II, 81.

829- a.g.e., I, 304.

(5), 35) ayetlerinin i'rab vecihlerini merfu ve mansub olarak vermiş; her iki vecihle okumanın caiz olduğunu belirtmiştir. Yine o; «إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ» (Tâhâ (20), 63) ayeti için de muhtemel i'rab vecihlerini vermiş ve hepsinin caiz olduğunu, Arapların konuştuğu dile uygunluğunu belirtmiştir.

Ebū 'Ubeyde'nin nahivle ilgili bütün görüşleri göz önünde bulundurulduğunda onun kendine has kişiliğiyle paralellik arzettiği, çağdaşlarından ve daha önceki nahivcilerin üslûplarından farklı olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müşennâ, hicri ikinci asrın başında dünyaya gelmiş, zamanında revaçta olan ilimlerin hepsiyle ilgilenmiş, özellikle Arap dili ve edebiyatına daha fazla ilgi göstermiş ve bu alanda şöhret kazanmıştır. Dil ekollerinin henüz oluşmaya başladığı bir dönemde Basra'nın en meşhur luğatçı ve edebiyatçıları arasında addedilmiştir.

Halife ve vezirlerin davetleri üzerine Bağdat'a yapmış olduğu birkaç ziyaret dışında, Ma'mer b. el-Müşennâ'nın hemen hemen bütün hayatı Basra'da geçmiştir. İmam es-Suyûtî, Ebû 'Ubeyde ve Basra ekolünün meşhur simalarından olan Ebû Zeyd el-Enşâri ile el-'Aşmâî'nin o asırda luğat, şiir ve diğer ilimlerde ön ayak olduklarını, ne önce ne de sonra onlar gibisinin görülmediğini, insanların elde ettiği luğat ilminin çoğunun hatta hepsinin, onlardan alındığını ifade etmiştir.

Nahivci allâme olarak anılan ve Arap diline vakıf olma hususunda memleketin önde geleni diye tavsif edilen Ebû 'Ubeyde; ahbâr, eyyâm ve ensâb hususunda büyük bir âlim olarak tanıtılmıştır. Onun hakkında; ilimde derya, sika (güvenilir), sebt (otorite), hâfız, sadûk gibi vasıflar kullanılmıştır.

Ebû 'Ubeyde; Kur'an ve hadis bilgisine ehemmiyet vermiş, bu konuda kayda değer incelemelerde bulunmuştur. Nitekim; onun Kur'an'ı Kerim'e duyduğu ilgi sahasında ilk sayılan "Mecâzu'l-Ķur'ân"ı yazmasına vesile olmuştur. Müellifin bu çalışmalardaki öncülüğü, luğat ilmini ilk tedvin eden, "Ķarîbu'l-Ħadîş" konusunda ilk eser tasnif eden kimse olması, bazı büyük muhaddislerden hadis rivayet etmesi, onun için zikredilen en mühim meziyetlerdendir.

Döneminin ilim adamları ile ilmî müzakere ve münakaşalarda bulunması, çevresinin ilim adamlarıyla dolması, pek çok meşhur zevâta ho-

calık yapması, halîfe ve vezirlerin kendisinden istifade etmek için onu davet etmeleri Ebû 'Ubeyde'nin ilmi kariyerini göstermektedir.

Bütün bu medihlerin yanısıra, Hâricî, Şu'ûbî, bid'at ehli olduğu ve herkesi tenkid ettiği için ölüm yatağında yalnız kaldığı, cenazesinde kimse- nin bulunmadığı söylentilerine maruz kalmıştır.

Bazı alimler, Ebû 'Ubeyde'yi dönemindeki bütün ilim dallarında en büyük âlim, mükemmel bir ilme sahip diye tanıtırken, bazı ilim adamları, onun şiir okuduğu zaman i'rabını ve veznini düzgün yapmadığını, Kur'an-ı Kerim'i yüzünden okurken bile hata ettiğini söylemişlerdir. Belki de onun Hâriciyye ve Şu'ûbiyye düşüncelerini taşıması, sert mizaçlı olması, Basra'lı muasırlarının metodunun dışına çıkması, onun tenkide maruz kalmasını kolaylaştırmış bu sebeple şiir ve Kur'an okurken hata yapmakla itham edilmiştir.

Ebû 'Ubeyde, vefatına kadar ilimle meşgul olmuş, aklına gelen ve zihninde olgunlaşan her bilgiyi telif ve tasnifte bulunarak başkalarının da istifade etmesini sağlamıştır. İki yüze yakın eser yazmış; ancak, günümüze onlardan çok azı ulaşabilmiştir.

"Mecâzu'l-Çur'an", Ebû 'Ubeyde'nin ilmini ve düşüncesini yansıtmaları bakımından onun en önemli eseridir. Kur'an-ı Kerim üzerine yapılmış ilk çalışmalardan olması ona daha fazla önem kazandırmaktadır. Müellif'in bu eseri bazı tenkidlere maruz kalmakla beraber, çok başarılı bir çalışmadır.

Ebû 'Ubeyde, Mecâzu'l-Çur'an'da Kur'an-ı Kerim'in luğavî yönüne dikkat çekmiş, onun Arapça bir metin olduğunu, Arapların kullandıkları dile uygun olduğunu, ziyade, hazf izmar, ihtisar, takdim ve te'hir gibi özellikler taşıdığını belirtmiştir.

Müellifin Kur'an-ı Kerim'in luğavî yönüyle ilgilenmesi, onu Kur'an'daki kıssalarla meşgul olmaktan ve bu hususta tafsilata girmekten alıkoymuştur.

Ebû 'Ubeyde, Mecâzu'l-Ḳur'ân'da, surelerin Kur'an'daki sırasına uyarak ihtiyaca göre ayetleri açıklamış, ğarib lafızları izah etmiş, gerektiğinde nahiv açısından değerlendirme yaparak i'rab hakkında bilgi vermiştir. Bu açıdan bakılacak olursa o, Kur'an'ın tefsiri üzerine luğavi bir çalışma yapmış, nâzil olan Kur'an'ın Arap kelamına uygun olduğunu kanıtlamıştır.

Ebû 'Ubeyde, belâgat ilminin henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde Mecâzu'l-Ḳur'ân'da, mecâz, mesel, teşbih, kinaye gibi bazı ıstılahlar kullanarak bu ilmin ortaya çıkmasına ön ayak olmuştur.

Müellif, Mecâzu'l- Ḳur'ân'da ayetleri daha çok Arap dili açısından açıklamaya çalışmıştır. Bu yaklaşımı onu "Kur'an'ı kendi görüşüne göre tefsir ediyor" eleştirisine maruz bırakmıştır. Zira Kur'an'ı tefsir ederken görüş ileri sürmek Ebû 'Ubeyde'nin çağdaşlarından çoğu muhafazakar luğatçının kaçındığı bir durum olduğundan Ebu Ubeyde çok tenkit edilmiştir.

Ebû 'Ubeyde Basra ekolünden kabul edildiği halde, Arapça bir metni anlamak için Basra ve Kûfe ekollerinin koymuş oldukları bir takım kayıtlara bağlı kalmamıştır. Çünkü; onun döneminde bu iki ekol henüz oluşum safhasında idiler. Bu açıdan Ebû 'Ubeyde; onların koymuş oldukları kaidelere tabi olmamış, onlardan bağımsız davranmıştır. Bu bağımsızlık ışığında Kur'an'ı luğavî yönüyle incelemiş, ayetler hakkında ilmî açıklamalar yapmış, nahiv, i'rab ve Kur'an ilimleriyle ilgili bilgiler vermiş, ayetlere Arap şiirlerinden bol bol şahit getirmiştir.

Hûlâsa Ebû 'Ubeyde, zamanındaki ulûm ve fûnûna herkesten daha ziyade vakıf; luğat, nahiv, edebiyat, tefsir, hadis, neseb ve ahbâr hususlarında mütehassıs idi. O, bir çok meşhur alimden ders almış, kendisinden de bir çok zevat ilim tahsil etmiştir.

Biz, Ebû 'Ubeyde ve Mecâzu'l-Ḳur'ân üzerine çalışmakla ilmi kültürün ihyasına bir nebze katkıda bulunduğumuzu zannediyor; bu çalışmamızın daha sonraki araştırmalara faydalı olacağını ümit ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

A. A. Duri, *The Rise of History Among the Arabs*. Edited and Translated by Lawrence I. Conrad Jensey, 1983.

‘Abdulazîm İbrâhim, *el-Mecâz fi'l-Luġâti ve fi'l-Ḳur'ani'l-Kerîm*, I. bas. I-II, Kahire, 1985.

‘Abdulhamîd Seyyid Ta'leb, *Ġarîbu'l-Ḳur'ân*, Safat, 1986.

‘Abdulazîz Sâlim, *et-Târiḥ ve'l-Muerrihuna'l-'Arab*, *Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî*, Mısır, 1967.

el-‘Ahfeş, Sâfid b. Mes'ade el-Belhî el-Mecâşiî, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, Thk: ‘Abdulemîr Muhammed Emîr el-Verd, Beyrut, 1405/1985.

‘Ahmed Emîn, *Ḍuha'l-İslâm I-III*, Beyrut, 1351/1933.

‘Âlemu'l-Kutub, Cilt: VI, Sayı: 4, Riyad, 1985.

‘Alî ‘Abdullah ed-Difâ, *İshâmu ‘Ulemâi'l-'Arab ve'l-Müslimîn fi ‘İlmi'l-Hayavân*, I. bas., Beyrut, 1407/1986.

el-‘Askeri, Ebû ‘Ahmed el-Ḥasen, *Mâ Yeḳau fihî't-Taşḥîf ve't-Ta'rîf*, Thk: ‘Abdulazîz ‘Ahmed, Mısır, 1963.

Atâbekî, Cemâluddîn Yûsuf Ebu'l-Meḥâsin, *en-Nucumu'z-Zâhira fi Mulûki Mısra ve'l-Ḳâhira*, I-II, Mısır, trz.

Baġdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetu'l-‘Ârifîn, Esmâu'l-Müellifîn*, İst., 1955.

— *İzahu'l-Meknûn, Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, İst. 1972.

el-Belâzurî, *Futûḥu'l-Buldân*, Maarif Basımevi, İst., 1955.

el-Besyûnî ‘Abdulfettâh, *‘İlmu'l-Beyan*, I. bas., Mısır, 1987.

Bilmen Ömer Nasuhi , *Büyük Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1960.

C.E. Bosworth, *Eir. I*. London, 1983.

el-Câhiz, Ebû ‘Osmân ‘Amr b. Baḥr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk: ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire, 1975.

— *Kitâbu'l-Hayavân, Daru't-Turaşi'l-'Arabî*, III. bas., Beyrut, 1388/1969.

el-Cumaḥî, Muhammed b. Sellâm, *Ṭabaḳātu Fuḥulî'ş-Şufârâ*, Kahire, 1980.

- el-Cûveynî, Muştafa es-Şâvî, Menahic fit-Tefsîr; Medârisu't-Tefsîri'l-
Kur'ânî, Dâru'l-Ma'rife, İskenderiyye, Mısır, trz.
- ed-Dâvûdî Şemsuddîn Muhammed b. 'Ali İbn 'Aḥmed, Ṭabaḳâtu'l-
Mûfessirin, Thk: 'Ali Muhammed 'Ömer, Kahire, 1392/1972.
- Ebû 'Abdillah Muhammed b. 'Abdillah es-Şâlihî, Ṭabaḳâtu 'Ulemâi'l-Ḥadîs,
Thk: Ekram el-Bûşî.trz.
- Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşennâ et-Teymî, Mecâzu'l-Kur'ân, Thk:
Muhammed Fuat Sezgin, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, trz.
- Kitâbu'l-Hayl, Thk: Muhammed 'Abdulkâdir 'Aḥmed, I. bas., Kahire,
1406/1986.
- Naḳâ'idu Cerîr ve'l-Ferazdaḳ, Thk: Anthony Ashley Bevan, I-III,
Leiden, 1905-1912.
- Tesmiyetu Ezvâci'n-Nebiyy ve Evlâduh, Thk: Nihad el-Mûsâ, Kahire,
1967.
- Ebû Zeyd, Naşr Ḥâmid, el-İtticahu'l-'Aklî fi't-Tefsîr, Beyrut, 1983.
- Ebû Mansûr 'Abdulkâhir el-Baḡdâdî, el-Farḳ Beyne'l-Fıraḳ (Mezhepler
Arasındaki Farklar) Trc: Ethem Ruhi Fiḡlalı, T.D.V.
Yayınları Ankara,1991.
- Ebu'l-Ferec el-İşfehânî 'Ali b. el-Hüseyn, Kitâbu'l-Eḡânî, Beyrut, trz.
- Ebu'l-Fidâ, İmamuddîn İsmâil, Muhtaşar fi 'Aḥbârîl-Beşer, Tarihu Ebi'l-
Fidâ, Beyrut, trz.
- el-Eşmûnî, 'Ali b. Muhammed, Ḥaşıyetu's-Şabbân 'alâ Şerḥi'l-Eşmûnî 'alâ
Elfiyeti İbn Mâlik, Dâru'l-Fikr, I-II, trz.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. 'Aḥmed, Tehzîbu'l-Luḡa, Thk:
'Abdusselâm Muhammed Hârûn. trz.
- el-Ferrâ' Ebû Zekerriyâ, Me'ânî'l-Kur'ân, I-III, Kahire, 1966.
- el-Fîrûzâbâdi, Muhammed b. Ya'kûb, el-Ḳâmûsu'l-Muḥîṭ, Müessesetu'r-
Risâle, II. bas., Beyrut, 1407/1987.
- Fikri Zeki, el-Cezzâr, Medâḥilu'l-Muellifîn ve'l-'A'lamu'l-'Arab, Riyad,

1994.

Gibb, H.A.R. EI, Leiden-E.j. Brill, 1970.

el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, Kitâbu'l-'Ayn, Thk: Mehdî el-Maḥzûmî ve İbrâhîm es-Samerrâ'î, I-VIII, Beyrut, 1408/1988.

el-Haṭîbu'l-Bağdâdî Ebûbekr, Tariḥu Bağdâd, Beyrut, trz.

İbn 'Abdilber, Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdillah, el-İnbâh 'alâ Kabâili'r-Ruvât, Thk: İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut 1405/1985.

İbn 'Abdirrabbih, Ahmed b. Muḥammed el-Endelusî, el-'İkdu'l-Ferîd, Thk: Mufîd Muḥammed Kumeyhâ, I-II, Beyrut, 1404/1983.

İbn 'Aḳîl, Behauddîn el-Hemedânî, Şerḥu İbn 'Aḳîl, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, I-II, Beyrut, 1409/1988.

İbn Dureyd Ebûbekr Muḥammed b. el-Hasen, Cemheratu'l-Luğa, Thk: Remzi Munîr, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn, Mu'cemu Meḳayisi'l-Luğa, Thk: Şihabuddîn Ebû 'Amr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.

İbn Hacer el-'Aşkalânî, Fethu'l-Bârî bi şerḥi Şaḥîhi'l-Buhârî, Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, I.bas., Kahire, 1407/1986.

— Takrîbu't-Tehzîb, Beyrut, 1408/1988.

— Tehzîbu't-Tehzîb, Beyrut, 1327 h.

İbn Haldûn, Muḳaddime, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. bas., Beyrut, 1413/1993.

İbn Hallikân, Vefeyatu'l-'A'yân, Beyrut, 1977.

İbn Hayr Ebûbekr Muḥammed, el-Fihrist, el-Mektebetu'l-Endulusiyye, Kahire, 1963.

İbn Hibbân, Muḥammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtim et-Teymi, es-Sikât, trz.

İbn Hişâm, Muğni'l-Lebîb, Thk: Muḥammed Muhyiddîn 'Abdulḥamîd, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, I-II, Beyrut, 1411/1991.

— Şerḥu Şuzuri'z-Zehab, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut, 1409/1988.

- İbn Keşîr Ebu'l-Fidâ ed-Dimeşķi, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm, Thk: Huseyn b. İbrâhîm Zehrân, Dâru'l-Fikr, I-IV, Beyrut, 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim, Edebu'l-Kâtib, Beyrut, 1986.
- el-Mâârif, Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1970.
- Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân, Thk: Seyyid Aĥmed Şakr, Dâru'l, Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1398/1978.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Faḍl Cemâluddîn, Lisânu'l-'Arab, I-XV., Kum/İran, 1405.
- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, Thk: Gustav Flügel, Leipzig, 1871.
- İbn Reşîk Ebû 'Ali el-Ĥasen, el-'Umde fi Meĥasini's-Şi'ri ve Âdâbih, trz.
- İbnu'l-Enbâri Ebu'l-Berakât Kemâluddîn, 'Abdurrahmân b. Muhammed, Nuzhetu'l-Elibbâ fi Ṭabaĥâti'l-'Udebâ, Thk: İbrâhîm es-Sâmerrâi, III. bas., Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1405/1985
- İbnu'l-Enbâri, el-İnşâf fi Mesâili'l-Hilâf, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, I-II, Beyrut, 1414/1993.
- İbnu'l-Eşîr, 'İzuddîn Ebu'l-Ĥasan 'Alî b. Ebi'l-Keram, el-Kâmil fi't-Târiĥ, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.
- İbnu'l-İmâd el-Ĥanbelî Ebu'l-Felâĥ 'Abdulhayy, Şezerâtü'z-Zeheb fi Aĥbârin min Zeheb, Beyrut, trz.
- John A. Haywood, Arabic Lexicography, Leiden, 1960.
- Kâtib Çelebi (Hacı Halîfe, Mustafa b. Abdillâh), Keşfu'z-Zunûn, I-II, İst.1972.
- Kehhâle Ömer Rızâ, Muĥcemu'l-Müellifîn, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, trz.
- el-Ĥiftî, Cemâluddîn Ebu'l-Ĥasen 'Ali b. Yûsuf, İnbahu'r-Ruvât 'alâ Enbahî'n-Nuĥât, Thk: Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, I-IV, Beyrut, 1406/1986.
- el-Ĥimmî, Şeyh 'Abbâs, el-Kunâ ve'l-Elĥâb, Müessesetu'l-Vefâ, Beyrut, trz.

- el-Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Aḥmed el-Enṣârî, el-Câmî' li-
 'Aḥkâmi'l-Kur'an, Dâru'l-Kutubi'l-Miṣriyye, I-XX, Mısır. 1987.
- Mârûn 'Abbûd, Edebu'l-'Arab, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1960.
- Michael Lecker, Studia İslamica, 1995/1 (juin) 81, (1998).
- Muḥammed Bedri, 'Abdulcelîl, el-Mecâz ve Eseruhu fi'd-Dersi'l-Luğavi,
 Dâru'n-Nahzati'l-'Arabiyye, Beyrut, 1406/1986.
- Muḥammed el-Hıdr Huseyn, Nakdu Kitâb "fi'ş-Şi'ri'l-Câhili", Thk: 'Ali
 Rızâ et-Tûnusî, trz.
- el-Mûsâ Nihâd, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşenna, Dâru'l-'Ulûm li't-
 Tibâa, Riyad, 1405/1985.
- Muṣṭafâ Emîn, Delilu el-Belâğati'l-Vaẓiḥa, Dâru'l-Me'ârif, Mısır,
 1379/1959.
- en-Nevevî, Ebû Zekerriyâ Muḥyiddîn, Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât, I-II,
 Beyrut, trz.
- Nisar Ahmed Faruqi, Early Muslim Historiography; Idarah-ı Adabiyat-ı
 Delli, India.
- Ronart Stephan and Naney Ceac, Amsterdam, 1959.
- er-Rufeyde, İbrâhîm 'Abdullah, en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr, I. bas., Libya,
 1980.
- es-Şâbûnî, 'Abdulvehhâb, Şûarâ ve Devâvîn, Beyrut, trz.
- Sarton, New York, 1975.
- Sezgin, Muhammed Fuat, Buhârî'nin Kaynakları hakkında Arş., A.Ü.
 İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1956.
- es-Sîrâfi, Ebû Sâfid el-Ḥâsen b. 'Abdillâh, 'Aḥbar'un-Nahviyyin el-Başriyyîn,
 Thk: Muḥammed İbrâhîm el-Bennâ, Mısır, 1405/1985.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, Buğyetu'l-Vu'ât fi Ṭabaqâti'l-
 Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât, Thk: Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm,
 Mektebetu'l-'Asriyye, I-II, Beyrut, trz.
- el-Muzhir fi 'Ulumi'l-Luğa ve Envâihâ, Mısır, trz.

- Şevkî Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1968.
- Şihâbuddîn Aḥmed b. Yaḥyâ, Mesâliku'l-Ebşâr fî Memâliki'l-Emsâr, Thk: Fuad Sezgin, Almanya, 1408/1988.
- et-Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr, Tefsîru't-Ṭaberî, Kahire, 1373/1954.
- Tâhâ el-Hâcirî, er-Rivayetu ve'n-Nakdu 'Inde Ebi 'Ubeyde, Mecelletu Kulliyati'l-Âdâb, Câmîâtu'l-İskenderiyye, V. Sayı, 1949.
- Taşköprüzade, Aḥmed b. Muştafa, Miftahu's-Saâde ve Mişbâhu's-Siyâde, Kahire, trz.
- Tüccar Zülfikar, el-Ferra, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii (Doktora tezi), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst., 1987.
- Wilferd Madelung, Journal of İslamic Studies 3:1 Oxford, 1992.
- Yâḳût b. 'Abdillâh el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, Beyrut, trz.
- el-Yemânî, 'Abdulbâkî b. 'Abdulmecîd, İşâratu't-Ta'yîn fi Terâcimi'n-Nuḥât ve'l-Luğaviyyîn, Thk: 'Abdulmecîd Riyâb, trz.
- Zağlûl, Muḥammed Selâm, Eşeru'l-Ḳur'ân fi Taṭavurri Nakḍi'l-'Arabî, II. bas. Dâru'l-Meârif, Mısır, 1981.
- ez-Zehabî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân, Duvelu'l-İslâm, Thk: Fehim Muḥammed Şeltût ve Muḥammed Muştafâ İbrâhîm, Mısır, 1974,
- Mîzânu'l-İ'tidâl fi Nakḍi'r-Ricâl, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, trz.
- el-Muğnî fi'd-Ḍuâfâ, Thk: Nurettin Itr, Dâru'l-Maârif, I-II, Suriye, 1391/1971.
- Siyeru 'Âlâmi'n-Nubelâ, Thk: Şu'ayb el-Arnaût, Kâmil el-Harrât, Beyrut, 1990. Tezkiratu'l-Huffâz, Beyrut, trz.
- ez-Zirikî, Ḥayruddîn, el-'Âlâm, Beyrût, 1984.
- ez-Zubeydî, Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn, ve'l-Luğaviyyîn, Kahire 1373/1954